

કવિ પદ્મનાભ વિરચિત

કાન્હડે પ્રબન્ધ

ખંડ ૧-૨

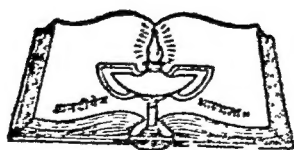
[અધિકૃત વાચના, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, અનુવાદાત્મક
કથાસાર, સવિસ્તર ટિપ્પણાદિ સમન્વિત]

*

સંપાદક

પ્રા. કાન્તિલાલ બળદેવરામ વ્યાસ,
એમ. એ., એફ. આર. એ, એસ.,
ગુજરાતીના અધ્યાપક,
એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈ

*

એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રાઇવેટ લિ.

પુસ્તક વિકેતા અને પ્રકાશક
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

સર્વાધિકાર સંપાદકને સ્વાધીન

અંગ્રેજી આવૃત્તિ, (મૂલગ્રન્થ માત્ર) રાજ સ્થાન પુરાતત્વ મંદિર પ્રકાશિત,
જુલાઈ, ૧૯૫૩
ગુજરાતી આવૃત્તિ ખંડ ૧-૨ ,
જુલાઈ, ૧૯૫૬

કિં. રૂ. ૩

: મુદ્રક :

મણિલાલ છગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

गुरुवर्य आचार्यश्री जिनविजयजीने
परम आदरपूर्वक समर्पित

अनुग्रहाद्यस्य मयाध्यगम्यत
पुरातने गुर्जरगीष्पथे गतिः ।
तदीयपादास्त्रुजयोः समर्पये
कृतार्थभावेन कृतिं निजामिमाम् ॥

અનુક્રમે

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના

... ૧ થી ૮૪

- (૧) પ્રાસ્તાવિક : કાવ્યનું મહત્ત્વ
- (૨) કાવ્યનાં સંપાદનો
- (૩) કવિ પદ્મનાભ
- (૪) કથાવસ્તુ - ખંડ ૧-૨ (અનુવાદાત્મક)
,, - ખંડ ૩-૪ (સારાત્મક)
- (૫) કાવ્યની ઐતિહાસિકતા
- (૬) કાવ્યનું સ્વરૂપ
,, પાત્રનિરૂપણ
કાવ્યની શૈલી
કાવ્યનાં રસ, અલંકાર અને છંદ
- (૭) સમકાલીન સામાજિક જીવન
- (૮) કાવ્યની ભાષા

વાચના (ખંડ ૧-૨)

... ૧ થી ૪૪

ટિપ્પણ

... ૪૫ થી ૧૩૪

પ્રસ્તાવના

“મહાકવિ પદ્મનાભરચિત મહાકાવ્ય ‘કાન્હડદે પ્રવન્ધ’ રાજ-
સ્થાનકે ચૌહાણકુલ શિરોમણિવીર કાન્હડદેકે સ્વધર્મ ઓર સ્વદેશકી રક્ષાકે
નિમિત્ત અનુપમ વલિદાનકી કીર્તિકથા હૈ ।...યહ કાવ્ય વિશુદ્ધ ધર્મપ્રેમ,
ઉન્નત રાષ્ટ્રપ્રેમ, ઉત્તમ સદાચારપ્રેમ ઓર સાત્ત્વિક સત્યપ્રેમકા એક પ્રશસ્ત
પુણ્યસ્રોત હૈ ।...યહ કાવ્યપ્રવન્ધ પ્રાયઃ શુદ્ધ ઇતિહાસિક કાવ્ય હૈ ।
ઇસમે વર્ણિત ઘટનાયે વહુત અંશમે ઇતિહાસ સમર્થિત હૈ । પ્રાચીન રાજસ્થાની
કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાકી યહ એક સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ હૈ ।”

—આચાર્ય જિનવિજયજી મુનિ

“This **Prabandha** is a rhapsody unique in
old or modern Gujarati, throbbing with great and
sustained heroism; an epic of a great age fast
fading into oblivion; a swan-song of the Gujarat
of Siddharāja.”

—K. M. Munshi

૧

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાન્હડદે પ્રવન્ધ એક અનોખી
કૃતિ છે. એનું અનેક રીતે અસાધારણ મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી સાહિ-
ત્યનું એ પહેલું જ બૃહત્ વીરરસ કાવ્ય છે.^૧ એની સુભગ વીરરસ-

૧ જુઓ : વિજયરાય વૈદ્ય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’, ૧૯૪૩, પૃ. ૪૨.

તેમની તરફ મોકલી દીધી. ”૮ સ્વ. નવલરામે ‘શાળાપત્ર’માં ક્રમશઃ ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ દરમિયાન પ્રતિ હતી તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ, એક અક્ષરનો પણ ફેરફાર કર્યા વિના, છાપી. એમાં આવેલા કઠિન શબ્દોનો કોષ તથા વ્યાકરણ નિયમ પાછળથી આપવાનો એમનો વિચાર હતો પરંતુ એ સિદ્ધ થાય તેની પૂર્વે એમનું અવસાન થયું.

‘શાળાપત્ર’માં ક્રમશઃ છપાયેલી કાન્હડદે પ્રવચ્ચની વાચના પુષ્કળ ખામીભરેલી છે. મૂળે જ પ્રતિની નકલમાં કેટલીક ભૂતો હતી; એમાં ‘શાળાપત્ર’માં છાપતી વેળા અનવધાનતા અને વિષયની કઠિનતાને કારણે વિશેષ ભૂતો ઉમેરાઈ.^{૧૦} છતાં આ સ્વરૂપે પણ આ પ્રખન્ધ પ્રગટ થવાથી વિદ્વાનોનું એની તરફ ઉત્કટપણે ધ્યાન ખેંચાયું એ એક મોટો લાભ થયો.

ડો. હ. હ. ધ્રુવ અને કે. હ. ધ્રુવ જેવા એ સમયના અગ્રણી પુરાતત્ત્વવિદોને અને સહ. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી જેવા વિદ્વાનોને ઘણી દૃષ્ટિએ આ પ્રખન્ધ મહત્ત્વપૂર્ણ લાગ્યો. એમણે એનું સિન્ન સિન્ન દૃષ્ટિએ પરિશીલન કર્યું. સ્વ દેરાસરીને તો આ પ્રખન્ધનું વ્યવસ્થિત “સંશોધન કરવાની ઉત્કટ લાલસા થઈ.”^{૧૧} એમણે ઉપરની, આ પ્રખન્ધની સહ. નવલરામ પંડ્યાએ ‘શાળાપત્ર’માં છાપેલી વાચના (ક પ્રતિ) ઉપરાંત એની બીજી ત્રણ પ્રતો (ખ, ગ, ઘ) મેળવી. એમાંથી ઘ પ્રતિ (ઉતાર્યા સં. ૧૯૩૦) તો નવલરામે જેની વાચના છાપી હતી તે જ—ડો. બ્યુલરે ઉતારાવેલી નકલ નીકળી, બ્યારે જ પ્રતિ (ઉતાર્યા સં. ૧૬૪૮) એ ક, ઘ બંનેની આદર્શ.

૮ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ચ; પ્રસ્તાવના; પૃ. ૧.

૯ જુઓ : ‘શાળાપત્ર’, બન્યુઆરી, ૧૮૭૭.

૧૦ જુઓ : ક્રાન્તિલાલ વ્યાસ સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ચ; Introduction p.p. 27-28.

૧૧ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ૧ લી આવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧.

(=મૂળ) પ્રતિ હતી. માત્ર ગ પ્રતિ (ઉતારી સં. ૧૬૬૫) એ ત્રણેથી જુદી પડતી હતી; એની પરંપરા ક સ્વ થી સ્પષ્ટપણે નિરાળી હતી. આ એ નિરાળી પાઠ પરંપરાઓનું સંકલન કરીને સદ્. દેરાસરીએ પ્રમન્ધની વાચના તૈયાર કરી, સાથે અર્થદર્શક ટિપ્પણ અને કાવ્યસાર અને ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતી પ્રસ્તાવના જોડીને ‘કાન્હડદે પ્રમન્ધ’ની એમની સુપ્રસિદ્ધ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. (ઈ. સ. ૧૯૧૩). એમાં સદ્. દેરાસરીની વિદ્વતા અને પરિશ્રમ પગલે પગલે નગર પડે છે જનાં વાચના નિર્ણયમાં કોઈ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું અનુસરણ થયું નથી—સ્થળે-સ્થળે પાઠોનો લાગત્યાગ કેવળ સ્વરુચિથી દોરવાઈને કંઈ છે. જ્યાં જ્યાં મૂળ પાઠ દુર્બોધ લાગવાથી લહિયાએ લિપિકરણ કરતી વખતે સુધારીને સરળ પાઠો મૂક્યા હતા ત્યાં ત્યાં દેરાસરીએ એ ઉત્તરકાલીન સુબોધ પાઠની પસંદગી કરી છે. એથી, તેમજ એમને મળેલી પ્રતિઓ મૂળ પ્રતિની રચના પછી દોઢસો વર્ષે ઉતારાયેલી હોવાથી એમાં સ્વાભાવિકપણે જ મૂળ કૃતિનું ભાષા સ્વરૂપ યથાતથ જળવાયું નથી.^{૧૨} ઈ. સ. ૧૯૨૬માં સદ્. દેરાસરીએ થોડાક ફેરફાર સાથે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. એમાં કેટલેક સ્થળે વાચનામાં ગ પ્રતિના પાકેને બદલે ઘ પ્રતિના પાઠો સ્વીકાર્યા છે, અને કવચિત્ ટિપ્પણમાં સુધારા કર્યા છે. પ્રસ્તાવનામાંથી એમણે ક્યાસાર તથા ઐતિહાસિક ચર્ચા કમી કર્યાં છે અને બદલામાં સદ્. સાક્ષરવર્ચ નરસિંહરાવ દીનેટિયાનું ‘પ્રમન્ધનું માર્મિક રસદર્શન કરાવતું પુરોવચન ઉમેર્યું’ છે.

સદ્. દેરાસરીની આ આવૃત્તિ પણ ઈ. સ. ૧૯૪૦ ના અરસાથી દુષપ્રાપ્ય બની ગઈ હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં આ પ્રમન્ધ અવારનવાર નિયત થતો હતો. બી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને માટે આ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રમન્ધનું

૧૨ સરખાવો : કાન્તિલાલ વ્યાસ સંપાદિત કાન્હડદે પ્રમન્ધ, (રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાલા), Introduction p.p. 4-6

પ્રાચીન ભાષાસ્વરૂપ યથાતથ જાળવતી એક શ્રદ્ધેય આવૃત્તિની અત્યંત આવશ્યકતા હતી.

સન ૧૯૪૦ માં સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતીના ધુરંધર વિદ્વાન આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજીની પ્રેરણાથી આ પ્રકારની એક શ્રદ્ધેય આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું મેં માથે લીધું. એ માટે ગુજરાત-રાજ-સ્થાનના લિન્નલિન્ન લઝારોમાંથી, સરકારી ગ્રંથાલયોમાંથી, તેમજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલયોમાંથી આ પ્રબંધની બધી મળીને ૧૧ પ્રતિઓ મળી આવી.^{૧૩}

એના પાઠોનું સંકલન કરીને, પ્રતિઓની વંશાવલી નિર્ણીત કરીને, એને આધારે પ્રાપ્ત સામગ્રીમાંથી અદ્યતન પાઠનિર્ણયના સિદ્ધાન્તો અનુસાર મૂળ પાઠ તારવી કાઢીને મેં પ્રબંધની વાચના નિર્ણીત કરી, જે રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળાના ૧૧મા મણકા તરીકે આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીના વિસ્તૃત પુરોવચન સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. (ઈ. સ. ૧૯૫૩).

એમાં વાચનાની સાથે મેં પ્રતિઓની સંપૂર્ણ પાઠસામગ્રી (critical apparatus) આપી હતી, અને પ્રસ્તાવનામાં પાઠનિર્ણયના નિયમોની ગવેષણા કરી હતી, અને પરિશિષ્ટમાં વાચનામાં સ્વીકારેલા પાઠની સ્વીકૃતિનાં કારણોની મીમાંસા કરી હતી.

પ્રબંધની ઐતિહાસિક સામગ્રીની ચર્ચા અને એના ભાષાસ્વરૂપનો વીગતે અભ્યાસ, તેમજ સંપૂર્ણ (અંગ્રેજી) ભાષાન્તર અને શબ્દકોશ તથા અર્થદર્શક ટિપ્પણ બીજા ગ્રંથમાં આપવાનું નિરધાર્યું હતું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ બી. એ. સ્પેશ્યલના અભ્યાસક્રમમાં પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના અભ્યાસના પ્રશ્નપત્રમાં આ વર્ષે (૧૯૬૦-૬૧ ની પરીક્ષા માટે) આ કૃતિના પ્રથમ બે ખંડ નિયત કર્યા છે. આ બે ખંડની મૂળ વાચના, પાઠન્તરાદિક વિના આપીને, સાથે વિદ્યાર્થીઓને

ઉપયોગી થાય તેવું અર્થદર્શક ટિપ્પણ, અને પ્રખ્યાત ઇતિહાસ-કાવ્યસ્વરૂપ આદિ મહત્વના મુદ્દાઓની ટૂંકાણીમાં ચર્ચા કરતી પ્રસ્તાવના જોડીને વિદ્યાર્થીઓની કક્ષાને અનુરૂપ બને એવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની સૂચના લિન્ન લિન્ન સ્થળેથી મને કરવામાં આવી હતી. તદનુસાર આ નાના પાઠ્યપુસ્તકની રચના થઈ છે.

એમાં રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળામાં નિર્ણીત કરેલી વાચના લીધી છે, ૧૪ સાથે ટૂંકું ટિપ્પણ જોડ્યું છે; અને પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિના કાવ્યસ્વરૂપને સ્પર્શતા મુદ્દાઓની છણાવટ કરી છે. પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય અને ચર્ચા વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ઉદ્દેશી ન જાય તેની સાવચેતી રાખી છે. જે અભ્યાસીઓ અને રસિકોને આ પ્રખ્યાતો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ કરવો હશે એમને માટે ‘રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળા’ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો વાચનાનો મૂલ્ય ગ્રંથ; અને હવે પછી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર પ્રસ્તાવના, ભાષાન્તરાદિકનો ખીજો ગ્રંથ-એમ બંને ગ્રંથો જોવા આવશ્યક હશે.

૩

આ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહાકાવ્યનો પ્રણેતા, કવિ પદ્મનાભ વિસનગરો નાગર હતો. જલોરના ચૌહાણ રાજા અખયરાજનો એ રાજકવિ હતો. અખયરાજ કાન્હડદેથી પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયો. કાન્હડદેના યુવરાજ વીરમદે પછી મેગલદે, પછી અખયરાજ, પછી ખેતસી, અને તેના પુત્ર અખયરાજ. ૧૫ અખયરાજની પ્રેરણા (સીધામણ)થી કવિએ સોનગિરા ચૌહાણોના કુળની કીર્તિ ગાઈ છે, ૧૬ અને ચૌહાણ કુલ શિરોમણિ કાન્હડદેના ગુણ ગાયા છે. ”

૧૪ જે એક સ્થળે નાના સુધારા કર્યા છે. જુઓ : ખંડ ૧-શ્લોક ૧૮૧ (કટકસનાહુ); ખંડ ૨-શ્લોક ૩૦ (કરસ્યક કામ)

૧૫ જુઓ : કાન્તિલાલ વ્યાસ સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચન, મુનિશ્રી જિન-વિજયજીનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૩; તેમજ ખંડ ૪-શ્લોક.

૩૩૪-૩૪૧.

૧૬ જુઓ : એજન, ખંડ ૧ શ્લોક ૪-૫; ખંડ ૪ શ્લોક ૩૪૪, ૩૫૧, ૪૦.

આ અખયરાજ કાન્હડદેનો સીધો રાજવંશજ, અને જાણેરની રાજગાદીનો, કદાચ છેલ્લો જ, ઉત્તરાધિકારી હતો.^{૧૭} એ સ્વતંત્ર રાજા હતો કે દિલ્હીના મુસલમાન સુલતાનનો ખંડિયો હતો એ નિર્ણય કરવાનું સાધન નથી,^{૧૮} તેમ એ આ કાવ્યના સંદર્ભમાં બહુ પ્રસ્તુત પણ નથી, પરંતુ, કવિના પોતાના કથનાનુસાર એ પરમ ધર્માત્મા,^{૧૯} સદાચારી, દાનશીલ, અને ઈશ્વર ભક્ત હતો.

આ સોનગિરા રાજા અખેરાજના દરબારના રાજકવિ પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨ માં—કાન્હડદેના નિધન અને જાણેરના વિધ્વંસ પછી ૧૪૫ વર્ષે—આ સમર્થ કાવ્યની રચના કરી છે. કવિએ પોતાના વિષયભૂત વીર કાન્હડદે સંબંધે, અને પોતાના આશ્રયદાતા વિષે ઘણી ઝીણાવટ ભરી વીગતો આપી છે. પરંતુ પોતાના વિષે લેશમાત્ર ઈશારો કર્યો નથી. એથી કવિનું મૂળ વતન, કવિના પૂર્વજો, માતાપિતા, ગુરુ, કવિના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો ઇ. સંબંધે કશું જ નિશ્ચિતપણે જાણી શકાતું નથી.

કવિ પદ્મનાભ વિસનગરો નાગર હતો; માટે એ મૂળ ગુજરાતના વિસનગર ગામનો વતની હશે અને ત્યાંથી અખેરાજના દરબારમાં જઈને રહ્યો હશે, એવો કેટલાક વિદ્વાનોએ તર્ક કર્યો છે. એ તર્ક નિરાધાર છે, કારણ કે નાગર જ્ઞાતિ ગુજરાતથી માંડીને ઉત્તરપ્રદેશ સુધી પથરાયેલી છે. દિલ્હી—આગ્રામાં જ પેઢીઓથી વડનગરા તેમજ અન્ય નાગર જ્ઞાતિનાં અનેક કુટુંબો વસેલાં છે, અને ત્યાંજ ઠરીડામ થયેલાં છે. એટલે માત્ર જ્ઞાતિના નામ ઉપરથી જ એ કુટુંબો ગુજરાત-

૭ જુઓ : એજન, મુનિ જિનવિજયજીનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૩.

૮ જુઓ : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ન ૨૭ આવૃત્તિ; નરસિંહરાવનું પુરોવચન, પૃ. ૭.

૯ જુઓ : કાન્હડદે પ્રવચ્ન ખંડ ૪-૪-૩૦૩-૩૩૬-૩૩૯.

માંથી તરતમાં ત્યાં જઈ વસેલાં છે એમ ગણવું વાસ્તવિક નથી. એ જ પ્રમાણે પદ્મનાભને વિસનગરમાંથી બહાર જઈ વસેલો માનવો સમુચિત નથી.

જોકે પદ્મનાભે પોતાને વિષે કશી જ અંગત માહિતી પ્રખ્યાતમાં આપી નથી, તોપણ આંતરિક પ્રમાણો ઉપરથી એના વિષે કેટલાંક સાધારણ અનુમાનો તારવી શકાય છે. પદ્મનાભ વિદ્વાન છે અને સમર્થ કવિ છે, અને એની બાની રસાળ અને મનોહર છે.^{૨૦} એની પ્રતિભા પ્રાકૃત જનોનું જ નહીં પણ કવિજનોનું પણ મનરંજન કરે તેવી છે. એને ‘પુણ્યવિવેક’ નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૧} એણે પોતાના આશ્રયદાતા અખેરાજની સૂચના (સીષામણ) થી મા લારતીના પ્રસાદથી આ સરસ પ્રખંધની રચના કરી છે.^{૨૨}

કવિની આ પ્રૌઢ વયની અને શ્રેષ્ઠ રચના સંભવે છે; એ વિના એમાં સ્થળે સ્થળે આટલો બધો આત્મવિશ્વાસ ઝળકી રહે નહીં. “પોતે પંડિત સુકવિ છે, અને ‘પુણ્યવિવેક’ બિરુદ ધારે છે; આ રસભરિત પ્રખંધના ચારે ખંડ ‘નવનીત જેવા’ મધુરકામળ છે; એનાં દૂહા, ચોપાઈ અને મનોહર ગીતો મનને રસોલ્લાસથી ભરી દે

૨૦ સરખાવો : ‘પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ, વાણી વચન સુરંગ’—કા. પ્ર. ખંડ ૧—શ્લોક ૪.

૨૧ સરખાવો : ‘...પદ્મનાભ કવિ પુણ્યવિવેકે । એહવું વિરદ બાદરહ અની, લહહ લુદ્ધિ કવિજનરંજની ।’—કા. પ્ર. ખંડ ૪—શ્લોક ૩૪૦.

૨૨ સરખાવો : ‘માઈ ભારતી તણઈ પસાઈ, અક્ષરવંધ લુદ્ધિરસ થાઈ’—કા. પ્ર. ખંડ ૪—૩૪૧.

‘સરસ વંધ પ્રાકૃત કવું’ કા. પ્ર. ખંડ ૧—શ્લોક ૧.

છે ૨૩—કવિના પોતાની રચના વિષેના આ કથનમાં લેશમાત્ર અત્યુક્તિ નથી, પરંતુ સાચી આત્મશ્રદ્ધાનો રણુકો છે. વસ્તુતઃ, દીર્ઘકાલીન કવિત્વસિદ્ધિ કવિના આ સાહજિક કથનની પાછળ રહેલી છે એમાં શંકા નથી.

આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી પદ્મનાભને ભારતના એક પુરાતન પુણ્યપ્રદેશનો સાચો સંરક્ષક, ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમી, આદર્શ રાષ્ટ્રકવિ ગણે છે, અને મધ્યકાલીન કવિઓમાં એને ‘મહાકવિ’ના પદનો અધિકારી માને છે. ૨૪

પદ્મનાભ બહુશ્રુત કવિ છે. એને તત્કાલીન ઇતિહાસનો. ગાદ પરિચય છે, ૨૫ ભારતની ભૂગોળ વિષે ઝીણવટ ભરી માહિતી છે, ૨૬ અને ઇતિહાસ-પુરાતન-ધર્મશાસ્ત્રાદિકનું ૨૭ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. રાજપૂત રાજનો રાજકવિ હોઈ પદ્મનાભને રાજદરબારી રીતરસમોનો સંપૂર્ણ અનુભવ છે. એથી જ ક્ષત્રિય કુલોનાં, ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનાં રાજદરબારોની દૈનંદિન ચર્ચાનાં કવિએ સુંદર ચિત્રો આલેખ્યાં છે. આ દરબારોમાં મુસલમાન અમીરો, રાજદૂતો, અધિકારીઓ વગેરે રાજ્યકાર્ય નિમિત્તે આવતા હશે. એમની જીવન ચર્ચાનો, એમની રીતભાતનો, એમની

૨૩ સરખાવો : ‘સાંમલતાં શરીર ઉલ્હસઈ.. ।

ચ્યારિ ષંઢ જિસ્યાં નવનીત, દૂહા ચડપઈ મધુરાં ગીત ॥’

—કા. પ્ર. ખંડ ૪-૩૪૨.

૨૪ જુઓ : કાન્તિલાલ વ્યાસ સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ન, મુનિશ્રી જિન-

વિજયજીનું પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય, પૃ. ૨.

૨૫ ઉ. ત. જુઓ : સુલતાન અલાઉદ્દીનની ઉક્તિ ખંડ ૨-શ્લોક ૬૩-૭૪.

૨૬ ઉ. ત. સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૫૦, ૫૧, ૫૭-૫૯, ૬૮-૭૨,
૧૦૫-૧૦૭, ૬૦

૨૭ ઉ. ત. સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૧૬૦-૧૭૩; ૨૨૪-૨૩૫;
ખંડ ૩-શ્લોક ૧૯૫-૨૦૪; ૨૧૫-૨૧૭;
ખંડ ૪-શ્લોક ૧૮૫-૧૯૧, ૬૦

લાખાનો^{૨૮} કવિને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે. એથી જ એ મુસન્નમાન યોદ્ધા-
ઓનાં, એમની ઊવણીઓનાં, એમની કૂચનાં^{૨૯} ખૂબ પ્રતીતિકર,
આખેહૂબ વર્ણનો કરી શક્યો છે.

આ પ્રમન્ધ પદ્મનાભની પરિપક્વ પ્રતિભાનું ફળ છે. પદ્મનાભની
અન્ય રચનાઓ હોવી જોઈએ એવું સહજ અનુમાન થાય છે; પરંતુ
કાલપ્રવાહમાં એ લુપ્ત થઈ ગઈ જણાય છે. કેવળ આ પ્રમન્ધજ,
મુલાગ્યે, એની રસવત્તા અને મનોહર ધ્વાનીને લીધે, એમાંની ઐતિહા-
સિક ઘટનાઓનાં મુરેખ અને વાસ્તવિક નિરૂપણને કારણે, અને એનાં
સાંમાજિક જીવનનાં તાદ્દશ ચિત્રોથી સમકાલીન કૃતિઓની સાથે સચવાઈ
રહ્યો છે, અને એની પણ માત્ર ગણીગાંઠી પ્રતિઓજ ભિન્ન ભિન્ન
સંકરોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકી છે.

૪

આ કાવ્યનું કથાવસ્તુ અત્યંત રોમાંચક છે.

પ્રમન્ધને આરંભે કવિ સિદ્ધિદાતા ગણેશ અને શુદ્ધિપ્રદા સરસ્વ-
તીનું મંગલાચરણમાં સ્તવન કરે છે, આદિપુરુષ વાસુદેવને પ્રણામ

૨૮ સરખાવો : મુસ્લિમ યોદ્ધાઓ અને રાજદરબારીઓની લાખાના નીચેના
લાક્ષણિક પ્રયોગો:—

અરદાસ, મુકર્દમ, સિલામ, ફુરમાણ, વંદહ, સાવાળ, સિરાચા,
મઠીજારા, તવાષ, સિલ્લાર, મૂત (=મૂર્તિ), વંદીણાનું, તસલીમ,
મસૂરતિ, મુહિમ, કિસી, હમારી (=અમારી), કિરતાર, દીવાળ
(=દરબાર) લ્હાહરામ, નામજાદ, ઘોરિ (=કબર), વલાઈ
(=બલા) ઇ૦

૨૯ સરખાવો : ખંડ ૧-શ્લોક ૪૦-૪૯; ૬૯-૭૦; ૭૪-૮૦, ઇ૦

ખંડ ૨-શ્લોક ૮૭-૯૩ ઇ૦

મોકલાયા. પ્રધાનોએ કહ્યું કે “ સુલતાનનું મુસલમાન લશ્કર ચડાઈ લઈને સોરઠ તરફ જાય છે. ખીજે બધે રસ્તો વિકટ છે, માટે પાદશાહે પોતાના લશ્કરને તમારા રાજ્યમાં થઈને જવા દેવાની માગણી કરી છે. તમે તમારું રાજ્ય નિરંકુશપણે ભોગવો; પાદશાહી લશ્કર સીધે સીધું ચાલ્યું જશે, તમારા પ્રદેશને એ કશી રંજડ કરશે નહીં.”

રાજા કાન્હડેએ સલા સાથે મંત્રણા કરીને સુલતાનના પ્રધાનોની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો. એણે કહ્યું કે “ મુસલમાન લશ્કર જ્યાં જશે ત્યાં ગામો ભાંગશે, લોકોને ખાન પકડશે, સ્ત્રીઓને રંજડશે, ગોખાલણને પીડા કરશે. એ કારણથી એને વાટ આપવી એ અમારો ધર્મ નથી.” પ્રધાનો પાછા વળ્યા, અને સુલતાનને જઈને જણાવ્યું કે કાન્હડે પાદશાહની આજ્ઞા માનતો નથી. આમ વાત મમત ઉપર ચડી. સુલતાને ભાવીનો વિચાર કરીને નિસાસો મૂક્યો. (શ્લોક ૨૯-૩૪)

પછી સુલતાને પોતાના સેનાધિકારીઓને જોલાવ્યા, અને ઉલુઘખાનને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનું ફરમાન કર્યું. એની સાથે માધવ પ્રધાનને મોકલાવ્યો. ઉલુઘખાનની સાથે મોટા મોટા સરદારો અને અમીરો, તેમજ નોકરચાકરો (અને સૈન્યસામગ્રી) મોકલાવી. એક બાજુ મોટા પાદશાહ અલાઉદ્દીન અને બીજી બાજુ કાન્હડે ચઢ્યા. નીલોરગઢ ઉપર પાદશાહના લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો, એનું આ પ્રમુખમાં કવિ વીગતે વર્ણન કરે છે. (એ પહેલાં) કવિ ગુજરાતમાં, અને (વિશેષતઃ) સોરઠી સોમનાથની વાહરે ચડતાં રાજ-પૂતોએ મુસલમાનો સાથે જે વિષમ યુદ્ધ ખેલ્યું તેનું વર્ણન કરે છે. (શ્લોક ૩૫-૩૯)

મુસલમાન લશ્કરે ડેરા તંબુ સાથે, ભરપૂર સૈન્ય સામગ્રી સહિત, ગુજરાત તરફ ફૂચ કરી. લશ્કરમાં ફારક ભાથી, હબ્બસી, ખીહામણા બંજાળીઓ હતા. સાથે કહાર, ભોઈ, ભહીઆત્, તખાખ વગેરે અનેક

નોકર ચાકરોનો રસાયો હતો. શણુગારેલા, ઉપર અંબાડી નાંખેલા, અખતરિયા, મદમત હાથીઓ ઉપર મહાવતો અંકુશ લઈને બેઠા હતા. પર્વતમાળાની માફક ચિત્કાર કરતા હાથીઓ ચાલતા હતા. ઉલુધખાનની ઘોડેસવાર સેનાનો તો પાર નહોતો. આગળ બળુગાં, ઢોલ, નેફરી, કાહલ અને ડંકાનીસાણુ વાગતાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ઘાસ પાણીની વિશેષ સગવડ હતી ત્યાં ત્યાં લશ્કર પડાવ નાંખતું હતું. લશ્કરની આગળ ક્ષોદાળિયાઓ અને પથર ફેડાઓ (બારહિઢા) રસ્તો સમારતા જતા હતા. આ કામ ઉપર માધવની દેખરેખ હતી.

જંગલી પશુઓ લશ્કરના અવાજથી ખ્હીને નાસી જતાં હતાં, અને પ્રદેશની વસતી નાસીને આધે દુર્ગમ સ્થળોએ ભરાઈ બેસતી હતી.

કાન્હડદેએ પાદશાહના લશ્કરને રસ્તો આપવાની ના મુણાવી એટલે પાદશાહની સેના ફરીને મેવાડમાંથી પસાર થઈ. ત્યાંના રાજ સમરસિંહ રાવળે મુસલમાન લશ્કરને માર્ગ આપ્યો. દરમજલ કરતું 'મુલતાનતું' લશ્કર બનાસકાંઠા ઉપર આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ખેપિયાઓએ આ ખખર પહોંચાડ્યા, અને સર્વત્ર ગભરાટ, ત્રાસ પ્રસરી રહ્યો. (૪૦-૫૦).

મુલતાનની વિશાળ સેના મોડાસે આવી પહોંચી. ત્યાંના ઠાકોર ખતડે મુસલમાન લશ્કરનો પહેલો સામનો કર્યો. મુસલમાનો ઉપર એણે સખત મારો ચલાવ્યો અને બે ચાર ઘડી મુસ્લિમ લશ્કરને થંભાવી દીધું. અનેક તુરકોને મારીને ખતડ રણમાં પડ્યો. ઉલુધખાને એના શુરાતનની પ્રશંસા કરી. મુસલમાનોએ મોડાસા ભાંગ્યું અને ગામમાં લાલ્લ લગાડી. (૫૧-૫૭)

હવે તુર્કોએ કાનમ, ચરોતર, બાવનખેડાર લાગ્યાં, અને પછી તેઓ દક્ષિણોત્તર દંડાવ્ય ઉપર ચડ્યા અને ધાણુધારને હયમચાવી નાખી. હવે ખેપિયાઓ મુસલમાનોની ચડાઈના ખખર લઈને પાટણ આવ્યા. પાટણના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા, દરવાજે રક્ષકદળો

મૂક્યાં, અને ચોદ્ધાઓ મુસલમાનોનો મુકાબલો કરવાને તૈયાર થયા. મુસલમાનોએ માધવ મહેતાને આગળ કર્યો—એ નગરમાં જવા આવવાના માર્ગોનો જાણકાર હતો. મુસલમાનોએ પાટણ શહેર લૂટી લીધું, અને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. માધવે કણુંને સંદેશો મોકલાવ્યો : “ નાસી જવ; વગર મોતે શા માટે મરે છો ? ” કાટમાં છીંકું પાડીને કણું નાઠો. સાથે રાણી પણ પગપાળી નાઠી. પછી મુસલમાનોએ ગઢ કબજે કર્યો, અને લૂટ ચલાવી. ભર્યાંભાદર્યાં નગરો લીધાં. રાજની ઘોડાશાળના બધા ઘોડા છોડી લીધા. અણહિલપુર પાટણમાં તો ‘ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ’ એવી ઘટના બની—જે સ્થાને દેહરાસર હતાં ત્યાં મુસ્લિમ સરદારોએ ખુતબા પઢયા. પછી પાટણગઢમાં ઉલુઘખાને અલાઉદ્દીન પાદશાહની આજ્ઞા વરતાવી. (૫૮-૬૬)

પાટણથી મુસલમાન લશ્કર અસાવલ તરફ ઉપડ્યું. મુસલમાન સૈન્યના ધસારાના ખખરે અસાવલ, ધોળકા, સૂરત, રાંદેર, ચાંપાનેર જેવાં ગુજરાતનાં સમૃદ્ધ નગરો કંપવા લાગ્યાં. મુસલમાન સેનાએ સાગરપટ્ટીનાં નગરો હયમચાવી નાંખ્યાં, સાગરપૂર જેવાં, અને સોનું રૂપું, કિનખાખ, કપૂર, સર્વ લૂંટી લીધાં. મુસલમાનો દેશ વેરાન કરવા કરવા લાગ્યા, ધાન્ય લૂંટી લેવા લાગ્યા, ઢોરઢાંખર વાળી જવા લાગ્યા અને હાથમાં આવ્યાં તે માણસોને તેમણે ખાન (=કેદી) પકડ્યાં. ગુજરાતમાં મુસલમાન સેનાએ લૂંટ કરીને તમામ સમૃદ્ધિ હરી લીધી, પછી ઉલુઘખાને ડંકાનિસાણ વગાડીને સોરઠ તરફ ફર્ય કરી.

(૬૭-૭૧)

સોરઠમાં મેગલપૂર, મહુઆ, ઊના, દાઠા, વગેરે નગરો સુધી મુસ્લિમ લશ્કર ફરી વળ્યું. લોકો દશે દિશાએ નાઠા. બધે હાલકડોલક થઈ રહ્યું. સોરઠમાંથી નાસી જે જે લોકો દીવખેટમાં ભરાયા એટલાનાજ જનમાલતું રક્ષણ થયું. મુસલમાન લશ્કરોની ફૂચનો અને લોકોની નાસભાગનો સર્વત્ર કાલાહલ મચી રહ્યો (મુસ્લિમ સેનાએ ગામો ભાંગીને લાલ્લ લગાડી) તેથી વિકરાળ ધૂમાડો પ્રસરી રહ્યો.

સોરઠમાં તો મુસલમાન સેનાના ધસારા સામે સહુ કોઈ નાહું, સર્થો દેશ લૂટાયો. આદિકાળથી અલંગ રહેલાં નગરો ભાંગ્યાં. કોઈ જ સામે થઈ શક્યું નહીં. આમ, દેશ ભાંગીને વાજતે નિશાને મુસ્લિમ સેના દેવપાટણ (= સોમનાથ પાટણ) જોતજોતામાં આવી પહોંચી. (૭૨-૭૮).

મુસલમાનોએ નગરની પાસે છાવણી નાંખી, નવા તંખૂઓ બિલા કર્યાં, ઘોડાની પાયગા બનાવી. મોટા ઝડોને થડે હાથીઓ બાંધ્યા અને નગરને ઘેરો ઘાલ્યો.

રાજપૂતોએ નગરના દરવાજા બંધ કર્યાં. સોમનાથની રક્ષાથે આવેલા રાજપૂત યોદ્ધાઓએ પોતાનું બળ બતાવ્યું. એમણે નગરની બહાર આવી પાદરે મુસ્લિમ સેના ઉપર છાપો માર્યો. અને મુસલમાનોની સામે હાથોહાથ આવી ગયા. વાળા, વાજા, જેઠવા, ચૂડાસમા એ સૌ સોરઠી રાજપૂતો એકઠા મળીને સુલતાનની સાગરસમી સેનાની સામે ધસી આવ્યા.

મુસલમાનોએ પોતાનું સૈન્ય સજ્જ કર્યું, હાથી ઉપર બખ્તર નાંખ્યાં, ઘોડા તૈયાર કર્યા અને નગરને ઘેરી લઈને દરવાજાની સામે સીધો ધસારો કર્યો. આ ધસારાની સામે રાજપૂતો ટકી શક્યા નહીં. પાદરથી તેઓ પાછા હટ્યા. મુસલમાન સેનાને વીંધીને એમણે કોટ સુધી પહોંચી જઈને કોટના દરવાજા બંધ કર્યા, અને ધુરજે ઉપર મુસલમાનોએ જોર કરીને હાથી સામા લાવીને ગઢના દરવાજા તોડ્યા અને ગઢ કબજે કર્યો. (૭૯-૮૫)

મુસલમાનોએ કોટના દરવાજા અને દિવાલો તોડી નાંખ્યાં. પછી સોમનાથ પાટણમાં ઉલુધખાનના સત્તારોએ ભયંકર લૂટફાટ ચલાવી.

રાજપૂતોએ હવે કેસરિયાની તૈયારી કરી. એમણે સોમનાથના મંદિરમાં ચારે બાજુ હાથ દીધા, સ્નાન કરીને કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરી, ભગવાન સોમનાથનું સ્મરણ કરીને એમનું શરણ માગ્યું.

મંદિરના ગઢના ચોકમાં રાજપૂતોએ પડાવ નાંખ્યો. મુસલમાનોએ ગર્જના કરીને હાથી સામા આણ્યા. ખંને સેના સામસામે હાથોહાથ આવી ગઈ. રણુદેલા રોષભર્યા રાજપૂતોએ કર્કશ હથ્થસીઓને ઘેરી લઈને એમનું પાણી ઉતાર્યું, અને આ સર્વ અનર્થનું મૂળ, માધવ મહેતાને માર્યો. મુસલમાનો સાથે કેમ હાથોહાથ આવી જવાય એનો એમના મનમાં ઉમંગ હતો. સંખ્યાબંધ બંકડા મૂગલો અને મ્લેચ્છોને મારીને સર્વ રાજપૂતો રણમાં પડ્યા. અનેક યજ્ઞથી, તીર્થયાત્રાથી, કે અનર્ગલ દાનથી જે પદ સિદ્ધ થતું નથી તે પદ એમને લગવાન સોમનાથની રક્ષાથે મરણ પામતાં પ્રાપ્ત થયું, અને એ દેવલોકમાં પહોંચ્યા. (૮૬-૯૨)

લગવાન સોમનાથના મંદિરમાં લૂટાલૂટ ચાલી રહી. તાળાંફૂંચી તોડવામાં આવ્યાં. મુસલમાનો કાલાહલ કરતા દરવાજામાં પેદા. એમણે લગવાનના ચોધડિયાંમાંનાં ઢોલત્રંખાણ કબજે કર્યાં. પથરફેડાઓ (આરહિટા) મંદિરના ધુમ્મટ ઉપર ચઢીને ધણુથી પૂતળીઓ તોડવા લાગ્યા. એમણે પ્રાસાદની સાંધેસાંધ છૂટી કરી નાંખી, ઉપર કોતરેલાં હાથી ઘોડાનાં શિલ્પ પણ ભાંગી નાંખ્યાં. છેવટે બરાબર લાગ પડતી જગાએ લોઢાની સાંગ ભરાવી એમણે જોરથી સોમનાથ લગવાનની વિશાળ મૂર્તિ (શિવલિંગ) તોડી નાંખી. લગવાન શંકર કલિયુગને આ પ્રભાવ જોઈને પોતાનું આ સ્થાનક છોડીને કૈલાસમાં ચાલ્યા ગયા.

ઉલુધખાને ચાણુદારને આ મંદિરમાં હવે પછી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા ન થવા દેવાનું ફરમાન કર્યું, અને સોમનાથની ખંડિત મૂર્તિ દિલ્હી લઈ જવાનું, અને ત્યાં (લક્ષીમાં નાંખીને) એનો ચુનો કરી નાંખવાનું ઠરાવ્યું. લોઢાની ફરક અને રહિકલ મંગાવીને, એના વડે, વચ્ચે આડાં ગોઠવીને સોમનાથનું લિંગ ગાડા ઉપર ચઢાવ્યું. એ ગાડાને બળદોના ધણાં ત્રેલાં (ત્રણ ત્રણની જોડીઓ) જોતર્યાં, અને દિલ્હી લણુકે ચલાવ્યું. (૯૩-૧૦૦)

પાછા વળતાં મુસલમાન સૈન્યે સોરઠને હાલકડોલક કરી નાંખ્યું, લોકોનાં ઘન લૂટી લીધાં. અંતેક લોકોને—બ્રાહ્મણો, સ્ત્રીઓ, અને બાળકોને સુદ્ધાં—બાન (કેદી) પકડ્યાં અને આળા ચામડાની વાધરીથી બાંધીને એમનાં હાલરાં બનાવીને સાથે લીધાં. પછી, પાછળ થાણાંમાં રાખેલા સૈનિકોને તસલીમ કરીને વાજતે નિસાણે ઉલુધખાને સોરઠની હદ પાર કરી. વળતાં, મુસલમાન સૈન્યે ગિરનારનો પુરાતન કિલ્લો રોળી નાખ્યો, કચ્છની ભૂમિને દબાવી કંથકોટ અને ઠંઠું મુસલમાન સેનાના આક્રમણનો ખબર સાંભળીને થરથર કંપવા લાગ્યા. (૧૦૧-૧૦૭)

હવે ઉલુધખાનને પોતાના બળનો ધણો ગર્વ થયો. સામે મારવાડના બંકા રાજપૂતો એના રસ્તામાં ખડા છે એ એના લક્ષમાં આવ્યું નહીં. આગળ કાન્હડદેએ પાદશાહના લશ્કરને માર્ગ આપ્યો નહોતો એની રીસ મનમાં આણીને સોનગિરિ (=બલોર) કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મારવાડમાં મુસલમાન લશ્કર પહોંચ્યું. સારું સ્થળ જોઈને પડાવ નાંખ્યો. પછી પોતાનાં સરદારો સાથે મંત્રણા કરીને બલોર કાન્હડદે પાસે પોતાનો પ્રધાન મોકલાવ્યો, અને એની દ્વારા કાન્હડદેને કહેવરાવ્યું : “હવે મદદ થજે. ઉલુધખાન તારા દુર્ગ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. મારા લશ્કરની સામે થવાની કોની તાકાત છે? અંમારું પરાક્રમ જોયું? આ ચડાઈમાં જ મેં બે દેશ—સોરઠ અને ગુજરાત જીતી લીધા છે, અને તમારા દેવની મૂર્તિને બંદિવાન કરીને લઈ જઈ છું. હિંમત હોય તો લશ્કર તૈયાર કરીને અમારો માર્ગ રોક અને સોમનાથની મૂર્તિને છોડાવી જા. કાં તો નજરાણું લઈને અમને મળવા આવ; કાં તો અમારી સાથે યુદ્ધમાં તારું બળ બતાવ. નહીં તો, છેવટે, તારું રાજ્ય સંભાળીને જ બેસી રહે.” (૧૦૮-૧૧૬)

તે દિવસે કાન્હડદેને પ્રભાતને સમયે સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં

જાણે કાન્હડદેએ ગંગા અને ગૌરીને (પાર્વતીને) વિલાપ કરતાં જોયાં. એમણે કાન્હડદેને પોતાના પ્રદેશમાંથી તુરકો ભગવાન સોમનાથને લઈ જતા હતા તેમને સત્વર છોડાવી લાવવાને આજ્ઞા લરી વિનંતિ કરી, અને આ કાર્યમાં કાન્હડદેને સિદ્ધિ મળશે અને એનું નામ નવેખંડમાં પ્રખ્યાત થશે એવી ખાતરી આપી. સવારે આળસ મરડીને કાન્હડદે ઊઠ્યો, અને સ્વપ્ન વિષે વિચાર કર્યો. રાજપુરોહિત સોમયંત્ર વ્યાસે સ્વપ્નના સંકેત અનુસાર મ્લેચ્છોનો સંહાર કરીને સોમનાથ ભગવાનની રક્ષા કરવાનો અને બધાં ખાન છોડાવવાનો આદેશ આપ્યો. (૧૧૭-૧૨૭).

એટલામાં તો મુસલમાન લશ્કરમાંથી પ્રધાન ગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યો. રાજાએ સલા લરી અને સલામાં પ્રધાનને મળ્યા, અને એનો સત્કાર કર્યો. પ્રધાને કાન્હડદેને ઉલુઘખાનનો સંદેશો સંભળાવ્યો: “ તું જો અમારો સામનો કરશે તો અમે મારફાડ કરીને તારા મુલકને ઉજ્જડ કરીશું, અને તારા ગઢની તળેટીને સરોવરે આવીને પડાવ નાખીશું.” કાન્હડદેએ વળતો ઉત્તર કહાવ્યો: “ વીર પુરુષો જાતે જ પોતાના બળની પ્રશંસા કરતા નથી. જો એ પુરુષાર્થ રી બતાવે તો જ સૌ ડ્રાઈ એના શુરાતનને પિછાને છે. ઉલુઘખાનને તમે સંભળાવજો કે અમે તમારો સામનો કરવાને તૈયાર છીએ. એક બે દિવસ ખમી જવ; અમે સામે આવીને તમારા લશ્કર સાથે ખાથ ભીડીશું:” (૧૨૮-૧૩૧).

પ્રધાને જઈને ખાનને જણાવ્યું કે હિંદુઓ લઢાઈ કરશે. ખાને સહુને તૈયાર થઈ રહેવાની આજ્ઞા આપી. એને ભીતિ લાગી કે હિંદુઓ કદાચ અચાનક જ છાપો મારશે.

કાન્હડદેએ ખીજે દિવસે સવારે પોતાની સેના સજ્જ કરીને રણ-દુંદુભિ વગડાવ્યાં. એટલામાં તો ઉલુઘખાનનું લશ્કર પડાવ ઉઠાવીને

શિરાણે જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં લશ્કરની આસપાસ કાંકગઢ (લાકડાનો કિલ્લો) રચાવ્યો, અને એની આબુખાબુ ખાઈ ખોદાવી. હાથી-ઘોડા ઉપર રાતદિવસ સાજળખતર નાંખાવી રાખ્યાં. હવે હિંદુઓ કેવી રીતે ક્ષવશે એમ ઉલુઘખાને વિચાર્યું. (૧૩૨-૧૩૪).

આ તરફ કાન્હડદેએ પોતાના ચાર સરદારો-જયત દેવડો, લખણ સેભટો, લૂણકરણ, અને સાલ્હુ શોભાવતને ખાનના લશ્કર તરફ મોકલાવ્યા, અને સૂચના કરી કે “તુકું લશ્કર કેવડું મોટું છે એનો કયાસ કાઢજો.” ખાનના લશ્કરમાં આ સરદારો પહોંચ્યા. એમણે લશ્કરનો પડાવ જોયો. ઉલુઘખાને એમને માનપાન અને ઇનામ આપ્યાં, અને પૂછ્યું કે “મારા લશ્કર વિષે કાન્હડદે પાસે શું કહેવાય છે?” કાન્હડદેએ તમારી દ્વારા જે અરજ કરી હોય તે જણાવો.”

પ્રધાનોએ ઉત્તર આપ્યો કે “અગ્નિ કદાચ શીતલ બને, અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગે, તો પણ કાન્હડદે ભગવાન નારાયણ વિના અન્ય કોઈને માથું નમાવે નહીં. અમે તો અહીં રાજ કાન્હડદેની આજ્ઞાથી તમારું લશ્કર જોવાને આવ્યા છીએ.”

ઉલુઘખાનની આજ્ઞાથી મહાવતોએ હાથી પાખર્યાં, ઘોડા ઉપર સાજ નાંખાવ્યાં, અને જખરા તુકું અને બળવાન મૂંગલ સૈનિકોને હારમાં ઊભા રાખ્યા. કાન્હડદેના પ્રધાનોએ લશ્કરની અપાર સામગ્રી જોઈ.

એટલામાં ખાને એક મૂંગલ સૈનિકને સાન કરી. એણે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને આકાશમાં ઊડતી પંખિણી વીંધી નાંખી. મોટા અમીર ઉમરાવો એ જોઈ રહ્યા. એ જોઈને લખણ સેભટાએ ખખાલ વહી જતા, લાંબા, વાળેલા શિંગડાંવાળા પાડાના પખાલ

સાથે તરવારને એક ધાએ બે કકડા કરી નાંખ્યા. ઉલુધખાન હેરત ખામીને આ પરાક્રમ જોઈ રહ્યો. એમણે લખણને પૂછ્યું કે કાન્હડદેના લશ્કરમાં તારા જેવા બળવાન વીરો કેટલા હશે? લખણે કહ્યું કે કાન્હડદેને ત્યાં આવા સમર્થ યોદ્ધાઓ ચોવીસ હજાર છે. ખાને લખણને ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. લખણે કહ્યું કે કાન્હડદેને એથી શરમાવું પડે. માટે તમારું ઇનામ લેવાય નહીં. માત્ર અમારી એક હોંશ પૂરી કરો. અમે તમારા લશ્કરની છાવણીને ચારે બાજુથી જોઈએ. મનમાં એમ અંદેશો લાવતા નહિ કે લશ્કરને જોઈને અમે રાત્રે છાપો મારીશું (૧૩૫-૧૫૧).

ઉલુધખાને પોતાના માણસો સાથે મોકલીને પોતાની આખી છાવણીને આ રાજપૂત પટાવતોને બતાવી. એમાં ઘોડા, હાથી, ઊંટ, પોઠિયાનો શુમાર નહોતો. જુદા જુદા સરદારોના પડાવો જોયા, જેમાં સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા. લશ્કર જોતાં દિવસ આખો વીતી ગયો, તો પણ એનો પાર આવ્યો નહીં. કાન્હડદેના સરદારોએ છાવણીમાં મુસલમાનોએ ખાન પકડેલાં અંપરપાર બંદીવાનો જોયાં. એ અત્યંત પીડાતા હતાં. દિવસે ખુલ્લામાં તાપે બળી જતાં હતાં, અને રાત્રે ટાઢથી હેરાન થતાં હતાં. માતાના સ્તન ઉપરથી ખેંચી લીધેલાં નાનાં બચ્ચાંઓ રોતાં હતાં. કેટલાક તરસે મરતા હતા, બીજા ભૂખથી પીડાતા હતા. કોઈ માંદા હતા, કોઈથી ઉઠાતું નહોતું; કોઈ વસ્ત્રહીન અને અંડવાણા હતા. બંદીવાનોને પાંચ દાણા ખાવા મળતા નહોતા. કેટલાકના પગમાં લોઢાની સાંકળો નાંખેલી હતી. મુસલમાનોએ આળા ચામડાથી બાંધીને બંદીવાનોનાં હાલરાં બનાવ્યાં હતાં. એમણે મા-બાપથી બાળકોને વિખૂટાં પાડ્યાં હતાં, સ્ત્રીપુરુષને પરસ્પરથી અળગાં કર્યાં હતાં. કોઈકને ચામડાના ગાળા નાંખીને બાંધ્યા હતા. બંદીવાનો-માંનાં બાળકો અને વૃદ્ધો ટળવળતાં હતાં. કાન્હડદેના પ્રધાનોને જોઈને બંદીવાનોમાં ધા (આત્મનાદ) ઉછળી રહી. બંદીવાનો વિલાપ

કરવા અને ખૂરમખૂરા કરવા લાગ્યા. કાન્હડદે પોતાને છોડાવશે એવી આશા એમના મનમાં હતી. મુસ્લિમ લશ્કરમાં કાન્હડદેના પ્રધાનોને આવેલા જોઈને એમને શંકા પડી કે કાન્હડદે મુસલમાનો સાથે સંધિ કરવા ઇચ્છે છે, એટલે એમના કંકળાણનો પાર ન રહ્યો. એથી કાન્હડદેના પ્રધાનોએ મુસ્લિમ લશ્કરમાં દાંડી પિટાવી કે “કાન્હડદે લશ્કર તૈયાર કરીને આવશે અને સૌ ખાનને છોડાવશે, એ સૂચી ગિગવા જેટલું નક્કી સમજાવ્યું.” પછી પ્રધાનો ઉલુખખાનની રજા લઈને બે દિવસમાં હુમલો લઈ આવીશું એવી ખાતરી આપીને, કાન્હડદે પાસે ગયા. (૧૫૨-૧૭૬).

પ્રધાનોએ જાલોર જઈને કાન્હડદેને મુસ્લિમ લશ્કરનું સ્વરૂપ, એનો વિસ્તાર એની સાધનસામગ્રી ઇ. નો ખ્યાલ આપ્યો, અને જણાવ્યું કે એ લશ્કર સોમનાથ પાટણથી લગવાન સોમનાથની મૂર્તિ ઉપાડીને દિલ્હી લઈ જાય છે. સેના સંપૂર્ણપણે સજ્જ છે; હાથી ઘોડા અને સાધનસામગ્રી અપાર છે. લશ્કરની સાથે ગુજરાત અને સોરઠમાંથી અપરંપાર માણસો ખાન પકડેલાં છે. કાન્હડદેએ આ સાંભળીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે તો ત્યારેજ અન્ન ખાઈશ કે જ્યારે મ્લેચ્છોને મારીને લગવાન સોમનાથને અને બધાં ખાનને છોડાવીશ. (૧૮૦-૧૮૨)

કાન્હડદેએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને મિત્રરાજાઓને નિમંત્રણ પત્રો અને સરદાર સામંતોને આદેશપત્રો લખાવ્યાં. એ લઈને ઉપલ્હાણા (=પલાણ નાખવાને પણ નહીં રોકાયેલા) સવારો ચારે દિશાએ ધાયા. લશ્કરની બધી તૈયારી કરીને પાછલે પહોરે કાન્હડદેએ મિત્ર રાયરાણાઓને બોલાવ્યા.

છત્રીસે રાજવંશના રાજપૂતો મળ્યા. રાજપૂત લશ્કરમાં બે ચાર લાખ તરવારખાળે એકત્ર થયા, જે એકએકથી બળવાન અને કદીએ હાર નહીં ખમનારા હતા. આ યોદ્ધાઓને જાતજાતના-ખુરાસાની,

(જયત દેવડાના આધિપત્ય નીચે) રાજપૂત લશ્કર રણદુર્ગુભિ-
વગાડતું તુરકોની સામે લડવાને નીકળ્યું. ચાર પુરુષોએ (હેરુ = જસુસો)
આવીને ખખર આપ્યા કે મુસલમાન સેનાએ શિરાણા ગામે પડાવ
નાંખ્યો છે. તુરક લશ્કર આધે ન જતું રહે માટે રાજપૂત સેનાએ એનો
કુડો લીધો અને એની પાછળ સૂર્ય આથમવા ટાણે તારવી કાઢેલી
ઘોડેસવાર સેના ગોઠવી.

મુસલમાન સૈન્યને જ્રમમાં નાંખવાને માટે ઊગમણી બાબુએ બે
ચાર હજાર દીવીઓ સળગાવીને આક્રમણ કર્યું, રણશિંગાં વગડાવ્યાં,
અને સાતસો જંગી ઢોલ વગડાવ્યાં. પછી રાજપૂત સેનાને બે ભાગમાં
વહેંચી નાંખીને કાન્હડદેના ભાઈ માલદેએ આથમણી બાબુથી મુસલ-
માનો ઉપર જખ્ખર હુમલો કર્યો, એમનો કાઠગઢ ભાંગી નાંખ્યો, અને
ચોપીદારોને નસાડી મૂક્યા. હિંદુઓ ગર્જના કરીને તૂટી પડ્યા, સર્વત્ર
ખૂમરાણુ મચી રહ્યું, અને મુસ્લિમ લશ્કરમાં અંધાધૂંધી મચી રહી.
કાલાહલથી મુસલમાન સૈનિકોની ઊંધ ઊડી ગઈ, એ દિહ્મૂઢ થઈ ગયા,
અને કાનમાં ધાક પડી. એમને બધી બાબુએ અજવાળાં જણાયાં,
ક્યાંથી હલેલો આવે છે એની ખખર ન પડી. એમના છક્કા છૂટી ગયા.
ઊડીને બહેબાકળાપણામાં એક ખીજા ઉપર પડવા લાગ્યા, એમના
લશ્કરમાં અંધાધૂંધી પ્રસરી ગઈ. ઊંચા હાથ કરીને ત્રાલ ત્રાલ પોકારતા
એ કિરતારને સંભારવા લાગ્યા, અને આટલી એક વાર એમને ઊગારી
લેવાને ખુદાને બંદગી કરવા લાગ્યા. ઉતાવળમાં એમનાથી બખ્તર
અવળાં પહેરાયાં, આયુધો ઊંધાં બંધાયાં, અને ઘોડા ઉપર સાજ
ઊલટાં મંડાયાં. (૧૯૬-૨૦૪)

એક ખવાસે (= નોકરે) જઈને ઉલુધખાને ખખર આપ્યા
કે હિંદુઓએ આવીને આપણા લશ્કરને ઘેરી લીધું છે, અને લશ્કરમાં
ત્રાસ પ્રસરી રહ્યો છે. ઉલુધખાને હાથી ઉપર પાખર નાંખાવી, ઘોડા

ઉપર પદ્માણુ નંખાવ્યાં, અને કોલાહલ કરીને જે બાજુ અજવાળાં
હતાં તે તરફ સવારો લઈ ચાલ્યો.

પરંતુ મુસલમાનો તો પોતાના ને પારકાને ઓળખી શક્યા નહીં.
અને હિંદુઓએ તો બધી બાજુએથી હલ્લો કર્યો. એમને તો આ
અંધાધૂંધીમાં ખાંડાના ધાગે મુસલમાનોનો ઘાણુ કાઢવાનું ધણું ફાવી
ગયું. ચપળ ધોડા લઈને ભાલા ફેરવતા રાજપૂતો ભાન ભૂલીને,
મધરાતે મલેચ્છોને મારવા લાગ્યા. એમનાં તીક્ષ્ણ બાણો મુસલમાનોનાં
બખ્તરો વીંધીને શરીરમાંથી સોંસરાં ફૂટવા લાગ્યાં. હાથોહાથની લડાઈમાં
અણીઆળા પટાથી બળપૂર્વક હાથી ધોડાનાં પાખર ભેદી નાંખ્યાં, અને
ખાંડાના ધાગે એના સાંધેસાંધા વછોડી નાંખ્યા. હથિયારોની કટાકટી
ઊડી. તુરકોના બખ્તરિયા ધોડા રાજપૂતોએ તરવારના ધાગે ગૂડી
નાંખ્યા. ક્યાંક રાજપૂતો મલ્લોની માફક દુશ્મનોની સાથે બથ્થંબથ્થા
આવી ગયા. હાથી ઉપરથી મહાવતોને તોડી પાડીને હાથીઓની સૂંઢો
અને પગ કાપી નાંખ્યા. રાજપૂતોએ મુસલમાન સૈનિકોને કાપી નાંખીને
એમનાં માથાં રણાંગણમાં રોડવ્યાં. અંધાધૂંધીમાં દુશ્મનો માંહોમાંહી
પરસ્પરને મારવા લાગ્યા; રાત્રે પોતાના પારકા વચ્ચેનો ભેદ જણાતો
નહોતો. (૨૦૫-૨૧૪)

હિંદુઓએ મલેચ્છોને મારીને જાણે રણભૂમિનું કસાઈખાનું
ખતાવી દીધું હતું; ક્યાંય પગ મૂકવાની જગા નહોતી રહી. સવારે
સર્વત્ર લોહીના પ્રવાહ ઊલટયા હતા. રાજપૂતોએ મુસલમાન સેનાની
છાવણી ભાંગી અને ચામડાનાં બંધનો કાપી નાંખીને બાન બંધા
છોડાવ્યાં. ધોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે અસખાબ લૂટી લીધો. સાદલ અને
સીંહ એ બે મોટા સરદારોને જીવતા કેદ કર્યા; મોટો ઉમરાવ સાદી
મલેક રણક્ષેત્રમાં મરાયો. ઉલુખખાન એકલો જ બચીને નાઠો.

મુસલમાન સૈન્યમાંથી કેટલાક સિપાહીઓ બચ્યા તે બહેબાકળા

જંગલમાં ભટકીને છેવટે દિલ્હી નગર પહોંચ્યા. ઉલુધખાન અંધાર પછોડો ઓઢીને પોતાનું મોં વસ્ત્રથી ઢંકીને એકલો નગરમાં પેઠો.

લશ્કરના વિનાશની વાત સાંભળીને ઠામ ઠામ તુરકનારીઓ શેષ. એમની કાજળ આંજેલી આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. કોઈ નારી દુઃખના આવેગથી પોતાનાં પહેરણસૂંથણી ફાડવા લાગી, અને પગનાં ઝાંઝર ભાંગવા લાગી. કોઈએ પોતાનો એકાંવલી હાર ફેંકી દીધો; બીજાએ બધા શણગાર ઉતારી નાંખ્યા. એક હતાશામાં પોતાની વેણી ખેંચી કાઢવા લાગી, જેથી એ લૂંટાઈ ગયેલા બંદર જેવી દેખાતી હતી. એક ભૂમિ ઉપર પડીને આળોટતી હતી તંબોળ અને ફૂલ એમને ઝેર જેવાં થઈ પડ્યાં. એક મોંઘામૂલની નારી હૈયાફટ રોતી હતી. કોઈના બાંધવ, કોઈના ભરથાર, તો કોઈના રૂપાળા કુમાર, કોઈના મામા, તો કોઈના બાપ—જે જે રણશૂરા હતા તે સૌ હણાયા હતા. ઉલુધખાનને સૌ શાપ દેવા લાગી. બજારમાં વાટ પડી ગઈ. નગરમાં હાટ ફટોફટ બંધ થઈ ગયાં. (ખંડ ૨, શ્લોક ૨-૧૦)

એકે એકે, સગાંરનેહીઓ પાસેથી તુરકોના વિનાશની વાત પાદ-શાહ સુધી પહોંચી ગઈ. લડાઈમાંથી જે જીવતા પાછા આવ્યા હતા, તેમને સુલતાને બોલાવીને પૂછ્યું : “ઉલુધખ ન આવો મોટો ભડવીર, એને ચહુઆણે કેવી રીતે મહાત કર્યો?” સુલતાનની આગળ બિભેલા તુરક યોદ્ધાઓ દયામણે સાદે સુલતાનને ફરિયાદ કરવા લાગ્યા : “લશ્કરમાં જે જે વીત્યું તે બાપ સાંભળો. હિંદુઓએ ખોળાઓને પીડ્યાં, ખાનોને માર્યા અને નવે લાખ ખાન છોડાવ્યાં. એમણે ખોહર, ખવાસ માર્યા; સૈયદ મૌલાના એમને શરણે ગયા, સૌ બાંદ ગુલામ અને નોકર-ચાકરને એમણે રણમાં ઢાળી દીધાં. એમણે તરવારને ધાએ જે હબ-સીઓને અને મુગલ યોદ્ધાઓને હણ્યા એનો તો કાંઈ સુમાર નથી રહ્યો.

હિંદુઓએ આપણા બધા હાથી ખૂંટવી લીધા, અને ઘોડા લૂટી લીધા. એમણે છાવણીનાં હથિયારો બધાં કબજે કર્યાં, અને ખાનના

સાંઘારો સૂટી લીધા. એટલું જ નહીં, પણ પાદશાહ સાહેબના એ ભાણેજ—સાદલ અને સીહ મલિકને કેદ કર્યા, અને સાદી મલિકને રણમાં પાડ્યો, આ સૌ અમે અમારી સગી આંખે જોયું છે. બીજા કેટલાએ સરદારોને એમણે માર્યા, જેમનાં નામ અમે જાણતા નથી. આમ આપણાં લશ્કરને ખેદાનમેદાન કરીને હિંદુઓ પોતાની મૂર્તિને છોડાવી ગયા. (૧૧-૧૮)

યુદ્ધમાં હિંદુઓએ મુસલમાન લશ્કરને રોળી નાંખ્યું એ વાત સાંભળીને પાદશાહે રોષથી મુખમાંથી તંબોળ ફેંકી દીધો. સુલતાનના લશ્કરના હાથીધોડા કાન્હડદેએ ખૂંચવી લીધા અને અમીર સરદારોને રણમાં માર્યા એ વાતની જો દેશાવરમાં જાણ થાય તો દિલ્હીમાં દરબાર ભરવાનું અને સુલતાનને મહેલની બહાર મોં બતાવવાનું અશક્ય થઈ જાય. ઉલુઘખાને બધું કામ વણસાડ્યું—લશ્કરનો સંહાર કરાવી આવ્યો. આખું રાજ્ય આમ વાત કરે છે કે ઉલુઘખાને આપણને કલંક લગાડ્યું. પ્રધાનો કહે છે કે હવે મહેલમાં ઉલુઘખાન ન આવે; એણે પાદશાહનું લૂણ હરામ કયું છે (૧૯-૨૩)

ઉલુઘખાનનો દોષ જાણીને પાદશાહને રોષ ચડ્યો. પાદશાહે મનમાં બધી વાતનો વિચાર કરીને નાહર મલિકને મંત્રણા માટે બોલાવ્યો. એની સાથે ભોજલ ખાંડધર (તરવારખાજ) આગળના મહેલના મંત્રણાગૃહમાં આવ્યો. એમની બધાની સાથે મંત્રણા કરીને સુલતાને નામીયા યોદ્ધાઓને લઈને મારવાડ ઉપર ચઢાઈ કરવાનું એમને ફરમાન કર્યું.

પછી બધા મોટા મોટા સરદારોને તેડાવ્યા, અને એમને આદેશ આપ્યો. “લશ્કર સજ્જ કરો અને મારવાડમાં જઈને સોનગિરા સાથે વિગ્રહ મારો. સાથે અનાજપાણીને સાધનસામગ્રી ભરપૂર લઈ લેજો. સૌ

અંધા મુસલમાન સરદારોને મારીને, મુસ્લિમ લશ્કરનો સંહાર કરીને કાન્હડે જલોર પાછો ફર્યો. (૪૭-૫૬)

સાંભળી સવાર સમાચાર લઈને આવ્યો—કે નાહરમલેક અને ભોજલ ખાંડાધર, જે જે મહાબળવાન યોદ્ધાઓ હતા તે રણક્ષેત્રમાં મરાયા. મુલતાને સમાચાર જાણ્યા કે ચહૂઆણુરાય કાન્હડે જીત્યો. અને ઉલુધખાનના જેવા હાલ થયા તે જ હાલ નાહર મલેકના થયા.

વારંવાર હારની વાત સાંભળીને પાદશાહ એકદમ હેરાન-પરેશાન થઈ ગયો, અને કહેવા લાગ્યો કે ‘તુરકો ઉપર આ શી આક્રમણ આવી પડી છે?’

એણે તત્ક્ષણ મહેલમાં મંત્રણા કરવા માટે ખાનજહાં, મલેક ઈમાદલ, મલેક નેખ અને મલેક કમાલુદ્દીનને બોલાવ્યા. એ એકાંત મંત્રણામાં બેસીને કહેવા લાગ્યા કે, ‘જે જે સરદારો લશ્કર લઈને ગયા એ સૌને કાન્હડેએ હરાવ્યા.’ (૫૭-૬૧)

પાદશાહ મૂંઝે વળ ચડાવીને ગર્વસહિત કહેવા લાગ્યો, કે ‘જે કાઈ રાજાએ મારી આણુ માની નથી એણે પોતાનું રાજપાટ ગુમાવી દીધું છે. મેં ગૌડ, ચોલ, ગજની, કનોજ, મહારાષ્ટ્ર, લાટ, સિંધ, (સમાદલક્ષ) ગુજરાત, સોરઠ એ દેશો જીતી લીધા છે, અને માલવ-ચંદેરી, માંડવ, સારંગપુર, નાગોર, રણથંભોર અને ચિતોડ જેવા મોટા દુર્ગો કબજે કર્યા છે. પૂર્વદિશામાં યમુનાતીરે આવેલું મથુરા, અંતર-વેદિનો પ્રદેશ, કાકપુર, ભોજપુર, ઉડીસા બળપૂર્વક મેં કબજે કર્યા છે.

મેં અગાઉ પૂર્વસાગર સુધી લશ્કર લઈને ફેરવ કરી હતી, અને ત્યાંના રાજાઓને મારી હઠાવીને ત્યાં મારું થાણું મૂક્યું હતું. (૬૨-૬૬)

હિંદુસ્તાન, પાંડ્યદેશ, જલંધર, કાશ્મીર, કામરૂપ, હિમાચલ મેં વશ કર્યા છે; ખુરાસાનને ખૂંદી નાખીને એના લાંડારો લૂંટી લીધા છે; મૂગલોનાં દળ ભાંગ્યાં છે; અને મુલતાન કબજે કર્યું છે. ચીન, ભૂતાન, અને દંડૂરના રાજાઓ દિલ્હી મારી સેવાર્થે આવે છે.

દક્ષિણમાં છેક દોર સમુદ્રથી અમારા રાજ્યાધિકારીઓ ખંડણી ઉધરાવી લાવે છે. કલવગુંદ્ર, આનાગુંદી, બેદર અને તેલંગણ—જ્યાં લોકો રત્નો પહેરે છે અને મધુર વાણી બોલે છે—એ સર્વ ભૂમિ મેં મારી તરવારને જોરે કપજો કરી છે. દેવગિરિના રાજા રામદેવે એની કુંવરી મને પરણાવી છે. (૬૭-૭૨)

સમુદ્રની વચ્ચે ઊડણુલમરામાં આવેલા દુર્ગમ બેટામાં સિંહલ-દ્વીપનો રાજા અમને હાથી ભેટ મોકલાવે છે. કૂચી, કલહત્ય, જવા-ખંદર, અને હોરમજ અમને માલ (=ભેટો) મોકલાવે છે અને અમને નમે છે. છેક સેતુ બંધ રામેશ્વરમાં અમારા સેવકો અમારી આણ વરતાવે છે. એવું અમારું રાજ્ય છે. મેં ભરતખંડના બધા વિષમ દુર્ગો ઉદ્ધવસ્ત કર્યા છે. પણ ચઢ્યાણોનો જલોર ગઢ અતિ દુર્ગમ છે એમ જણાય છે. (૭૨-૭૫)

આગળ બેચાર વાર ચઢ્યાણે આપણને હરાવ્યા, અને તુર્કોનો લાગ ફાવ્યો નહીં. અમારું આવું મોટું રાજ્ય હોવા છતાં અમારે શરમાવા જેવું થયું એનો અમારા મનમાં ખેદ છે.

આ વખતે જલોર જઈને અમારું પાણી ખતાવીશું—“કાંતો સોનગિરિ દુર્ગને બળપૂર્વક ઉખેડી નાખીશું, નહીં તો અમારાં આયુ-ધોનો ત્યાગ કરીશું.” પાદશાહે આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને ફરમાન કર્યું કે પાટણથી ખાનને (=સૂબાને) બોલાવો. કાસદ મારતે ઘોડે પાટણ ગયો. ત્યાંના મુખેદારે સામે આવીને શાહી ફરમાન માથે ચડાવ્યું. આજ્ઞાપત્ર વાંચીને એણે લશ્કર સજ્જ કર્યું, અને સોનીઓને બોલાવીને સુંદર કોટ દરવાજાવાળું બાવન મણતું મંદિર બનાવ્યું જે દિલ્હી જઈને એણે પાદશાહને નજર કર્યું (૭૬-૮૧)

પાદશાહનું ફરમાન લઈને કાસદો ચારે તરફ મારતે ઘોડે ગયા, અને રાયરાણા મલેક મુઝાધા (=ખંડિયા રાજાઓ) અને ખાનને

ખોલાવી મંગાવ્યા. એ સૌ લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યા. તમામ સૈન્ય સાથે પાદશાહ જલોર ઉપર ચડાઈ લઈને ચાલ્યો. એ જ્યાં છાવણી નાંખે ત્યાં સાત કોસ ભૂમિ રોકાતી. લશ્કરમાં એ ચાર હજાર અખત-રિયા હાથીઓ હતા, જે ચાલતા હતા ત્યારે શ્રાવણ માસના કાળામેઘની ઘટા જેવા લાગતા હતા. સાથે શાલિહોત્રની કસોટીમાં બિતરે એવા કરોડ ધોડાઓ હતા. આ તમામ લશ્કર સાથે સુલતાન જલોર ગઢ તરફ ચાલ્યો. (૮૨-૮૬)

લશ્કરની સાથે પાર વિનાના નોકરો ચાલતા હતા. પખાલે પાણી વહેનાર ભોઈ અને કહાર, તેમજ મેહાર, ઠાઠિયા કમાનિયા ચાર હજાર સાથે હતા. ત્રીસ હજાર વેપારીઓ લશ્કરને જોઈતી ચીજ વસ્તુ લઈને સાથે ચાલતા હતા. ધાંચીઓ ગાડે ચડીને ઘાણી ચલાવતા આવતા હતા. મોચી, ગાંછા, સથવારા, માળી, દરજી, હજમ, ઓડ, તંબોળી, કાવડ લઈને ચાલતા અગનીધડા, સાથે ભઠ્ઠા લઈને ચાલતા ખમાર, ભઠિયારા, લુદાર, સલાટ, ચૂતારા, વહોરા, કાગળફૂટા, તૂનારા, અસંખ્ય વાણિયા, ઓળગાણા—આ સર્વ લશ્કરની સાથે ચાલતા હતા. લશ્કરમાં કઠોર હબસી તીરંદાજ અને બળવાન ફરસીધારીઓનો સુમાર નહોતો. લશ્કર ચાલતાં ત્યારે ધરતી કંપી રહેતી, અને સાગરનાં પૂર બિલટ્યાં હોય એવો દેખાવ થઈ રહેતો. સાથે અઢાર હજાર બળુગાં, ઢોલ, નફેરી જેવાં રણવાદ્યો હતાં. જંગી ઢોલ અને નીસાણુ ધ્રસૂકતાં ત્યારે બાર બાર જોજન સુધી એનો અવાજ સંભળાતો. તુર્ક લશ્કરના વીરોથી ત્રાસીને લોકો દશે દિશાએ નાઠા. ઘણા દિવસ સુધી આમ ફર્ય કરીને સુલતાનનું લશ્કર મારવાડમાં પેહું (૮૭-૯૫).

લશ્કર પહેલું સમિયાણું આવ્યું. એના પાદરમાં છાવણી નાંખી. સુલતાન કહે, “ આ ગઢ પહેલાં લઈએ; એને ઉખેડી નાંખીને ત્યાં આપણું થાણું મૂકીએ. પછી આપણે જલોર જઈએ. ”

લોકો સૌ નાસીને ગઢ ઉપર ચઢ્યા. તુર્કોએ તળેટીને ઘેરે

ચાલ્યો. ગઢ ઉપરનું રાવણું (= સૈનિકોને રહેવાનું સ્થાન) સરસ હતું, અને ગઢમાં લશ્કર અને સાધન સામગ્રીની સખ્ત બરાબર કરેલી હતી. સાઠ વરસ ચાલે એટલા ધાનના કોઠાર ભરેલા હતા. ગઢનો અધિપતિ સાંતલ મહા બળવાન હતો; એના સૈનિકો સમર્થ લડવાયાઓ હતા. ચણા અને ધાસ, કડબની પૂળીઓ અપરંપાર ભરી હતી; પાંચ હજાર ઘોડા સાંતલની ઘોડાશાળામાં બાંધ્યા ચરતા હતા. ઇંધણું, મીઠું તે ગઢમાં સો વરસ ચાલે તેટલું હતું. (લશ્કર માટે) સવાર, બપોર અને સાંજે ભોજનનો સાદ પડતો.

ગઢ ઉપરનાં સરોવર પાણીથી ભરેલાં હતાં. વરસાદ ન પડે તો પણ એનાં પાણી ખૂટતાં નહીં. ડુંગર ઉપરનો કિલ્લો દુર્ગમ હતો; એવા જ દુર્ગમ એના કોટ અને દરવાજા હતા. એના ખુરજો ખૂબ ઊંચા હતા. અને વચ્ચે વચ્ચે દુશ્મનો ઉપર મારો ચલાવવાનાં વિકટ સ્થાનો (વિસમા માર) હતાં. (૯૬-૧૦૩)

દુર્ગના ઊંચા ત્રિકલસા ઉપર ચડીને સાંતલે સુલતાનનું લશ્કર જોયું. ગઢની તળેટીના સરોવરની પાળે સુલતાની લશ્કરના દાથીઓ બાંધ્યા હતા. ઠામ ઠામ તંબુઓ તાણ્યા હતા, રાવટીઓ ઊભી કરી હતી, સમિયાણા બાંધ્યા હતા. ઊંચા થાંભલા ઉપર દરબારનો તંબુ ઊભો કર્યો હતો. મોટી ધબ્બાઓ ફરફરી રહી હતી, અને, જુદા જુદા સરદારોના મર્તાબા પ્રમાણેના પગલો હતા. સાંતલ આ સાધનસામગ્રી જોઈને અકિત થઈ ગયો.

સાંતલે કોઠે કોઠે રખોપાં મૂક્યાં, દુર્ગની દિવાલો ઉપર મોટા પથરો ચડાવ્યા અને કોટની ભીંત ઉપર દુશ્મનો ઉપર પથરો મારો ચલાવવાને યંત્રો ગોઠવાવ્યાં. તપાવેલા ગોળા ફેંકનાર ઢીકલીઓ કિલ્લા ઉપર ચારે બાજુ મંડાવી. સૌને પોતપોતાને નિયત સ્થળે રાત્રે ચોકી કરવાનો આદેશ આપ્યો. (૧૦૪-૧૦૯)

ગઢ ઉપરથી રાજપૂત યોદ્ધાઓ ઊતરીને રતોવાઇ છાપા મારતા,

અને દિવસે વળી હુમલા કરતા અને દુશ્મનો સાથે હાથોહાથ આવી જતા. સામે સુલતાન પણ રોજ રોજ ધસીને ગઢ ઉપર હુમલો કરતો. રોજ રોજની આ લડાઈમાં મોટા મોટા હિંદુ અને તુરક યોદ્ધાઓ પડવા લાગ્યા. વાનરની માફક કાઈ કાઈ મુસ્લિમ યોદ્ધાઓ ગઢ ઉપર ધસી જતા; તો ગઢ ઉપરથી મધરાતે મુસ્લિમ સેના ઉપર હવાઈઓ ફેંકતી. ગઢ ઉપરથી ઢીકલીમાંથી મોટા પથરો ફેંકવામાં આવતા. હાથી ઘોડા, જે આડે આવે તે તત્કાલ મરણ પામતું હતું. આ પ્રમાણે હિંદુઓ ગઢનું રક્ષણ કરતા, અને સુલતાન હઠે ચડીને ધસારો કરતો. સાત વરસ સુધી સુલતાન ઘેરો ધાલીને રહ્યો, અને સાંતલ ચઢ્યાણે એનો સખળ સામનો કર્યો. (૧૧૦-૧૧૫)

ગઢ ઉપર રોજ રોજ સંગીત નાટકના ઉત્સવો થાય છે. વીણા, મૃદંગના ધ્વનિ સંભળાય છે, નિત્ય ઉત્સવ થાય છે, નિત્ય નર્તકીનાચે છે, રોજ નવનવી શોભા અને આનંદોત્સવ કરવામાં આવે છે. ત્રિકલસા ઉપર ચડીને સાંતલ બેમે છે; એની બંને બાજુ ચામર ઢોળાય છે. પોતાની છાવણીમાં સિંહાસને બેઠેલો પાદશાહ આ જોઈ રહે છે. (એનાથી આ જોયું જતું નથી). સાદ પાડીને તીરંદાજીને બોલાવીને પાદશાહે કહ્યું: ‘ગઢ ઉપરનું આ ‘પેખાણું’ (= સંગીતનાટ્યોત્સવ) જે ભાંગે તેને મોટું ઇનામ આપું.’ આ સાંભળીને મનેક અમાદલનો નોકર, નામે હખાખા ખીર તૈયાર થયો. આંખે પાટા બાંધીને તીરંદાજી તોપણ એ નિશાન ચૂકતો નહીં. એણે ધનુષ્યના બે છેડા લગોલગ આવી જાય એટલું બળપૂર્વક ધનુષ્ય ખેંચીને તીરંદાજીને કહ્યું. એ સોલ્હી (= સોડી) નર્તકીના હાથ અને ખભા ઉપર વાગીને અંગમાંથી સોંસરું નીકળી ગયું. એ ભૂમિ ઉપર પટકાઈ; રંગમાં ભંગ પડ્યો. સાંતલ સિંહ ચઢ્યાણે રોષે ભરાઈને પોતાનો અચૂક નિશાનબાજ તેડાવ્યો. રાવત રામસિંહે બીડું ઝડપ્યું. અને મુસલમાનોનું સ્થાન ફેડવાનું માથે લીધું. એણે બાણ લઈ ને ધનુષ્યની પણછ ઉપર ગોઠવ્યું. એ ફેંકતાં ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો ટંકારવ થઈ રહ્યો. ખીર હખાખાનો ખભો કાપી

નાંખીને એ દિલક્ષી બાણ સુલતાનના સિંહાસનની પાટે જઈ ને વાગ્યું. પોતાના તીરંદાજને પડેલો જોઈને સુલતાને એ સ્થાન છોડી દીધું; અને સૌ કોઈ, વળી પાછું આવું બાણ આવશે એ ભયથી ખીવા લાગ્યા. (૧૧૬-૧૨૪)

પાછું તુમુલ યુદ્ધ મંડાયું. તુર્કો ધસીને ગઢ ઉપર હુમલો લઈ આવતા; તો સામેથી, ગઢ ઉપરથી, તીરો છૂટતાં; યંત્રોમાંથી મોટા પથરો ફેંકાતા જે ઝાડખીડ સૌનાં કાચલાં કરતા; નલીયારમાંથી આગ વરસાવતા ગોળા છૂટતા; મગરવી યંત્રમાંથી નિશાન લઈને ગોળા ફેંકાતા જે આસપાસ બધે સંહાર કરતા; ભટ્ટકીયાં (હવાઈઓ) છૂટતી; અને વીજળી જેવી, ઉલ્કાપાત સમી નિકાત ઘૂઘવી રહેતી. ઘણે દિવસે આ ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડશે એમ તુર્કોએ વિચાર કરીને નક્કી કર્યું; કારણ કે મારુ રાજપૂતોએ સુલતાનના લશ્કરને ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું હતું. (૧૨૫-૧૩૦)

અહીં, સાંતલે બે હાથ જોડીને મા આશાપુરીને પ્રાર્થના કરી કે ‘આ સર્વ મ્હેચ્છોનો સંહાર કરીને અમારું આ સંકટ દૂર કર.’ અંગિકા પ્રસન્ન થઈ; સાંતલે એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં. અંગિકાએ સાંતલનો હાથ પકડીને મુસલમાન સેનામાં એને લઈ જઈને નિદ્રામાં સૂતેલો સુલતાન દેખાડ્યો. સાંતલે (સુતેલા સુલતાનનાં) ત્રણ નયન, ચંચમુખ, પિંગળી વિશાળ જટા, ગળામાં રૂંડમાલા, હાથમાં કમંડલુને સ્થાને બ્રહ્મકપાલ જોયાં; જટા મુકટમાં ગંગા જોઈ, અંગે ભસ્મ ચર્ચેલી નિહાળી, પાગરણમાં વ્યાઘ્રચર્મ જોયું અને વળી ત્રિશૂલ જોયું. સાંતલ સુલતાનનું આ શિવસ્વરૂપ જોઈને મનમાં ચમકી વિચારમાં પડી ગયો, અને માથું નમાવી રહ્યો. સુલતાન તો રુદ્રનો અવતાર છે, એને કેમ મરાય, એમ વિચારીને સાંતલે પાછાં ડગલાં ભર્યાં. વળી, વિચાર કરીને; એણે સંકેત (= અભિમાન) માટે સુલતાનની પાસે પડેલું ગુર્જ (= ગદા જેવું એક આયુધ) લઈ લીધું. પ્રસંગ આવ્યે ગમે તેટલું કહીશ તોપણ સાચો સંકેત (= નિશાની) બતાવ્યા વિના સુલતાન આ વાત

માનશે નહીં એમ ધાર્યું. આશાપુરી માને પગે લાગીને સાંતલ ગઢ ઉપર આવ્યો. એણે સાચી વસ્તુસ્થિતિ સુલતાન રુદ્રપ હોઈ હારનાર નથી એ હકીકત જાણી લીધી; તો પણ પોતાનું માન, એણે મૂક્યું નહીં. (૧૩૧-૧૩૮)

આ તરફ સુલતાનના પ્રધાને ગઢ ઉપરનું સરોવર બ્રષ્ટ કરવાની યુક્તિ સૂઝાડી. દિલ્હીથી બેચાર લાખ ગુણીઓ અને ત્રાપડાં મંગાવીને કોટની ભીંતે છનાંમાનાં ગોઠવાવ્યાં. પછી પાપીઓએ ગાયો મારીને ગુણીઓના ઢગ ઉપર યંત્ર મુકાવીને ગઢની અંદરના સરોવરમાં ફેંકાવી.

પ્રભાત થયું. ઉતાવળી ઉતાવળી પનિહારીઓ સરોવરે પાણી ભરવાને ગઈ. ત્યાં તો અગાઉ જે પાણી સ્વચ્છ, નિર્મલ હતું એ લોહીથી રંગાયેલું જોયું. ગાયનાં માથાં પાણી ઉપર તરતાં હતાં. કાંકા ઉપર કોઈ દાતણ કરતું નહોતું. પાણી બ્રષ્ટ થયું હતું એથી કોઈ પનિહારી પાણીમાંથી ધડો ભરતી નહોતી. સરોવરની પાળે આવીને લોકો આ જોઈ જોઈને અત્યંત શોક કરતા હતા. પાણી વિશ્વનો આધાર છે, સૌને જિવાડનાર છે; મોટા રાયરાણા પણ પાણી વિના ક્ષણ પણ રહી શકતા નથી. (૧૩૯-૧૪૫)

સાંતલે આ જોઈને વિચાર કરીને અંતઃપુરની રાણીઓને હવે શું કરીશું એમ પૂછ્યું. રાણીઓએ કહ્યું, ‘એમાં વિચારવાનું છે શું? અમે સૌ જૈહર કરીશું. હિન્દુઓની પૂજ્ય ગાયનું પાવળું પણ પીવાય નહીં. હવે જીવવાની કોઈ આશા નથી. સાંતલની રાણીઓએ કાન્હડદેની રાણીઓ—ઉમાદે, કમલાદે, જયતલદે અને ભાવલદેને પત્ર મોકલાવ્યો: “ચહૂઆણોનું ગરવું રાજ્ય અમે રૂડું કરી દેખાડ્યું છે. હવે, આ પત્ર મળેથી, જાણજો કે અમે સૌએ જૈહર કર્યાં છે. અમને આજે જે વીત્યું તે તમને કાલે વીતશે. (માટે સાવધાન રહેશો). અમારી પ્રત્યે માયા રાખજો. આ જન્મના અમારા છેલ્લા જુહાર સ્વીકારજો.”

એમ કહીને રાણીઓએ સત્વર શણગાર સજ્યા; ચંદન કાષ્ટ અણાવ્યાં; એમનો પરિવાર એકત્ર થયો. સૌની સમક્ષ સાહસપૂર્વક રાણીઓ ચિતા (જમહર) ઉપર ચડી. (૧૪૬-૧૫૨)

જળ વિના કોઈ જીવી શકતું નથી; જળ એજ જગતનું જીવન છે; પદ્મનાભ પંડિત કહે છે કે જળ વિના ક્ષણ પણ રહેવાતું નથી. સાત વરસ સુધી મુસલમાન લશ્કરને દળી નાંખીને ચઢ્યાણોનો મહાસમર્થ વીર દુર્ગાપતિ ઘેરામાં પડ્યો. કોડલરી કુંવરીને હવે કાણ આણું પરિચાણું કરશે? ભાઈલુએ તરકોળ ખતાવી. અને સુલતાને સરોવરનો નાશ કર્યો. એ પાણી પીવાય નહીં. હવે મ્લેચ્છોની આશા ફળી. જળ વિના ક્ષણ પણ કેમ જિવાય? જળ જગતનું જીવન છે. જે દિવસ જળ ન મળે તે દિવસે દેહ કરમાશે. જળ વિના પ્રાણ બેપાંચ દિવસ ટકે.

સાંતલની રાણીઓ—નારંગિદે અને પ્રેમાદેએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, એ સુલતાને પોતાની છાંવણીમાં જાણ્યું. (૧૫૩-૧૫૮)

એટલામાં સમય આવી ગયો. જોહરનો ધુમાડો આકાશે પહોંચ્યો. સાંતલ કહે “પાદશાહને ગુર્જા મોકલો; નહીં તો એ કહેશે કે હું કેવો જખરો કે ચઢ્યાણોને નમાવ્યા. આ ગુર્જાની નિશાનીથી એ પણ જાણે કે મેં એને જાણીબૂજીને માર્યો નથી.”

પાદશાહે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, “સાંતલને હું ગુજરાત આપું. મારા પક્ષમાં આવીને જે સાંતલ મળે તો એનો મરણનો લય ટળે.” સાંતલે ઉત્તર આપ્યો કે ‘પ્રાણ જીવ પણ માન મૂકું નહીં, નહીં તો, મારે કારણે ચઢ્યાણોનું નામ બોળાય.’

પછી ચુકિત કરીને સાંતલે ગઢ ઉપરથી લોઢાને ઉતાર્યા. બધા રાજપૂતોએ એકત્ર થઈને પડાવ નાંખ્યો ને કેસરિયાંની તૈયારી કરી. પહેલાં એમણે શાલીગ્રામ પૂજ્યા, મનમાં રામનામ જાણ્યું; સ્નાન કરીને વાળ સૂકવ્યા, અને કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરી. પછી

અધા રજપૂતોએ દ્રઢ મનથી સામે જઈને તુરક લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો. (૧૫૯-૧૬૩)

મુસલમાન લશ્કરે ઘોડા ઉપર સાજ માંડ્યાં, હાથીઓ લઈને રાજપૂતોના ધસારાની સામે ધસ્યા. પાદશાહ પોતાના તમામ લશ્કર સાથે આવ્યો. હિંદુ અને તુરકો હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં આવી ગયા. અપરંપાર આયુધો ઊડ્યાં. રાજપૂતોએ અત્યંત કૌશલથી. હથિયારો વાપર્યાં. જેવું રામ અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું, જેવો દેવો અને દાનવો વચ્ચે સંગ્રામ થયો હતો, તેવું આ તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું. હિંદુઓ દઢતાથી લડ્યા; મોટા મોટા યોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા. ત્રણ પહોર મુસ્લિમ લશ્કરની સામે લડીને, સાંતલ ધણે ધાએ રણમાં પડ્યો. રાજપૂત યોદ્ધામાં એટલું બધું સાહસ હતું કે સૌ લડતાં લડતાં રણમાં પડ્યા. સાંતલનું શુરાતન વખાણીને અનું લોહી સુલતાને લલાટે લગાડીને વાંઘું.

આમ પદ્મનાભ પંડિત પોતાની મતિ અનુસાર કથા પ્રસંગ વર્ણવે છે: અહીં બીજો ખંડ સંપૂર્ણ થાય છે. (૧૬૪-૧૬૮)

*

ત્રીજા ખંડમાં સુલતાને સમિયાણા જીતીને જલોર ઉપર આક્રમણ કર્યું તેનું વર્ણન કર્યું છે. સંક્ષેપમાં એનો કથાંશ આ પ્રમાણે છે:

સુલતાને સમિયાણા જીતીને કાન્હડદેને તાબે થવાને કહેવડાવ્યું. કાન્હડદેએ સામેો પડકાર ફેંક્યો કે સુલતાન જરૂર આવે; અમે એમનું યુદ્ધમાં ઘટતું સ્વાગત કરવાને તૈયાર છીએ. સુલતાને સમગ્ર લશ્કર સાથે જલોર તરફ કૂચ કરી. વચમાં બાહડમેર કબજે કરીને લૂટ્યું અને ત્યાં પડાવ નાંખ્યો.

પાસે જ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની સિન્નમાળ નામની નગરી આવેલી હતી એની પાદશાહને જાણ થઈ. એણે ગોરી મલિકને ભાઈધિ સાથે સિન્નમાળ ભાંગવાને મોકલ્યો. સંદેશવાહકે મારતે ઘોડે આવીને

આહ્મણોને ચેતાવ્યા કે મુસલમાનો નગર ભાંગવાને આવે છે. મનાસો. સવારે પ્રાતઃવંદનાદિ કરીને નાસીએ એવું આહ્મણોએ દરાવ્યું. ત્યાં તો તુર્કોએ આવીને રાતોરાત શહેર ભાંગ્યું. બધી વસતી આ પકડી, શહેર લૂટી લઈને એને લાલ્લ લગાડી. સવાર થતાં તો મુસલમાન લશ્કર પાછું પણ ફરી ગયું. કાન્હડદેને આ સમાચાર મળ્યા. એણે તાબડોતોબ લશ્કર પાછું સજ્જ કર્યું. છત્રીસે વંશ રાજપૂતો એકઠા થયા. એમને ઘોડા અને સાધનસામગ્રી આપી.

બપોરને સમયે રાજપૂતો ધાણુસે પહોંચ્યા. ત્યારે મુસલમાન લશ્કરનો સેનાપતિ મલિક નેબ શિકારે ગયો હતો. હિંદુઓએ દારુ હલ્લો કરીને મ્લેચ્છોને માર્યા, અને બધાં બાન છોડાવ્યાં, અને ખજાનું અને લશ્કરનો અસખાબ લૂટી લીધો. હિંદુ લશ્કરમાંથી મહીપ અજયત દેવડો આગળથી જાલોર ગયા, જ્યારે લખણુ સેલટો અને સાલ્હુ શોભાવત એ દિવસે અમાવાસ્યા હોવાથી સરોવરનાં સ્નાન કરવા રોકાયા.

એટલામાં તો તુરક લશ્કરના ડંકા નીસાણુ સાંભળીને મલિક નેબ ત્યાં આવ્યો. એણે પોતાના લશ્કરનો સંહાર થયેલો જોયો, અને હિંદુઓને તળાવમાં સ્નાન કરતા જોયા. એણે એમને ઘેરી લીધા. રાજપૂતોએ ધણું પરાક્રમ કર્યું, પરંતુ પોતાના ઘોડા સુધી પહોંચવા પામ્યા નહીં. લખણુ સેલટા અને સાલ્હુ શોભાવત સાથે ચાર હજાર રાજપૂતો રણમાં પડ્યા. કોઈ બચ્યું નહીં, જે જઈને કાન્હડદેને ખબર આપે.

પાદશાહને આ હુમલાઓના ખબર પહોંચાડવામાં આવ્યા. મલિક નેબની છતના સમાચારે એ ધણો ખુશ થયો. કાન્હડદેને છેવટે રાજપૂતોના વિનાશના સમાચાર મળ્યા અને એને ખૂબ દુઃખ થયું.

પાદશાહે હવે જાલોર તરફ દ્રવ્ય આરંભી. ત્યારે સીતાઈ પીરોજી નામની એની કુંવરી, જેને શકુનાદિતું જ્ઞાન હતું અને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ હતું, એ પાદશાહને કહેવા લાગી, કે “ કાન્હડદે વિષ્ણુનો

અવતાર છે; તમે સામે ચાલીને જલોર જશો તો કાન્હડદેને હાથે હણાશો.” પાદશાહે એનું કહેવું ગણકાયું નહીં. અને આગેફૂચ કરી. ત્યારે એક દિવસ સુલતાનના ખોળામાં બેસીને એણે પોતાના મનની વાત કહી, કે “મને કાન્હડદેના પુત્ર વીરમદે સાથે પરણાવો; એના રૂપગુણ ઉપર હું મોહિત થઈ છું.” પાદશાહે એને સમજાવી: “આવી ઘેલી વાત ન કર; હિંદુ તુરક વચ્ચે વિવાહ થાય નહીં. તને ગમે તે દિલ્હીના મુસલમાન શાહજહાદ કે મોટા ખાન સાથે પરણાવું.” કુંવરીએ હઠ પકડી કે “પરણું તો વીરમને જ, નહીં તો હું કુંવારી રહીશ કે મરીશ.” પાદશાહે ગોલ્હણશાહ નામના કંચુકીને બોલાવીને કાન્હડદે પાસે વીરમ માટે માગું મોકલ્યું. ગોલ્હણશાહે વીરમને જાતજાતનાં પ્રલોભનો આપ્યાં, પણ વીરમે ધસીને ના કહી. ગોલ્હણશાહ હારીને પાછો ગયો, અને પાદશાહને બધી વસ્તુસ્થિતિ જણાવી.

પાદશાહે ગુસ્સે થઈને લશ્કર લઈને આગળ વધીને રાડદ્રે અને બીજે દિવસે ગોઅલ ગામે આવીને સુંદરલા સરોવરને કાંઠે પડાવ નાંખ્યો.

પાદશાહના લશ્કરને જોઈને કાન્હડદેવે પણ જલોર ગઢ શણગાર્યો. પાદશાહ જોઈને છક થઈ ગયો. રાત્રે માલદેવ અને વીરમદેવે ગઢની નીચે ઊતરીને મુસલમાન લશ્કરનો કાઠગઢ ભાંગી નાંખ્યો. ખાઈ ખૂરી દીધી, અને એમના પ્યારસો સૈનિકાને હણી નાંખ્યા. આમ સાત દિવસ ચાલ્યું. એક રાત્રે પાદશાહને મધરાતે સ્વપ્ન આવ્યું, એમાં એણે શંખચક્ર અને મોરમુકુટધારી પીતાંબર કૃષ્ણને જોયા. ત્યારે એને પોતાની કુંવરી સીતાઈનું ભવિષ્ય કથન સાચું લાગ્યું.

અહીં કાન્હડદેએ ભક્તિ કરીને આશાપુરીને પ્રસન્ન કર્યાં. માતા-જીએ મુરિલમસેનામાં અંગાર વૃષ્ટિ કરી. મુરિલમ લશ્કર દુઃખી દુઃખી થઈ ગયું, સુલતાન ઘેરો ઉઠાવીને દિલ્હી ચાલ્યો. વળી સુલતાને વીરમને બોલાવવાને ગોલ્હણને મોકલ્યો, પણ કાન્હડદેએ એની અવગણના કરી. પાછું ફરતું મુરિલમ લશ્કર સૂંદ્રડી પહોંચ્યું.

ત્યારે કાન્હડદેએ આઘશક્તિની પ્રાર્થના કરી, કે “મુસ્લિમ લશ્કરને તું પાછાં આણુ, જેથી હમીરરાયની માફક મારું નામ હું અમર કરી શકું.” શક્તિએ કાન્હડદેને પોતાની સેના લઈને મેડતા જઈને મુસ્લિમ સેના ઉપર હલ્લો કરવાને આદેશ આપ્યો કાન્હડદેની આજ્ઞાથી માલદેવ તમામ રાજપૂત સેના લઈને પૂનલા ગયો. ત્યાં સેનાની આઠ જુદી જુદી ફોજો બનાવી. પાછલે પહોરે ધસારો કરીને ત્યારે તરફથી મુસ્લિમ સેનાને ઘેરી લઈને એમના ત્રણ હજાર યોદ્ધાઓને માર્યા, અને લશ્કરમાં પેસીને નવ હજાર ધોડા ને પુષ્કળ લૂંટ મેળવી, અને સમસખાન અને એની બેગમ મોકલાણુ સરોવર ઉપર શિકારે ગયાં હતાં ત્યાંથી એમને જીવતાં કેદ પકડ્યાં. પાદશાહ ત્યારે મેડતે હતો.

ત્યારે પાદશાહની લાડકી પુત્રીએ કહ્યું : ‘હું જલોર જઈને, મારાં પૂર્વ જન્મનાં એંધાણુ કહીને બહેન બનેવીને છોડાવી લાવીશ.’ પછી એણે પોતાના છ પૂર્વ જન્મોની વાત પાદશાહને કહી, અને જણાવ્યું કે, “સંવત ૧૩૬૮ના વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષની છઠ્ઠે ગુરુવારે વીરમદે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણુ ત્યાગ કરશે. એના મસ્તકને અગ્નિદાહ કરાવીને હું જન્મનામાં ઝંપાપાત કરીશ. પછી વીરમદે સૂર્ય-વંશમાં જન્મશે અને હું યાદવ વંશમાં જન્મીશ. હું ભર્તૃલક્ષિ સાચી કરીશ. પછી અમે બંને દેવલોકમાં જઈશું. જલોર ગઢ હજી સાત વરસ અજન્મ રહેશે; આઠમે વરસે એ પડશે. કાન્હડદે પછી આઠ માસે સુલતાનનું મૃત્યુ થશે.”

સુલતાને કુંવરીને જલોર મોકલી. કાન્હડદેએ માનસહિત સુંદરલા સરોવરને તીરે ઉતારી. ત્યાં કાન્હડદે અને વીરમ એને મળવા આવ્યા. વચ્ચે આડો ચક્ર નાંખીને કુંવરીએ પોતાના પૂર્વજન્મની વાતો કહી તોપણુ વીરમદેએ એનું મોં જોવાનું તેમ એને પરણવાનું કબૂલ કર્યું નહીં. બીજું જે એને જોઈએ તે આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પછી કુંવરીની માગણીથી સાદલ અને સીહ મલિક તેમજ સમસખાન અને

એની બેગમને મુકત કર્યાં, સુલતાનના લશ્કર ઉપર રતોવઈ છાપો નહીં મારવાનું વચન આપ્યું. સામે, સુલતાન મંદિરો ભાંગે નહીં, ગોબ્રાહ્મણને પીડે નહીં, અને દેશને રંજડે નહીં એવી કુંવરી પાસે કબુલાત કરાવી. પછી કુંવરીને જલોર ગઢ જોવાની ઈચ્છા હતી એ પૂર્ણ કરી. જતી વેળા કાન્હડેએ સોમનાથ છોડાવ્યા ત્યારે જે સુલતાની હાથી ઝૂંટવી લીધા હતા તે કુંવરીને પહેરામણીમાં પાછા આપ્યા, અને જે જે સરદારોને કેદ પકડ્યા હતા, તે સૌને મુકત કર્યાં. સહુની રજા લખને કુંવરી પાદશાહને સિંહર જઈને મળી. લાંથી આંબેર અને બહાદુરપુર થઈને સુલતાન દિલ્હી પહોંચ્યો. અહીં ત્રીજા ખંડની સમાપ્તિ થાય છે.

ચોથા ખંડમાં કાન્હડે સુલતાનના લશ્કરની સાથે જે છેવટનું, જીવસટોસટનું યુદ્ધ ખેલીને અંતે પ્રાણાર્પણ કરે છે તેનું વર્ણન આવે છે. સંક્ષેપમાં એનો કથાંશ નીચે પ્રમાણે છે:

કુંવરી જલોરથી કેદીઓને છોડાવી લાવીને પાદશાહને જઈ મળી ત્યારે પાદશાહે એને જલોર કેવું છે એ પૂછ્યું. ત્યારે કુંવરીએ વર્ણન કર્યું કે ભારત વર્ષના મોટા દુર્ગોમાં જલોર સૌથી દુર્ગમ છે. એમાં ઉત્તમ પ્રકારના ચારે વર્ણના પુરુષો વસે છે. એનાં અનેક ચૌટાઓમાં સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ વેચાય છે. ત્યાં સુંદર મંદિરો છે, વાવો છે, કુંડો છે. કોટને સુશોભિત ઘુરજો છે, અને અનેક રણિયામણા દરવાજા છે. કાન્હડેના મહેલની સમૃદ્ધિ તો ઈન્દ્રના સમી છે. જલોરનો ગઢ કૈલાસ જેવો કે ત્રિકુટાચલ જેવો અદ્ભુત છે, અને એના ઉપરની શસ્ત્રસંભવટ સંપૂર્ણ છે. ગઢમાં અન્નપાણી ભરપૂર છે.

કાન્હડેના દરબારની શોભા અવર્ણનીય છે. એમાં જાતજાતના રાજ્યાધિકારીઓ સામંતો અને રાજવંશી યોદ્ધાઓ છે. એની રાણીઓ અત્યંત રૂપવતી અને કુલીન છે. કાન્હડે સચ્ચરિત્ર, અને અધિનીકુમાર જેવો સ્વરૂપવાન છે. એને માલદેવ નામે નાનો ભાઈ છે. એ બંને વચ્ચે રામલક્ષ્મણ જેવી પ્રીતિ છે.

આ સાંભળીને પાદશાહ કહે, “ આવો જખરો દુર્ગ શી રીતે

લેવાશે ? ” ત્યારે કુંવરીએ કહ્યું કે ‘મેં જે અવધિ કહી છે તે દિવસે જાલોર ગઢ અવશ્ય પડશે.’ સુલતાને પોતાના બધા બંદા (રાજસેવકો)ને બોલાવ્યા. મોટું નવ લાખ સૈનિકાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એમને આઠ વરસ ચાલે એટલો બધો અસખાખ આપ્યો. ભરપૂર ખાધા-ખોરાકી, ઔષધો, કપડાં, હથિયારો, બખતરો, ઘોડા, ઇં સાથે મોકલાવ્યાં.

લશ્કરની સાથે કુંવરીએ પોતાની ધાવ દદાસનાવરને સૂચના આપીને મોકલી, કે વીરમદેવને જીવતો લઈ આવે, નહીં તો છેવટે એનું મસ્તક સુગંધિ દ્રવ્યોમાં સાચવીને લાવે.

આ તરફ કાન્હડદેએ પણ મુસલમાનોનો સામનો કરવાને કમર કસી. ગામે ગામ ખેપિયા મોકલાવ્યા. નવકોટ મારવાડના રાજપૂતો જાલોર એકઠા થયા.

મુસલમાન લશ્કર મેડતા થઇને સુંદ્રડી પહોંચ્યું. એમનો સામનો કરવા કાન્હડદેએ પચીસ હજાર ઘોડેસવાર અને એથી બમણા પાયદળ સાથે માલદેને ખટુકડી ગામે અને વીરમદેને એટલી જ સેના સાથે ભદ્રાજળ મોકલાવ્યા. એક દિવસ મુસ્લિમ લશ્કર ઉપર વીરમદે ત્રાટકે, બીજે દિવસે માલદે તૂટી પડે. આમ ચાર વર્ષ વહી ગયાં : એ દરમિયાન સત્તર હજાર મુસલમાન સૈનિકો મરાયા, જ્યારે હિંદુઓને કર્તું નુકસાન થયું નહીં. પાદશાહે હિંદુઓથી બમણા મુસલમાન યોદ્ધાઓ મરે તોપણ તમે પાછા ઓસરશો નહીં એમ આદેશ આપ્યો.

પછી મુસ્લિમ સેનાપતિએ રાજપૂતોને કહ્યું કે આપણે સરખે સરખા સૈનિકાથી લડીએ; બીજી સેના આધી રહે. આમ કરતાં વીસ દિવસમાં દસ હજાર રાજપૂતો રણમાં પડ્યા, અને વીસ હજાર મુસલમાન સૈનિકો મરાયા. આમ યુદ્ધને પાંચ વરસ થયાં.

ત્યારે ગઢ ઉપરનાં જળાશયોમાં પાણી ખૂટ્યું, તેથી રાજપુરોહિતે યજ્ઞયાગાદિક કરાવ્યા, તેથી મંત્રને પ્રભાવે વહેલી વૃષ્ટિ થઇ. ધાન્ય બધું જૂતું થઈ જવાથી કસ વિનાનું બન્યું હતું. એથી સૌનાં શરીર ક્ષીણ થતાં જતાં હતાં. આ વાત જાલોરના મહાજને જાણી. એમણે સૌએ

રાજાને યુદ્ધ ચાલુ રાખવાને આગ્રહ કર્યો, અને મહાજન લશ્કરને આવશ્યક સાધન સામગ્રી પૂરી પાડશે એવી ખાતરી આપી. અનાજ, ધી તેલ, ઈંધણાં, ગોળ વગેરે વર્ષો સુધી પૂરશે એવું વચન આપ્યું. દુશ્મનો ઉપર પથરોને બદલે ગોળના ગોળા ફેંકવાની સૂચના કરી. આમ ઘેરો ચાલ્યાં કર્યો. એમાં એંશી હજાર તુર્કો અને ત્રીસ હજાર હિંદુઓ ખપી ગયા.

કાન્હડદેએ પોતાના રાજ્યપુરોહિત સોમચંદ્ર વ્યાસને બોલાવીને કહ્યું, “યુદ્ધનાં બાર વર્ષ અને છ માસ થઈ ગયા. આમ તો સો વર્ષ લડાઈ ચાલે તો પણ તુર્કો ગઢને કશું નુકસાન પહોંચાડી શકશે નહીં. જો એ હારીને પાછા જતા રહેશે તો આપણું નામ શી રીતે રહેશે ?”

વ્યાસે સલાહ આપી કે “માલદેને લશ્કર આપીને મુસલમાનોને લિઝાવવાને ગઢ ઉપરથી નીચે મોકલાવો.” માલદેએ અંગેરગઢ જઈને તુરકોના પ્રદેશમાં હાહાકાર મચાવ્યો. આ તરફ સુલતાનની આજ્ઞાથી મુસલમાન સેનાપતિ કમાલદીને જલોરની તળેટીએ છાવણી નાંખી, અને ફરતો મોટો દુર્ગ બનાવરાવ્યો, જેથી એ વીંધીને જલોરમાંથી કાઢી બહાર નીકળી કે અંદર જઈ શકે નહીં. કાન્હડદેએ કાન્હ ઉલીયા નામના રાજપૂત વીરને દસ હજારનું લશ્કર આપીને ઊદલપુરની પાસે મલેક નિજમુદ્દીનને લિઝાવવાની આજ્ઞા આપી. ઉલીયાએ મુસલમાન લશ્કરનો ઘાણ કાઢી નાંખ્યો, નિજમુદ્દીનને માર્યો અને એના લશ્કરના ઘોડા અને એનાં અંતઃપુરને કબજે કરીને જલોર મોકલાવી દીધાં.

આ સમાચાર સાંભળીને પાદશાહે ખાનજહાંની સરદારી નીચે તાજું લશ્કર નિજમુદ્દીનના લશ્કરની વહારે મોકલાવ્યું, અને પાદશાહ પોતે લશ્કર લઈને માલદેને લિઝાવવાને બહાદરપુર આવ્યો. આ આ જાણીને માલદે ઝડપથી ફર્ય કરીને વનાદ્રા આવ્યો. પાદશાહ દિલ્હી પાછો ગયો. માલદેએ દેશદેશ હકારા મોકલીને છત્રીસ હજાર ઘોડા અને એક લાખ ખાંડાધારીઓની સેના એકઠી કરી. પછી એક

તરફથી માલદે અને ખીજી તરફથી કાન્હડદે મુસ્લિમ લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યા. મુસ્લિમો ત્રાણ ત્રાણ પોકારી રહ્યા.

એવામાં, સીહ મલિક કેદમાં હતો ત્યારે એને વીકા સેજવાલની સાથે ઓળખાણ હતી. વીકાએ નાટરડકની વાવે સીહ મલિકને જાનો-માનો બોલાવ્યો અને કહ્યું, “જો પાદશાહ મને આ ગઢ આપી દે તો ગઢપ્રવેશનો છૂપો માર્ગ હું તમને બતાવું.” રુદા ભાઈલને રાખીને મલિકે વચન આપ્યું. સેજવાલે લોભને કારણે આમ વિશ્વાસઘાત કર્યો. મલિકે લશ્કર એકઠું કરીને સત્વર ગઢ કબજે કરવાને છૂપે રસ્તે હલ્લો કર્યો.

આસમયે કાન્હડદેને સ્વપ્ન આવ્યું. બ્રાહ્મણને વેશે એણે જલોર ગઢને જોયો. એણે કહ્યું કે “જો તુરકો ચડ્યા, અને ગઢ ભેગાયો. તું જયંત થા. વળી તારા વંશજના કબજામાં ગઢ આવશે.” પછી એણે સ્વપ્નમાં આશાપુરીને, ગણેશને અને શ્રી કૃષ્ણને જોયા. એમણે સૌએ કાન્હડદેને આ જ વાત કરી.

એટલામાં મલિક કમાલદીન સેજવાલને આગળ કરીને છૂપે માર્ગે જલોર ગઢમાં લશ્કર લઈને આવ્યો. વીકાએ જઈને આ છૂપી વાત પોતાની સ્ત્રી હીરાદેવીને કહી. એણે ધરની બહાર જોયું તો ખરેખર મુસલમાન લશ્કરને ગઢ ઉપર ચઢતું જોયું. રોષ કરીને એણે વીકાને ત્રંબાળુ માર્યું. એ ધરણી ઉપર પડ્યો અને એના પ્રાણ ગયા. હીરાદેવી સીધી કાન્હડદે પાસે પહોંચી ને આ વિશ્વાસઘાતની વાત કહી. સ્વપ્નનાં બધાં એંધાણ મળ્યાં. કાન્હડદેવે ચડી આવતા મુસ્લિમ લશ્કરનો ડોલાહલ સાંભળ્યો.

કાંધિલ ઉડીયા સાથે દસ હજાર યોદ્ધા ધાયા. મુસ્લિમ લશ્કરમાં ધંસીને એણે સીહ મલિકને માર્યો. એની સાથે યોદ્ધાઓ આઠ પહોર લડ્યા; પાંચ હજાર રણમાં પડ્યા. ઉલેચે બાર હજાર મૃત્યુએ માર્યા. કાન્હડદેએ ઉડીયાનાં ખૂન વખાણ કર્યાં. એ પછી બપોરે કાન્હ-

હિલીયાએ, સાંજે શોભિતે, મધરાતે જ્યત દેવડાએ, અને પાછલી રાતે જ્યત વાઘેલાએ તુર્કોનો સામનો કર્યો. અનેક મુસલમાનોને મારીને એ સૌ રણમાં પડ્યા.

કાન્હડદેએ જોયું કે હવે ગઢ ટકશે નહીં. એની રાણીઓ— જ્યતલદે, ઉમાદે, અને કમલાદેએ જૈહરની તૈયારી કરી. પ્રજામાં પણ સૌ કોઈએ જૈહર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અંતઃપુરનું જરજરેરાત બધું ઝાલરવાવમાં ઊંડાં પાણીમાં નંખાવ્યું. પછી વીરમદેને જોલાવીને એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

સૌ રાણીઓએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો, પ્રજાજનોમાંથી પણ અનેક જૈહર કર્યા—તે દિવસે રાણીઓની પછી જલોરમાં પંદરસો ચોરાશી જૈહર થયાં. દેવો બધા આ આત્મબલિદાનનું દૃશ્ય નિરખવાને અંતરિક્ષમાં આવી ઊભા.

પછી, પાંચમે દિવસે, મુસલમાનો જળરો હટલો લઇને આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર તોડવા લાગ્યા. તત્કાલ કાન્હડદેએ કેસરિયાં કર્યાં. એ હાથે એ મુસલમાનોનો વિનાશ કરવા લાગ્યો. એની સાથેના રાજપૂતોએ પણ અપૂર્વ પરાક્રમ કર્યું. તુમુલ યુદ્ધ કરીને અનેક મ્લેચ્છોનો સંહાર કરીને કાન્હડદે રણમાં પડ્યો. તે દિવસે સંવત ૧૩૬૮ના વૈશાખ માસની શુકલ પક્ષની પંચમીને બુધવાર હતો.

એની પછી વીરમદેએ સાડાત્રણ દિવસ રાજ્ય કર્યું. એની રાણીઓએ પણ જૈહર કર્યાં. વીરમદેએ વિચાર્યું કે યુદ્ધમાં કદાચ મુસલમાનો પોતાને કેદ પકડશે. એથી એણે પોતાના પેટમાં ઊંડે કટારી ખોસીને તેના ઉપર દઢ બખ્તર પહેરીને રોષથી તુર્કો ઉપર તૂટી પડ્યો. સાથેના શૂરા રાજપૂત અંગરક્ષકોએ પણ પોતાનાં હથિયાર ચલાવ્યાં. વીરમદે ઘણા મ્લેચ્છોને મારીને રણમાં પડ્યો.

આ ભીષણ યુદ્ધમાં ગઢના સર્વ હિંદુઓ કામ આવી ગયા.

તુર્કોનો પણ દસમો ભાગ માત્ર બચ્યો. બલોરની તળેટીમાં સરોવરની પાળે એ-ચાર લાખ કબરો બની. કિલ્લામાં બધે અંગાર ધખતા હતા.

દદાસનાવરે વીરમદેતુ' મુખ જોયું. રત્નજડિત પાંજરામાં સુગંધિ દ્રવ્યોમાં સાચવીને એ વીરમદેતુ' મસ્તક દિલ્હી લઈ ગઈ. ત્યાં સુવર્ણના થાળમાં એ મૂક્યું. જ્યાં કુંવરી મસ્તક જોવાને આવી ત્યાં પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે મસ્તક ઉકરાંટું—આડું—ફરી ગયું, પણ કુંવરી તરફ જોયું નહીં; કુંવરીએ અત્યંત કલ્પાંત કયું. પછી કુંવરીએ યમુના તટે જઈને મસ્તકના અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા, અને માતાની રજા લઈને પાદશાહને ચરણે લાગીને એણે યમુનામાં ઝંપાપાત કર્યો. આ પછી આઠ માસે અલાહીદીન મરણ પામ્યો. અહીં કથા સમાપ્ત થાય છે.

એ પછી પ્રબંધની પુષ્પિકામાં કવિએ પોતાના આશ્રયદાતા વિષે અને પોતાને વિષે થોડીક માહિતી આપી છે. કાન્હડદેના પુત્ર વીરમદેને મેગલદે નામે પુત્ર હતો. એનો પુત્ર અંબરાજ, અંબરાજનો પુત્ર ખેતસી, અને ખેતસીનો પુત્ર અખેરાજ. કાન્હડદેની પાંચમી પેઢીનો વારસ અખેરાજ એ કવિ પદ્મનાભનો આશ્રયદાતા હતો. અખેરાજનો પ્રેરણાથી 'પુણ્ય વિવેક' બિરુદધારી વિસલનગરા નાગર કવિ પદ્મનાભે મા ભારતીના પ્રસાદથી સોનગિરાઓની યશોગાથા વિસ્તારતો આ રોમાંચકારી ભાષાપ્રબંધ સંવત ૧૫૧૨ના માગશર માસની પૂનમને સોમવારને દિવસે રચ્યો. કાન્હડદેના પરમ પવિત્ર ચરિત્રનું પદન અને શ્રવણ તીર્થયાત્રા જોટલું પાવનકારી છે.

અહીં પ્રબંધનો ચોથો—છેલ્લો—ખંડ સમાપ્ત થાય છે.

આ પ્રબંધમાં ઉલ્લેખાયેલી મહત્વની બધી હકીકતોને ઇતિહાસનાં અન્ય આધારોનું સંપૂર્ણ સમર્થન મળે છે. એથી જ એનું ઐતિહાસિક પ્રબંધ તરીકે સવિશેષ મહત્વ છે.

આ પ્રબંધની મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો આટલી ગણાય:

(૧) કર્ણદેવ વાઘેલાનો અમાત્ય માધવ રાજા ઉપર રોષે ભરાઈને દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીનને સમજાવીને ઉલુઘખાનની સરદારી નીચે વિશાળ મુસલમાન લશ્કર લઈ આવ્યો. એ લશ્કરે પાટણ કબજે કર્યું, ગુજરાતને હથમચાવી નાંખ્યું અને સોમનાથ પાટણ ભાંગીને એનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તોડી નાંખ્યું.

(૨) પાછાં વળતાં મુસલમાન લશ્કર જલોરના રાજા કાન્હડદેના રાજ્યમાં થઈને પસાર થતું હતું ત્યારે કાન્હડદેએ એને હરાવીને સોમનાથની મૂર્તિ છોડાવી, અને બાન છોડાવ્યાં.

(૩) આ હારના સમાચાર સાંભળીને રોષે ભરાઈને પાદશાહે નાહર મલિકને મોકલ્યું લશ્કર આપીને જલોર ગઢ કબજે કરવાને મોકલાવ્યો. મુસલમાન લશ્કરે મારવાડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે માર્ગમાં સમિયાણાનો ગઢ આવ્યો. ત્યાં કાન્હડદેનો ભત્રીજો સાંતલદે રાજ્ય કરતો હતો. એણે નાહર મલિકને સજ્જડ હાર ખવડાવી. આ યુદ્ધમાં નાહર મલિક મરાયો.

(૪) આ હકીકત સાંભળીને સુલતાન ખૂબ નારાજ થયો. એણે પાટણથી સૂબાને બોલાવ્યો અને બીજા ખંડિયા રાયરાણા અને સરદારોને એમના લશ્કર સાથે બોલાવ્યા, અને એક ખૂબ વિશાળ સેના તૈયાર કરી સમિયાણા ઉપર ચડી આવ્યો. સાત વરસ સુધી કિલ્લો પડ્યો નહીં, એટલે હીન યુક્તિ અજમાવીને ગઢ ઉપરનું પાણી બ્રષ્ટ કર્યું. રાજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં, અને કિલ્લો અંતે પાદશાહના હાથમાં આવ્યો.

(૫) સમિયાણા જીતીને પાદશાહ જલોર ગયો. રસ્તામાં એણે ભિન્નભાલ ભાંગ્યું, અને જલોરને ઘેરા ધાલ્યો. કાન્હડદેએ પ્રયત્ન સામો હલ્લો કર્યો. એથી પાદશાહને ઘેરા ઉઠાવીને દિલ્હી પાછા જવું પડ્યું.

(૬) પાદશાહે ફરી પાછી ખૂબ તૈયારીઓ કરીને જલોર ઉપર ચડાઈ કરી. આઠ વર્ષ ઘેરે ચાલ્યો. વીકા સેજપાલ નામના એક રાજપૂતે ગદનો દૂધો રસ્તો બતાવી દીધો, એટલે એ માર્ગે રાતોરાત મુસ્લિમ લશ્કર ચઢી આવ્યું અને જલોર ગઢ પડ્યો. (વિ. સં. ૧૩૬૮)

આમાંની ઘણીખરી મહત્વની હકીકતોને નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ય ઐતિહાસિક આધારોનું પ્રમાણ છે.

(૧) ઝિયાઉદ્દીન બની જેવા મુસ્લિમ ઇતિહાસનવીશોએ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાને માધવે અલાઉદ્દીનને નિમંત્રણ આપ્યું હતું એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ એમણે ગુજરાતની ચડાઈ સંબંધે જણાવ્યું છે કે : “ અલાઉદ્દીનના રાજ્ય-સમયના ત્રીજા વર્ષમાં ઉલુઘખાન અને નસરતખાને મૈટા લશ્કર સાથે ચડાઈ કરી. એમણે અણહિલપુર પાટણ અને ગુજરાત છતી લઈ ને ત્યાં લૂંટ ચલાવી. ગુજરાતનો રાજા કરણ નાસીને દેવગિરિના રાજા રામદેવને આશ્રયે જઈ ને રહ્યો. એની રાણીઓ, કુંવરીઓ, ખજાનો, હાથીઓ, સર્વ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું.”^{૩૦} સોમનાથની મૂર્તિ તોડીને ઉલુઘખાને દિલ્હી મોકલાવી.^{૩૧}

સંસ્કૃતપ્રાકૃત પ્રબંધ સાહિત્યમાં માધવ મ્લેચ્છોને લઈ આવ્યો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. વિક્રમ સંવતના ચૌદમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ પ્રબંધકાર મેરુતુંગની વિચારશ્રેણી માં, અને એજ અરસામાં રચાયેલા જિનપ્રલમ્સરિના વિવિધતીર્થકલ્પ માં આ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે.^{૩૨}

૩૦. જુઓ : Elliot & Dowson : ‘History of India, as told by its own Historians’-Vol III, (1871) p. 163.

૩૧. જુઓ : Ibid, p. 74.

૩૨. જુઓ : ‘યવના માધવનાગર વિપ્રેણાનીતાઃ ।’—વિચાર શ્રેણી; ‘અલાવદીનસુરતાણસ્સ કણિઠ્ઠો માયા ઉલ્લુખાન નામાધિજ્જ દિલ્લીપુરાઓ મંતિમાહવપેરિઓ ગુજ્જરધરં પઠ્ઠિઓ’—વિવિધ તીર્થકલ્પ, પૃ. ૩૦. (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૧૦)

આ પ્રમાણે બંને પ્રકારનાં ઇતિહાસપ્રમાણો કાન્હડદે પ્રવચનની હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

(૨) ગુજરાતમાંથી પાછા ફરતાં ઉલુધખાનને જલોર પાસે ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી એનો મુસ્લિમ ઇતિહાસ લેખકોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ એના કારણ તરીકે એમણે નવા મુસ્લિમોના (તાજેતરમાં ધર્માન્તર કરીને મુસ્લિમધર્મમાં આવેલા મૂગલોના) બળવાને આગળ ધર્યો છે. આ બળવામાં નસરતખાનનો ભાઈ અને અલાઉદ્દીનનો ભાણેજ એ બે મરાયા. બળવાખોરોએ છેવટે હારીને રાજસ્થાનના જુદા જુદા રાજ્યોને ત્યાં આશ્રય લીધો એમ આ ઇતિહાસનવીશો જણાવે છે.^{૩૩}

(૩-૪) અમીર ખુશના 'તારિખી-અલાઈ' એ નામના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે ઈ. સ. ૧૩૦૮ માં સુલતાન અલાઉદ્દીને સમવાણા ગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી. એ કિલ્લો ઊંચા ડુંગર ઉપર આવેલો હતો, અને એની આસપાસ મોટું જંગલ હતું.^{૩૪} પહેલાં મુસ્લિમ લશ્કર પાંચ છ વર્ષ કિલ્લો કબજે કરવાને મથ્યું પણ એનું કાંઈ વળ્યું નહીં. છેવટે અલાઉદ્દીને પોતે આવીને હલ્લો કર્યો ત્યારે સાંતલદેવ હાર્યો અને ગઢ સર થયો.^{૩૫}

(૫) જલોરના કાન્હડદે ઉપર અલાઉદ્દીનના લશ્કરે ચઢાઈ કરી. ત્યારે કાન્હડદેએ એનો જખ્ખર સામનો કરીને એક વાર એને શિકસ્ત આપી એવો મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે.^{૩૬} પરંતુ

૩૩. જુઓ : **'The Cambridge History of India, Vol. III, 1928, p. 100-101.**

૩૪. જુઓ : Elliot & Dowson, Vol III p. 78.

૩૫. જુઓ : **Cambridge History of India, Vol. III, p. 114;** અને Elliot & Dowson, Vol. III, p. 550.

૩૬. જુઓ : **Cambridge History of India, Vol. III p. 114.**

મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથોમાં એ ચડાઈનાં જે કારણો આપ્યાં છે, અને લડાઈની ભૂમિકાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે કાન્હડદે પ્રવન્ધ કરતાં જુદું અને ઓછું પ્રતીતિકર છે.

(૬) કાન્હડદેએ સુલતાનના લશ્કરને આ રીતે શેહ આપી, એથી સુલતાને ખીજી કમાલુદ્દીન ગુર્ગની સરદારી નીચે મોટી સેના મોકલાવી, જેણે કાન્હડદેને હરાવીને માર્યો અને એનાં તમામ સગાંની કતલ કરી—આ પ્રકારનું વર્ણન મુસ્લિમ તવારિખો આપે છે. એમાં હકીકતની વિકૃતિ ભારેભાર છે.

આ પ્રમાણે તદ્દન જુદા દષ્ટિબિંદુથી—અલાઉદ્દીનની પ્રશસ્તિના હેતુને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને લખાયેલા મુસ્લિમ તવારિખગ્રંથોમાં પણ સમિયાણાના સાંતલદેવને અને જલોરના કાન્હડદેને અલાઉદ્દીન સાથે જખ્ખરી લડાઈઓ થઈ, અને વર્ષો સુધી એમણે મુસ્લિમ સેનાને મચક ન આપી એવું વર્ણન કર્યું છે. વસ્તુતઃ આ તવારિખો કાન્હડદે પ્રવન્ધની મહત્ત્વની ઐતિહાસિક હકીકતોનું સમર્થન કરે છે.

કાન્હડદે પ્રવન્ધ ની ઐતિહાસિક હકીકતોને રાજસ્થાની ઐતિહાસિક તવારિખો સંપૂર્ણપણે ટેકા આપે છે. આશરે ત્રણસો વર્ષ ઉપર રચાયેલી મુહજોત નેણસીની રચાત માં ‘કાન્હડદે પ્રવન્ધ’ ની મુખ્ય મુખ્ય બધી ઐતિહાસિક વીગતોનું સમર્થન છે.

કાન્હડદે પ્રવન્ધ ના પહેલા ખંડમાં કાન્હડદેના રાજપૂત સરદારોએ બાદશાહી લશ્કરની મુલાકાત લીધી તે આખો પ્રસંગ ‘ખ્યાતે’ યથારિથત વર્ણવ્યો છે. ૨૭ એજ પ્રમાણે કાન્હડદેના અવસાનની તિથિ (સંવત ૧૩૬૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને બુધવાર) તેમજ વીરમદેનું અવસાન થયા પછી એનું મસ્તક દિલ્હી લઇ જવામાં આવ્યું, જેની સાથે

પાંદશાહની કુંવરી સતી થઈ—એ સર્વ હકીકત પણુ રૂયાત માં એજ રૂપે મળે છે. ૩૮

આમ બધા મહત્વના સમકાલીન ઇતિહાસગ્રંથો કાન્હડદે પ્રબન્ધની ઐતિહાસિક વીગતોને પ્રમાણિત કરે છે.

૬

આ કાવ્યનું સ્વરૂપ ‘પ્રબન્ધ’નું છે. કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં એને ‘રાસા’, ‘પવાડુ’ કે ‘ચઉપઈ’નું નામ પણ આપ્યું છે; પરંતુ કવિએ કાવ્યમાં જ સ્પષ્ટપણે એનો પ્રબન્ધ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંસ્કૃતમાં સાહિત્યપ્રકાર તરીકે ‘પ્રબન્ધ’નું સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત રીતે નિબદ્ધ થયું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યકૃતિઓમાં પ્રબન્ધનો અર્થ કેવળ સુસંકલિત, વ્યવસ્થિત સાહિત્યરચના એટલો જ છે. ૩૯ કાલિદાસે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ના પ્રારંભના પ્રાસ્તાવિક ભાગમાં ‘પ્રબન્ધ’નો અર્થ ‘કાવ્યનાટકાદિક રચના’ એવો કર્યો છે. ૪૦ પ્રતિપદશ્લેષમયી કથા વાસવદત્તાના પ્રણેતા સુબન્ધુએ ‘કથાત્મક રચના’ને માટે પ્રબન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૪૧

વિક્રમના તેરમા-ચૌદમા શતક સુધીમાં પ્રબન્ધનું સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત-

૩૮. જુઓ : એજ. પૃ. ૧૬૩.

૩૯. સરખાવો : ‘અયુઙ્ગિતાર્થસંબન્ધઃ પ્રબન્ધો દુરુદાહરઃ ।’

(ટીકા : દુરુદાહરઃ = દુર્વચઃ) —શિશુપાલવધ ૨-૭૩.

૪૦. સરખાવો : ‘પ્રથિતયશસાં ભાસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીનાં પ્રબન્ધા-

નતિકમ્ય વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્યક્રિયાયાં કથં પરિષદો बहुमानः ।

(ટીકા-પ્રબન્ધાન્ = રૂપકાણિ) —માલવિકાગ્નિમિત્ર, અક્ક ૧.

૪૧. સરખાવો : ‘પ્રત્યક્ષરશ્લેષમયપ્રપન્નવિન્યાસ વૈદગ્ધ્યનિધિં પ્રબન્ધ-

...ચક્રે સુબન્ધુઃ ।’ —સુબન્ધુરચિત વાસવદત્તા.

પણે બંધાઈ ચૂક્યું છે. એ યુગના બધા પ્રવન્ધ ‘ઐતિહાસિક ચરિત્રાત્મક રચના’, અથવા ટૂંકામાં કહીએ તો ‘ઐતિહાસિક વાર્તા’ના સ્વરૂપના છે.

બલ્લાળનો સુપ્રસિદ્ધ મોજપ્રવન્ધ, કુમારપાલપ્રવન્ધ, મેરુતુંગનો પ્રવન્ધચિન્તામણિ, રાજશેખરસૂરિનો ચતુર્વિંશતિપ્રવન્ધ આદિ સર્વ પ્રબન્ધો ઐતિહાસિક ચરિત્ર કે ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગના સ્વરૂપના છે. એમાનાં કુમારપાલપ્રવન્ધ જેવા પ્રબન્ધો પદ્યમાં રચાયા છે, તો મેરુતુંગ અને રાજશેખરસૂરિના પ્રબન્ધસંગ્રહો ગદ્યમાં છે, તો મોજપ્રવન્ધ જેવા ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રિત છે. આમાંથી કેટલાકમાં એક જ ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું ચરિત્ર સુસંકલિત રીતે વીગતે આલેખવામાં આવ્યું છે; તો પ્રવન્ધ-ચિન્તામણિ કે ચતુર્વિંશતિપ્રવન્ધમાં ભિન્ન ભિન્ન ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના પ્રસંગોનું ટૂંકાણુમાં નિરૂપણ થયું છે.

પ્રાચીન ગુજરાતના એ સુવિખ્યાત પ્રબન્ધો પદ્યનાભરચિત કાન્હડદેપ્રવન્ધ (સં. ૧૫૧), અને લાવણ્યસમયસૂરિનિર્મિત વિમલપ્રવન્ધ (સં. ૧૫૬૮) સળંગ, સુગદ્ધ ઐતિહાસિક ચરિત્રાત્મક રચનાઓ છે. ૪૨ એમનું સ્વરૂપ ઐતિહાસિક ‘રાસા’નું કે બૃહત વીરરસકાવ્ય (‘એપિક’) નું છે. આ પ્રકારની કૃતિઓમાં કાન્હડદે પ્રવન્ધનું સ્થાન સર્વોપરિ છે.

એનો ઉદાત્તવીરરસભરિત વિષય, એનો વેગવંત ધસતો કથાપ્રવાહ, એનું સુરેખ જોશીલું પાત્રનિરૂપણ, એનું વસ્તુસંકલનાનું કૌશલ, એની અનુપમ રસનિષ્પત્તિ, અને મનોહારિણી દીપ્તિમંત શૈલી—એનાં સર્વ અંગઉપાંગ એકસરખાં મનોહર છે.

*

કાન્હડદે પ્રવન્ધના કથાપ્રવાહનું—એના વસ્તુનું—આપણે સવિસ્તર અવલોકન કરી ગયા. એનો ધોધબંધ વહેતો પ્રવાહ, એની ઓજસ્વિતા અને દીપ્તિ, એની સુગદ્ધ સંકલના મધ્યકાલીન કવિતામાં અનોખાં છે.

પણ એથી યે સુંદર અને ચેતોહારી છે એનાં વર્ણનો અને

૪૨. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલીક રચનાઓને પ્રબન્ધનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે કે એ વસ્તુતઃ અદ્ભુત-શૃંગારી કથાઓ જ છે.

પાત્રોનાં આલેખનો. પદ્મનાભે કરેલાં ઉત્સવોનાં, નગરોનાં, યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં અસાધારણ સુંદરતા અને તાદ્દશતા છે. વીરરસભરિત ધીર-ગંભીર કથાપટમાં એથી અતીવ સુંદર કલાસ્વસ્તિકો રચાય છે, એટલું જ નહીં પણ એથી એ યુગનો સમાજ, એની રહેણીકરણી, એના જીવનઆદર્શો, એની નિર્બંધતાઓ, એ સર્વ ઉપર વેધક પ્રકાશ પડે છે.

*

કાન્હડદે પ્રવન્ધની વસ્તુસંકલનાથી પણ ચઢિયાતુ એનું પાત્ર-નિરૂપણ છે. મધ્યકાલીન કવિઓમાં પદ્મનાભનું પાત્રનિરૂપણ, એની રસભરિત વાસ્તવદર્શિતાને કારણે અને મુખ્ય પાત્રોમાં ધમકતાં ચેતન અને સુરેખ વ્યક્તિમત્તાને કારણે જુદી જ ભાત પાડે છે. રાજનીતિમાં પ્રવીણ, સદાચારી, ઈન્દ્ર સમી રાજરિદ્ધિવાળો; અશ્વિનીકુમાર સમ રૂપ-વંત, ન્યાયી, અતિ ધીરવીર કાન્હડદે; વડિલ બંધુ કાન્હડદે ઉપર અત્યંત પ્રીતિવાળો, અતિ સાહસી, યુદ્ધકુશલ, મતિમંત માલદે; રૂપવેશમાં કાન્હડકુંવર (= કામદેવ) સમ લીલાવિલાસ, પુનમના મયંક સમ મનોહર, જયવંત, ટેકીલો વીરમદે; મહાબળવાન, ગૌરવશાળી, શાંતલ; અન્નપ્રતિષ્ઠા લઈને પોતાના ખોખા જેટલા લશ્કર સાથે મુસલમાનોની વિરાટ સેના ઉપર તૂટી પડીને આત્મસમર્પણ કરનાર ખતડ; કે એક જ ખાંડાને ધાએ શીંગાળા પાડના બે કકડા કરનાર લખણ સેલટો— એ સર્વ રાજપૂત વીરોનું આલેખન ખૂબ પ્રાણુવંત, અને એમના નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વની રેખાઓ ઉપસાવતું થયું છે. એવું જ સ્પષ્ટ રેખાઓવાળું જીવંત આલેખન પાદશાહ અલાઉદ્દીન અને હલુધખાન

ઉ. ત. ગણપતિનો ‘માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રવન્ધ’ (સં. ૧૫૭૪) અને લીમનો ‘સદયવત્સવીર પ્રવન્ધ’ (સં. ૧૪૬૬) આ કૃતિઓ વસ્તુતથા ઐતિહાસિક પ્રબન્ધો નથી; એમના મુખ્ય સ્વરૂપને અનુલક્ષીને જ એમને પ્રબન્ધનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જુઓ : લે. મંજુલાલ ર. મજમુદ્દાર, ‘શુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો’, ૧૯૫૪, પૃ. ૮૬-૯૫.

જેવા સરદારોનું છે. બળવાન પરંતુ તોરી અને શેખીખોર સરદાર ઉલુખખાન, વિચક્ષણ સમર્થ, યુદ્ધકલા-વિશારદ સેનાનાયક પાદશાહ અલાઉદ્દીનના આલેખનમાં કવિએ ઘણું કૌશલ બતાવ્યું છે. સ્ત્રીપાત્રોનું નિરૂપણ પણ આ વીરરસ કાવ્યમાં શક્ય એટલી મુક્તતાથી કર્યું છે. એમાં યે ઉદાત્ત, સમર્પણશીલ સાંતલ અને કાન્હડદેની રાણીઓ કરતાં પાદશાહની આસમાની ખવાસની કુંવરી સીતાઈ (પીરોબ)નું રંગભર આલેખન અત્યંત ક્રોમળ અને ચેતોહારી બન્યું છે.

સોમચંદ્ર વ્યાસ, હીરાદે જેવાં ગૌણ પાત્રો અને લાઈલુ કે વીક્રા સેજવાલ જેવા ખલ પાત્રોનાં આલેખનમાં પણ કવિએ એટલું જ સામર્થ્ય, અને અતીતિકરતા દર્શાવ્યાં છે. આમ પાત્રનિરૂપણના કૌશલમાં કાન્હડદે પ્રવન્ધ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. ૪૩

પદ્માભની દૈતી સામાન્યરીતે તેજસ્વિની, પ્રભાવભરી, સુદૃઢ છે. ૪૪ એ દૂત્યનાં વર્ણનમાં વેગવતી, યુદ્ધનાં વર્ણનમાં પ્રૌઢ અને ઓજસ્વિની. બાનોનાં આકન્દમાં શોકધેરી, પુણ્યપ્રશંસામાં મંદ-પ્રશાંત, ધર્મવિધ્વંસના નિરૂપણમાં રુદ્ર આવેશભરી, ધોળગીતમાં લલિતક્રોમળ, અને પીરોબનાં ગીતોમાં ૪૫ સુકુમાર ગંભીર—એમ યથાપ્રસંગ સમુચિત સ્વરૂપ ધારે છે. એથી જ આ પ્રવન્ધમાંના ક્ષાત્રતેજે ઝળ-

૪૩. સરખાવો : “ He (Padmanabha) is perhaps the only one of the many writers of the period who has handled characters and events so well and truly. ”
—K. M. Munshi, ‘ Gujarat & Its Literature ’, (1935) p. 110.

૪૪. સરખાવો : દેરાસરી સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવન્ધ, ૨૭ આવૃત્તિ; નગસિંહરાવનું પુરેવચન, પૃ. ૧૯.

૪૫. જુઓ : કાન્હડદે પ્રવન્ધ ખંડ ૩-શ્લોક ૨૩૨-૨૩૫; ખંડ ૪-શ્લોક ૩૨૬-૩૨૯.

હળતા વીરરસના કે કુંવરી પીરોજને અવલંબીને આલેખાયેલા વિપ્રલં-
લશૃંગારનાં સુંદર ચિત્રોની જોડ જડવી આપણા સમગ્ર મધ્યકાલીન
સાહિત્યમાં મુશ્કેલ છે. ૪૬

*

“ પ્રખન્ધમાં પ્રધાનરસ વીરરસ છે. એના સંયોગમાં પોષક-
રૂપે અથવા અનુષંગરૂપે અદ્ભુત, રૌદ્ર, વિપ્રલંલશૃંગાર, કરુણ
—એ રસ કથાની મંદિરરચનામાં મીનાકારી જેવી કલાઘટના કરીને
આપણને ચમત્કાર આપે છે.,યુદ્ધનાં વર્ણનોમાં વીરરસની ખૂબી
વિશેષ દીપ્તિમતી જોઈએ છીએ. અદ્ભુતરસના સ્વપ્નમાં ગંગા
અને ગૌરીનાં દર્શન, અન્ય સ્વપ્નો, ભાવિ સૂચનો, વગેરે પ્રસંગો
નજરે પડે છે.....રૌદ્ર રસના પ્રસંગ અલ્પ અને છૂટક છૂટક
વપરાયેલા છે.....

વિપ્રલંલ શૃંગાર અને કરુણરસ એકબીજાને પોતાના રંગનો
પાસ દે છે. ત્રીજા ખંડના કુંવરી પીરોજના વિલાપ ગીતમાં વર્ણિત
આકન્દમાં વિપ્રલંલશૃંગાર સાથે રહેલો કરુણભાવ એને પોષણ આપે
છે.....એથા ખંડમાં જમહરમાં પ્રવેશ કરતી વીરમતી રાણીઓના
ગીતમાં સુંદર, સાદી, સંયમયુક્ત વાણીમાં કરુણભાવ દર્શાવ્યા છે. અહીં
ઉદામ વહેતો કરુણરસનો ઊલરો નથી; પરંતુ સંપ્રદાય અનુસાર જાહર
પ્રવેશ કરતી વીર રજપૂતાણીઓનો સંયમનિપજ્ઞ કરુણરસ છે....છેલ્લે
પીરોજના વિલાપગીતનો કરુણરસ સાદી, સીધી વાણીરૂઝે પ્રેમનો ઉદ્વેગ
સવિશેષ ખતાવે છે. ” ૪૭

*

આ અતિ વેગવંત વહેતા કાવ્યખંધને અલંકાર આદિ સુશો-

૪૬. સરખાવો : વિજયરાય વૈદ્ય, ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’,

૧૯૪૩, પૃ. ૪૬.

૪૭. જુઓ : નરસિંહરાવનું પુરોષવચન, (દેરાસરી સંપાદિત કાન્હુદે

પ્રવચ્ન, ૨૭ આવૃત્તિ), પૃ. ૧૯-૨૪.

ભનોની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. કાવ્યમાં આવતાં યુદ્ધ, નગર, ઉત્સવાદિનાં ભાતીગણ વર્ણનોથી, અને પાત્રપ્રસંગનાં તાદૃશ આલેખનોથી જ કથાપટ ભરચક ભરાઈ જાય છે. છતાં કવચિત્, કવિએ પોતાના કથયિતવ્યને ભાર અર્પવાને ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારોનો પ્રસંગોપાત્ત વિનિયોગ કર્યો છે.

કાવ્યમાં કવિએ યથારથાન દૂહા, ચોપાઈ, પવાકુ અને ગીતના ઢાળ ચોજ્યા છે. ૪૮ કાવ્યનો મુખ્ય બંધ ચોપાઈ અને પવાકુ છંદોથી બંધાયો છે.

સામાન્ય રીતે કવિ ચાલુ કથાપ્રસંગના પ્રવાહી વર્ણન માટે ‘ચક્રિપઈ’ બંધ (૧૫ માત્રાનાં ચાર ચરણ), અને યુદ્ધનાં વેગવંત વર્ણનો માટે ‘પવાકુ’ છંદ (૨૭ કે ૨૮ માત્રાનાં બે ચરણો; સ્વરૂપ ચોપાઈ—ચોપાયાને મળતું) પસંદ કરે છે. દૂહાનો ઉપયોગ અત્યંત મર્યાદિત છે. કોઈક મહત્ત્વનો વિચાર, સૂક્તિ કે સુભાષિતને પ્રસ્તુત સંદર્ભમાંથી જુદી પાડીને ઉપસાવવાને માટે કવિએ બહુધા દૂહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કવિએ ગીતોની રચના વૈવિધ્ય માટે, ઉપચીયમાન ભાવ કે રસના સવિશેષ પરિપોષ અર્થે અને કાવ્યમાં રંગીન તત્ત્વ આણવાને કરી છે. કાવ્યમાં વપરાયેલા બંધા છંદ કે ઢાળ તે તે વર્ણ્યમાન પ્રસંગાદિકને સર્વથા અનુરૂપ છે.

૭

‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ માં તત્કાલીન સામાજિક જીવનનાં કેટલાંક સુરેખ ચિત્રો મળે છે.

ગુજરાત અને મારવાડ ત્યારે—ઇસવીસનના તેરમા સૈકાના અંત ભાગ સુધીમાં, સમૃદ્ધ હતાં. ઉત્તર ભારતના જેટલા વિદેશી આક્રમણોના ફટકા સહેવાનો હજી એમને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. ગુજરાતનાં મોટાં મોટાં નગરોમાં, ખાસ કરીને તો સાગરપટ્ટીનાં નગરોમાં, સોના

૪૮. સરખાવો : ‘ચારિ ષંઢ જિસ્યાં નવનીત, દૂહા ચડપડે મધુરાં ગીત’—કાન્હડદે પ્રવન્ધ, ખંડ ૪-૩૪૨.

દેશાવરમાં એમનો વ્યવસાય ચાલતો. દેશપરદેશની અનેકાનેક વસ્તુઓ ખજારમાં વેચાતી. એ વાણિયાઓમાં કોઈ વીસા હતા, કોઈ દશા હતા, કોઈ શ્રાવક હતા, કોઈ માહેશ્વરી (મેશ્રી) હતા. વ્યવસાયે કોઈ ફડિયા હતા, કોઈ દોશી હતા, કોઈ ઝવેરી હતા. કોઈ નેસ્તી (ગાંધી) હતા. નગરની માંડવીએ સરસ ખજાર મંડાતું.

નગરમાં નાણાવટી, કંસારા, ઘડયા ધાટ વેચનારા, લોહટીઆ (ધાતુકામ કરનાર), કાગળ, કાપડ, હથિયારના વેપારીઓ, કંદોઈઓ ઘોડાના સોદાગરો વસતા હતા. જેને જે જોઈએ એ ચીજવસ્તુ નગરના ખજારમાં મળી રહેતી.

નગરમાં ધાંચી, મોચી, દરજી, સુથાર, ગાંધી, છીપા, તેરમા વગેરે વ્યવસાયી (= વસવાયાં, કારીગર) વર્ગ હતા.

એ કાળે સિન્નમાળ જેવાં કેટલાંક નગરોમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય હતું. એવી નગરીઓને બ્રહ્મપુરી કહેતા. બ્રાહ્મણો અતિ પવિત્ર સારસ્વત જીવન ગાળતા. અંગ સહિત ચારે વેદ એમને કંઠસ્થ હતા. ચૌદ વિદ્યા અને અઢારે પુરાણો, આયુર્વેદ, ભરતનાટ્ય, જ્યોતિષ, પિંગળ આદિ શાસ્ત્રો અને ગાયન, વાદન, અભિનયનકળા, આદિ વિદ્યાઓનું પરિશીલન કરતા. બ્રાહ્મણનાં નિત્ય ષટ્ કર્મ કદી ચૂકતા નહીં. જળાશયમાં સ્નાન કરીને આવતા ત્યારે એમની સાથે શિષ્યો વેદ મંત્રનો ઘોષ કરતા પાછળ ચાલતા હતા. ઋષિઓ સમા, પૃથ્વી ઉપરના દેવ જેવા આ બ્રાહ્મણોનું દર્શન પણ પાવનકારી હતું. (ખંડ ૩-શ્લોક ૨૩-૨૮)

રાજપૂતો શરવીર, ઉદાર, સચ્ચરિત્ર, પરનારીસહોદર, પોતાના સ્વામીનું પ્રાણાંતે પણ કાર્ય સિદ્ધ કરનાર, યુદ્ધકુશળ, સંગ્રામમાં મહા-સમર્થ હતા. કવચિત્ કોઈકે રાજપૂત મહિપા જેવો કાયર, કે વીકા જેવો નિમકહરામ, કે કર્ણદેવ જેવો વિષયી અને અવિચારી પણ નીકળતો. પણ સામાન્યતયા, રાજપૂતો નીતિમાન, શરવીર અને ધર્મ-પ્રતિપાલક હતા. હારીને શરણે જવા કરતાં કેસરિયાં કરવાનું તેઓ હંમેશાં પસંદ કરતા.

રાજમહેલમાં અનેક રાજસેવકો પોતપોતાને સોંપેલાં કામોમાં તત્પર રહેતા. એમાં શ્રીગરણા, વધંગરણા, સાણહિતા, નગર તલાર, મુરોહિત, મસાહણી જેવા અધિકારીઓ હતા, તો લંડારી, ઢાઢારી, પાણી ભરનારા, દરવાનો, રસોઈયા, દાસદાસી આદિ રાજમહેલના પરિચારકો હતા. એ સૌને ગામ ગરાસ કે ઘટતાં વર્ષાસન મળતાં હતાં.

નગરના વૈશ્યો, વેપારીઓ પણ સમર્થ અને દેશદાઝવાળા હતા. જાલોર ગઢમાં ખાધા ખોરાકી અને અન્ય સામગ્રી ખૂટી પડી ત્યારે ફડિયા, ઘી તેલના વેપારીઓ, દોશી, લાકડાંના વેપારીઓ, ગોળના વેપારી સૌને મળીને કાન્હડદેની પાસે જઈને વિનંતી કરીકે પોતે અઘો સરસામાન વર્ષો સુધી પૂરશે, માટે લડાઈ બંધ કરવી નહીં.

જીતની વધામણી આપવાને ચપળ, વેગવંત સાંઢણી ઉપર ચપારી જતો. સતત અશાન્તિના એ દિવસોમાં વિજય મોટા ઉત્સવનું કારણ બનતો. નગરજનો વિજયનો મોટો ઉત્સવ ઉજવતા ત્યારે મદનભેરી અને ભૂંગળો વાગી રહેતી. રાજમાર્ગો ઉપર સર્વત્ર તરિયા તોરણો બંધાતાં અને ગૂડીઓ (=નાની ધજાઓ) ફરફરી રહેતી; વિજયી રાજના માર્ગમાં નવાં ચીર પથરાતાં અને ફૂલો વેરાતાં અને સુગંધિદ્રવ્યો છંટાતાં; સ્થળે સ્થળે રાસ રમાતા અને સંગીતનાટકના સમારંભો (પેષણાં) આરંભાતા. આવા સમારંભોમાં પંચશબ્દ વાજિત્રો વાગતાં, નાટકનાં પાત્રો મનોહર ગીતસંગીત કરતાં. વધામણીને અવસરે સુવાસણ નગરનારીઓ નવરંગ સાડીઓ પહેરીને, હારનિગોદર ઘેરખા નૂપુર આદિ સર્વ અલંકાર સજીને, મુવણુંના થાળમાં મોતીનો શ્વસ્તિક રચીને એમાં કુંકુમ રાખીને રાજને કુંકુમતિલક કરીને વધાવતી અને રાજ અને અન્ય વિજયી વીરોનાં આવરણાં લેતી.

લગ્ન વિધિના એ એક ઉલ્લેખો કાવ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ કાળે પણ પ્રારંભમાં માગું લઈને આપ્તવર્ગના કોઈ સંમાન્ય પુરુષને મોકલવાનો રિવાજ હતો. અન્ય લગ્નવિધિઓ—માલરામાં

એસવું, હાથેવાળો મેળવવો (=પાણિગ્રહણ કરવું), આદિ—ખરાખર આજના જેવીજ હશે. જો કે પ્રખંધમાં વર્ણન મળતું નથી, છતાં આ રાજકુલોમાં પ્રથમ ખાંડાં સાથે ફેરા ફેરવવામાં આવતા હશે, અને પછીથી રાજકન્યા સાસરે આવ્યા પછી હસ્તમેળાપ અને ચોરી આદિ લગ્ન-વિધિઓ થતી હશે એમ કદપી શકાય છે.

અંત્યેષ્ઠિ વિધિઓનું નિદર્શન પણ ‘કાન્હડદે પ્રખન્ધ’ માં સચવાયું છે. રાજકુટુંબોમાં અને સમાજના ઉચ્ચતર વર્ગોમાં અંતકાળે દાન આપવાની પ્રથા હતી. એ રીતે આસન્નમૃત્યુ કાન્હડદેએ પોતાની સમગ્ર ઘોડાશાળના ઘોડાઓનું રાજપુરોહિતને દાન કરી દીધું હતું. રાજના મૃત્યુ પછી એની શમવાહિની રાજપુરોહિત ઉપાડતો. રાણીઓ પતિ કેસરિયાં કરતાં પહેલાં જ જોહર કરતી, કે પછીથી પતિનું મસ્તક ખોળામાં લઈ સતી થતી.

એ યુગનું જમણુ પણ કૌતુક ઉપજાવે એવું છે. કાન્હડદેના ભોજનનું વર્ણન કરતાં કવિએ એ સમયનાં મિષ્ટાન્તો અને અન્ય વાનીઓ ગણાવ્યાં છે. સુંવાળી સેવ, ગળ્યા લાડૂ, મોટી પાતળી રોટલીઓ, તળેલા પાપડ, કડક ખાખાં, અંદર વડી નાંખેલાં શાક, કપૂરવાસિત ફૂર (=ભાતની એક વાની), તળેલી પાપડી, પંચધાર લાપસી અને કંસાર ઇત્યાદિ અઢાર પ્રકારની રસોઈ અને ઉપર ચોસલાં પડે એવું. દહીં—એ કાન્હડદેનું નિત્યનું ભોજન હતું. જમીને તાંબૂલવાહક (ચર્કાત) કપૂરમિશ્રિત પાનખીડાં રાંજને આપતો. પછી રાત્ર સુગંધિદ્રવ્યો હાથે ચોળતો. સમાજના ઉપલા વર્ગોની જમણુપદ્ધતિ ત્યારે ઉપર વર્ણવી એ પ્રકારની હશે એવું સહેજે અનુમાન થાય છે. આ સંસ્કારી હિંદુ ભોજન પ્રણાલીને ‘રાંધ્યાં ધાન ચાલતા ખાઈ’ એવા મુસલમાનો સાથે સરખાવવાનો કવિનો ઉદ્દેશ હશે એમ જણાય છે.

પદ્મનાભે એ સમયની પાપપુણ્યની માન્યતાઓનું વાગતવાર નિરૂપણ ‘કાન્હડદે પ્રખન્ધ’ માં યથાપ્રસંગ ગૂંથી દીધું છે. એ ઉપરથી

એ યુગનાં જીવનમૂલ્યોનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. ખોટી સાક્ષી પૂરવી, કોઈના ઉપર ખોટાં આળ ચડાવવાં, માની પાસેથી સ્તનધન શિશુઓને ખૂંટવી લેવાં, ગાયનાં ગોચરની જમીન ખેડી નાંખવી, કોઈની મિલકતોના હક ડૂબાવવા, જંગલમાં જઈને ઝાડેથી મધ પાડવું, ખેડેલાં ખેતરોમાંથી સોંસરી વાટ પાડવી, માળાપત્ની આજ્ઞા ન માનવી, શાસ્ત્ર-જ્ઞાનો લોપ કરવો, એકાદશી આદિ વ્રતો તોડવાં, અવસરે બ્રાહ્મણોને દાન ન આપવાં, કુલાચારનો લોપ કરવો, કોઈના ઘાસની ગંજીઓ સળગાવી દેવી, અતિથિનો અનાદર કરવો, તૃષાતુરને પાણી ન પાવું, પરનારી ગમન કરવું, પંચ પાતકો આચરવાં, પેટનાં છોકરાંને છેતરીને છાનાં ધાન ખાવાં, ભર્યાં સરોવરની પાળો ખોદી નાંખવી, પીપળો કાપવો, દેવમંદિર પડાવવાં, દેવમૂર્તિને પગ લગાડવો, મીઠું લાખ તલ વગેરેનો વેપાર કરવો, કન્યાવિક્રય કરવો, ગ્રહણસમયનાં દાન લેવાં, વિશ્વાસઘાત કરવો, સુપાત્ર જનનું અપમાન કરવું, પારકું ધન ખૂંટવી લઈને પોતાનું ગુજરાન કરવું, યુદ્ધમાં અન્નદાતા માલિકને બંધનમાં રહેવા દઈને પોતે નાસી છૂટવું, અન્ય પ્રકારે સ્વામીદ્રોહ કરવો, સુરાપાન કરવું, બ્રહ્મહત્યા કરવી, કોઈને બંધનમાં નાખવાં, નીચસંગ કરવો, સોનું ચોરવું, દેવપૂજામાં પ્રમાદ કરવો, જીવદયાનું પાલન ન કરવું, વચનભંગ કરવો, લોકોની થાપણો ઓળવવી, કોઈને છાનાં વિષ દેવાં, આશા આપીને પછી લોકોને આશાભંગ કરવા, સપ્ત વ્યસન આચરવાં, પરનિંદા કરવી, દીનજન પ્રત્યે દયાભાવ ન રાખવો, અયોગ્ય રીતે લાંચ લેવી—આ સર્વ મધ્યકાળમાં પાતક ગણાતાં. આવાં પાપ કરનારને માથે ઈશ્વર અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અને યાતાનાઓ નાંખતો એમ મનાતું.

નિષ્પાપ પુણ્યશાળી માણસને આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખભોગ મળતા. અદ્ભુત સંપત્તિ, વાહનસુખ, નિરોગી શરીર, મધુર આકૃતિ, સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ, છત્રચામરનું ઐશ્વર્ય, રંગરાગ, સ્વજનસંયોગ, કુલવતી પત્ની અને પુત્ર પૌત્રાદિકનું સુખ, રાજમાન અને રાજ્યમાં

અધિકાર, વિદ્યા, ઉજ્જવલ યશ, મંગલ આચાર, સ્વસ્થ પ્રકૃતિ, આદ્યોની આશિષ—આ સર્વ 'પુણ્યનું' ફલ છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને બળે કાઢકે વ્યક્તિઓને ભૂત ભવિષ્યનું જ્ઞાન રહેતું એવી એ યુગમાં માન્યતા હતી. બાદશાહ કુંવરી સીતાઈ એતું ઉદાહરણ છે.

ઈશ્વરી શક્તિને પ્રસન્ન કરવાથી એ લોકતને પ્રત્યક્ષ થતી અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે એને શત્રુદ્ધમાં લઈ જઈ શક્તી કે દુશ્મન સેના ઉપર અંગાર વર્ષાવતી એવી જનશ્રદ્ધા હતી. મંત્રજપથી કે યજ્ઞયાગાદિકથી માઝ્યા મેઘ વરસતા એમ લોકો માનતા. દેવતા આગળના યુગોમાં આપેલાં વરદાન પ્રમાણે અનુવર્તન કરતા એમ મનાતું.

*

‘કાન્હડે પ્રમન્ધ’ એ પ્રધાનપણે વીરરસનું કાવ્ય છે. એમાં સ્થળે સ્થળે યુદ્ધનાં વર્ણનો છે, જે એ યુગની યુદ્ધની રીતરસમો ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ ફેંકે છે.

રાજપૂત યોદ્ધાઓ શરવીર, સખળ લડવૈયા (‘ઝૂઝાર’) અને નીતિથી લડનારા હતા. યુદ્ધ પ્રસંગે રાજ્ય આસપાસના મિત્રરાજ્યોને ખાંડિયાઓને અને સામંતોને પત્ર લખીને સહાયતાર્થે બોલાવતો. એના નિમંત્રણે આસપાસ બધેથી રાજપૂતો એકત્ર થઈને ટૂંકડીઓ (મેલાવા)માં આવી પહોંચતા. પછી યુદ્ધની તૈયારી (સજાઈ) થતી. સૌ યોદ્ધાઓને ઘોડા અને મનપસંદ આયુધો અને બખ્તરો આપવામાં આવતાં. ઘોડા ઉપર સાજ બખ્તર નાંખવામાં આવતાં. હાથીઓ ઉપર પાખર (=બખ્તર) નાંખાતાં અને અંગાડી મુકાતી.

ગઠ ઉપર હુમલો થવાનો સંભવ હોય તો એમાં વર્ષો સુધી ચાલે એટલા ધાન્યના લાંડારભરી રાખવામાં આવતા, લશ્કરના ઘોડાઓ માટે મખલખ ધાસચારાની જોગવાઈ કરી રાખવામાં આવતી, અને

ગઢના કોટ ઉપર પથર ગોળા આદિ ફેંકવાનાં ફારજી, ઢીકલી, નલીયાર વગેરે યંત્રો ગોઠવવામાં આવનાં અને કોઠે કોઠે અને દરવાજે દરવાજે ચોકીઓ મુકાતી. રાજપૂતો ગઢ ઉપરથી રાત્રે દુશ્મનો ઉપર અચાનક છાપો મારતા. દિવસે વળી ધસારો કરીને દુશ્મનોની સાથે હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં આવી જતા. રાત્રે ગઢ ઉપરથી દુશ્મન સેનામાં હુવાઈઓ ફેંકાતી. ગઢ ઉપરનાં ઢીકુલી જેવાં યંત્રોમાંથી મોટા પથરો એટલા જોરથી ફેંકાતા કે હાથીઘોડા એની આડે આવે તો એ પણ તત્કાલ મરણ પામતા. એ જ રીતે મગરવી અને નિશ્કાતમાંથી આગ વરસાવતા ગોળા ફેંકાતા.

કોઈ કોઈ વાર દુશ્મનોને ભ્રમમાં નાંખે એવા વ્યૂહો રચવામાં આવતા. રાત્રે એક તરફ સેંકડો મશાલો સળગાવીને રણવાદ્ય વગડાવવામાં આવનાં; પછી એ તરફ સામનો કરવાને જતા દુશ્મનો ઉપર ખીજી બાજુથી અને પાછળથી સજ્જડ મારો ચલાવવામાં આવતો. આમ બંધી બાજુએથી લીડાયેલા દુશ્મનોના છકકા છૂટી જતા, અને એમનાં લશ્કરમાં ભંગાણુ પડતું. આવી વ્યૂહરચના કરીને પહેલા મોરચામાં કાન્હડદેએ કિલ્લખખાનને સજ્જડ હાર ખવરાવી હતી અને એના લશ્કરનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું હતું. દુશ્મનો સાથે હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં રાજપૂતો શત્રુદલના હાથી ઘોડા ગૂડી નાખતા, અને દુશ્મનોનો ઘાણુ કાઢી નાંખતા. તુમુલ્લ યુદ્ધ ખેલાતું હોય ત્યારે રાજ યુદ્ધમાં આગળ ધસેલા વીરને ગિરદાવવાને પાછળથી શાખ્ખાશીના પોકાર કરતો.

યુદ્ધ શરૂ કરતાં પહેલાં દુશ્મનની છાવણીમાં દૂત મોકલાવવાની પ્રથા હતી. એ રીતે દૂત દ્વારા આક્રમણ કરનાર પ્રથમ વિજિતો પ્રયાસ કરતો. એમાં સફળતા ન મળે—સામો પક્ષ પોતાની શરતો માન્ય ન રાખે તો પછી યુદ્ધ ખેલાતું. અતિ સમર્થ પ્રધાનો કે સામંતો આ આ પ્રકારનું દૂત કાર્ય કરતા, અને બંને પક્ષો એમનું સન્માન કરતા.

ઓદાવતા. રાત્રે લસકરની આસપાસ ચોકી મૂકવામાં આવતી. જ્યાં સીધી રીતે વિજય ન મળે ત્યાં દગા ફટકાનો ઉપયોગ કરવામાં એ અચકાતા નહીં.

મુસલમાન સેનાપતિ પણ શત્રુઓ (રાજપૂતો) પાસે પ્રથમ હુત મોકલાવતો, અને એમને પોતાની શરતો સ્વીકારવાને કહેણુ મોકલાવતો. પોતાને ત્યાં એ રીતે શત્રુદલમાંથી હુતો આવે તો ઈનામ વગેરેથી એમનો સત્કાર કરતો. મહા શૂરવીર યોદ્ધાને એ ખિરદાવતો, અને એનું લોહી પોતાને લલાટે લગાડતો.

હારેલા સૈનિકો ઉઘાડા, વસ્ત્રવિહીન, ભૂખ્યા-તરસ્યા, ધાની પીડાથી હેરાન થતા નાસતા. કોઈને તો ડોળીમાં નાંખીને લઈ જવામાં આવતા. રાજપૂતો હારેલા, નાસતા દુશ્મનોનો પીછો પકડવામાં નાનમ ગણતા.

મુસ્લિમ રાજધાનીમાં જ્યારે હારના સમાચાર પહોંચતા ત્યારે ઘેરઘેર રડારોળ થઈ રહેતી. તુર્કનારીઓ હૈયાફાટ આક્રંદ કરતી, એનું પણ કવિએ તાદશ વર્ણન કર્યું છે.

✽

આમ આ પ્રખંધમાં પન્નનાભે એ યુગના જીવનનાં વિવિધ ખાસાઓનું અતિ રસાળ, તાદશ, કવચિત્ કૌતુકારપદ આલેખન કર્યું છે. એ ઉપરથી આપણા મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ એ યુગનું એક સુરેખ, રંગભર્યું ચિત્ર ખડુ થાય છે.

૮

કાન્હડદે પ્રવન્ધનું ભાષા દષ્ટિએ અસાધારણ મહત્ત્વ છે. પોતાના અપભ્રંશ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને મુગ્ધાવવોધ ઔક્તિક જેવાં આલબ્યા-કરણોમાં અને વસન્તવિલાસ આદિ કાવ્યોમાં પોતાના નૂતન સ્વરૂપને સિદ્ધ કરતી ભાષા કાન્હડદે પ્રવન્ધમાં સ્થિર થઈ છે.

કાન્હડદે પ્રવન્ધ સમર્થ પ્રાસાદિક રાજકવિની રચના છે, અને એનું લિપિકરણ લહિયાઓએ અતિ ચીવટથી કર્યું છે. એથી એની ભાષામાં એ યુગની શિષ્ટ વાણીનું પ્રતિબિંબ સુભગ પણે ઝિલાયું છે.

એ કાળે પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાની અભિન્ન હતી. છતાં, દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં આ કાવ્ય રચાયું હોવાને કારણે એમાં કવચિત્ કવચિત્ રાજસ્થાનીની છાંટ આવી જાય છે. ૪૯ પરંતુ, એકંદરે પંદરમાં સૈકાની પ્રાચીન ગુજરાતીનું (તેમ પ્રાચીન રાજસ્થાનીનું પણ) કાન્હડદે પ્રવન્ધ એક વિશુદ્ધ ઉદાહરણ છે.

કાન્હડદે પ્રવન્ધની ધ્વનિમાલામાં તદ્દભવ શબ્દોમાં અન્ય કે ઉપાન્ય સ્વરયુગ્મો અઈ-અઉ માંથી હજી એ, ઔ સંયુક્ત સ્વરો વિકસ્યા નથી. એ, ઔ કેવળ દૈત્ય કે ત્રેલોક જેવા સંસ્કૃત (તત્સમ) શબ્દોમાં જ સચવાયા છે.

ઋ પણ રિમાં રૂપાન્તરિત થયો છે. ઉ. ત. રિદ્ધિ.

ચરણાન્તે આવેલા શબ્દોનો અ અસ્વરિત હોઈ મન્દોચ્ચાય' કે 'શાન્ત' રહે છે. ઉ. ત. માન, વષાણ, ચઢૂઆણ, ઘાન, ઈં.

અપભ્રંશમાંથી ઊતરી આવેલાં અ કારાંત નામોનાં પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનનો અંત્ય હ વસન્તવિલાસ જેવી ચૌદમા શતકની રચનાઓમાં ધણે અંશે સચવાયેલો, તે હવે અમાં પરિવર્તિત થયો છે. ઉ. ત. વ. વિ. માં મળતાં માનુ, સુરંગુ, રસુ, રંગુ, મહુ ઇં રૂપો કા. પ્ર. માં માન, સુરંગ, રસ, રંગ, એ રૂપે મળે છે.

ચરણાંત પ્રાસમાં કેટલીકવાર ઙ અને અ નો, અને કવચિત્ હ અને અ નો પ્રાસ કવિએ સાધ્યો છે, જે ઙ અને હ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થઈ લઘુપ્રયત્ન ય, વ થતા હોવાનું સૂચન કરે છે. ઉ. ત. રાય...જાઈ; ઉપાય...ચાઈ.

કા. પ્ર. ની જોડણી અતિ વિશુદ્ધ છે. હસ્ત અને દીર્ઘ સ્વરોનો વિવેક કવિએ, સામાન્ય રીતે, હંમેશાં જાળવ્યો છે.

કવચિત્ સ્વર મધ્યવર્તીં હ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થયું છે. ઉ. ત. ચઢ, લ્યાવઢ, કરચઢ, દીજ્યઢ, ઇ૦.

પ્રાકૃતમાં કેટલાક અનાદિ અસંયુક્ત વર્ણના લોપ પછી ઉદ્ભૂત (=અવશિષ્ટ રહેલા) સ્વરમાં ય શ્રુતિ પ્રવેશે છે. (જુઓ. : સિદ્ધ હેમ. ૮-૧-૧૭૭). એનાં ઉદાહરણો કા. પ્ર.માં સ્થળે સ્થળે મળે છે. ઉ. ત. રાય, દીયઢ, મયગલ, ગયણ, માયઝાપ, ઇ૦.

કવચિત્ ત્વરિતોચ્ચારણને કારણે શબ્દોના વર્ણોનું સંક્રોચન થયું છે. ઉ. ત. રાલગુન (<રાઠલ + અંગન), રાયંગણ (<રાય+અંગણ)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં હ્ ન્ એ અનુનાસિકા મળતા નથી, જોકે ઉચ્ચારણમાં કંઠ્ય વર્ણ પહેલાંનો અનુસ્વાર ધણીવાર હ્ (કંઠ્ય અનુનાસિક) રૂપે સંભળાય છે.

ન અને ન માંથી તદ્દલવ શબ્દોમાં સ્વરમધ્યવર્તીં ન સવિશેષ આવે છે. મૂળ સંસ્કૃત ન નો (પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા) પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ન થયો છે. ઉ. ત. સહિણ, નીસાણ, માણ, સાહણ, ઇ૦. આમાંથી ધણા શબ્દોમાં ગુજરાતીમાં પાછો મૂળ દંત્ય ધ્વનિ પુનઃસ્થાપિત થયો છે.

શ્, ષ્, સ્ એ અંતઃસ્થ વર્ણોમાંથી મૂર્ધન્ય ષ્ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં જ સચવાયો છે (ઉ. ત. વિષમ, પ્રતિષ્ઠા, ઇ૦); તદ્દલવ શબ્દોમાંથી એ તદ્દન લુપ્ત થયો છે. પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રંથોમાં તદ્દલવ શબ્દોમાં જ્યાં ષ આવે છે ત્યાં એ ધણુંખરું હમેશાં સ્ ના લેખનપ્રતીક તરીકે જ વપરાયેલો હોય છે. ઉ. ત. ષાન (=જ્ઞાન), પાંહિ (=જ્ઞાંહિ), રાષહ (=રાજહ), વષાણ (=વજ્ઞાણ), ઇ૦

સંસ્કૃત શબ્દોમાંનો શ્ પ્રા. ગુજ. માં બહુધા વિકાર પામીને સ્ અને છે, ઉ. ત. સિળગારચા, કેસવ, રોસાલ, દિસિ, દેસ, ઇ૦; જોકે કેટલાક તત્સમ શબ્દોમાં શ્ સચવાયો છે. ઉ.ત. અંકુશ, વંશ, પશ્ચિમ, શાલિહોત્ર, શવ, ઇ૦.

પદ્મનાભ વ્ અને વ્ નો ભેદ લગભગ હમેશાં જાળવે છે. અવી-
ચીન ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત સ્વરમધ્યવર્તી લ્ ને સ્થાને ક્ આવે છે,
પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ વર્ણવિકાર વિકસ્યો હોય તો પ્રા. ગુજ.
પ્રતિઓમાં એ નોંધાયો નથી.

કા.પ્ર.માં વર્ગીય અનુનાસિક ધ્વનિઓ—જેને સહ. નરસિંહરાવ
દિવેટીયાએ ‘તીવ્ર અનુસ્વાર’ ની સંજ્ઞા આપી છે—સવિશેષપણે તત્સમ
શબ્દોમાં આવે છે. ઉ.ત. કંપડ, રંગ, સુવંગ, શ્રોકંત, અંગ, નવરંગ,
સંવંધ, ઇન્દ્ર, મતિમંત, જયવંત, ઇં. તદ્ભવ શબ્દોમાં જ્યાં દીર્ઘ સ્વર
સાથે, કે પદાન્તે, અનુસ્વાર આવ્યો છે ત્યાં એ કેવળ સ્વરના નાસિ-
કથવિધાન રૂપે (‘nasalised vowel’—સહ. નરસિંહરાવ અનુ-
સાર ‘કોમળ અનુસ્વાર’) અવશિષ્ટ રહ્યો છે. ઉ.ત. આપૂં, માધવનાં,
કાંઈ, ચાંપાનેર, યાણડં, પિજૂરાં, ઇં.

કવચિત્ સ્ સાનુસ્વાર વ્ (=વ્) રૂપે ઉચ્ચારાતો હશે એમ
લાગે છે. ઉ.ત. કૂંઠરી (<સં કુમારી)નો ઉચ્ચાર કૂંઠરી થતો હશે.

સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં અવતાર પામતાં
શબ્દોના સંયુક્ત વર્ણો લોપાય છે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે.
પરંતુ આ વ્યુત્પન્ન પંડિતકવિતી ભાષામાં સંયુક્ત વર્ણો વિશેષ
પ્રમાણમાં સચવાયા છે. ઉ.ત. શ્રોકંત, ઉચ્ચરી, સ્મૃતિ, ઉત્લઘ્યા, પ્રવાન,
મ્લેછ, ત્રૈલોકિ, દૈત્ય, વિધ્વંસ્યાં, ઇં. તો કેટલેક સ્થળે સંયોગલોપ
થઈને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બન્યો છે. ઉ.ત. કાછ (<સં. કચ્છ), કઘાઢા,
કસાસી, વીંકયા, કન્યા, ઇં.

ઘણીવાર અર્ધતત્સમ શબ્દોનો વ્યંજન સંયોગ સ્વરભક્તિ વડે
નિવારાયો છે. ઉ.ત. પરધાન, તીરથ, અપકીરત્તિ, અપૂરવ, ઇં.

વ્યાકરણ

નામ—

અકારાંત—પાંડત, ગુણ, વિગ્રહ, ત્યાગ (પુંલિંગ)

—ધાન, દલ, નગર, ફલ, રષત, રાજ, ચાંપાનેર (નપુંસકલિંગ)

—ગાય, વાટ, સિલામ, અરદાસ, લાજ, ષેહ, વાત, આળ (સ્ત્રીલિંગ)

આકારાંત—ચૂડાસમા, જેટૂઆ, આરહિડા, (પુંલિંગ; બહુધા બહુવચનમાં)

—મદૂઆ, ડના, દાઠા (નપુંસકલિંગ)

—સમા, આસ્યા, આસિકા, ઝૂરમઝૂરા (સ્ત્રીલિંગ)

ઇકારાંત—(બહુધા સ્ત્રીલિંગ; ક્વચિત્ પુંલિંગ) સોનગિરિ (પુંલિંગ)

—ષાંડ, તાષતિ, વંમાઈતિ, સૂરતિ, (સ્ત્રીલિંગ) મસૂરતિ, હારિ

ઈકારાંત—(બહુધા સ્ત્રીલિંગ; ક્વચિત્ પુંલિંગ) તુરી (પુંલિંગ)

—હામસી, રાણી (સ્ત્રીલિંગ)

ઉકારાંત—કાન્હડદેડ, ઘાડ, રાતીવાહુ, સોમઈડ, મરુંસડ (પુંલિંગ)

ઝકારાંત—મારૂ, હીંદૂ (પુંલિંગ); છોરૂ (નપુંસકલિંગ)

ઙ-ઙકારાંત—(બહુધા નપુંસકલિંગ) પાસૂ (એકવચન), ગાઙાં,

આઙાં, હાલરાં, ઇં (બહુવચન)

ઐકારાંત—કાન્હડદે, માલદે, વીરમદે (પુંલિંગ)

ઊમાદે, જઙ્ગલદે, નારિંગદે, પ્રેમાદે, (સ્ત્રીલિંગ)

જાતિ—પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ત્રણે જાતિઓ મળે છે.

પુંલિંગ : મઢ, રાડત, પાડ, તુરી, વંદડ, મયગલ, વંમ, ઉચ્છવ-

સ્ત્રીલિંગ : વાત, વારગઈ, ગૂજરાતિ, ફોજ, ભૂમિ, સમા.

નપુંસકલિંગ : પાયદલ, ગામ, ઘન, પુણ્ય, પીઠ, સૂત્ર, થાળઙં,

ઠામ. ઇં

વચન—બહુવચનનો સામાન્ય પ્રત્યય પુંલિંગમાં આ અને નપુંસકલિંગમાં

આં છે. ઉ. ત.

આરહિટા, સાનિગિરા, કતારા, મઠીઆરા, કુદાલ્મ (પુંલિંગ ખહું)
કેલિહરાં, આહાં, ગાહાં, દમામાં, લોહહાં (નપુંસકલિંગ ખહું)

ધણીવાર ખહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી; ત્યારે સંદર્ભ
ઉપરથી કે ક્રિયાપદ કે વિશેષણાદિકના સ્વરૂપ ઉપરથી ખહુત્વનું મૂલ્યન
થઈ જાય છે. ઉ.ત. રાજહંસ સ્ત્રીયામણા, રયા પ્રવાન; વીહામણા
વંગાલ; ચાત્યાં કટક; મયગલ સિળગારયા; હૂંતાં દેહરાસર; ધ.
કવચિત્, પ્રત્યય લગાડીને નામનું સમુચ્ચયાર્થ રૂપ બનાવીને
ખહુત્વનો (સમૂહનો) અર્થ દર્શાવાય છે. જેમકે, તુરકાંણડ; મ્લેહના, ધ.
માનાર્થ ખહુવચનનો પ્રયોગ પણ કવચિત્ મળે છે. ઉ. ત.
રાહલ મેટયા.

વિભક્તિ—પ્રાચીન ગુજરાતીમાં એકવચન ને ખહુવચનના વિભક્તિના
પ્રત્યયો સમાન છે.

પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. ઉ. ત. માઘવ, અસપતિ, ગુજ-
રાતિ, ષિત્રી, ધ૦

દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. ઉ. ત. ગુણ (વર્ણવૂં), મેટિ
(લીધી), માન (દીઘડં), લાપ લૂણ તિલ (ચુહરયા), ધ૦

તૃતીયા વિભક્તિ—ઈ, ઇ પ્રત્યયો છે. ઉ. ત. (-સુળી) સુરતાણિ;
ઊંવરે (કરી); સરૂહ સાદિ; નામિ (મળૂં), ધ૦
કોઈક વાર સિંહ, સ્યું અને કવચિત્ કરી અનુગો તૃતીયાનો
અર્થ વ્યક્ત કરે છે. ઉ. ત. સુરતાણસ્યું, ગુજરાતિસ્યું, પવનસ્યું,
મન સિંહ, પેહિ કરી.

ચતુર્થી વિભક્તિ—નહ, નિ ચતુર્થીના પ્રત્યયો છે. ઉ. ત. વિપ્રનહ
(વીજ્યહ), ગોત્રદેવ્યાનહ, પાતસાહનહ (કરહ સિલામ), કહિનિ
(કહું). કવચિત્ આ પ્રત્યયો લુપ્ત પણ રહે છે. ઉ. ત.
આસાપુરી સંકતિ કર જોડી

પંચમી વિભક્તિ—તડ, થિકડ, થકી, થી, હુંતુ પંચમી પ્રત્યયો છે.
ઉ. ત. ડપરિ થકી, ડપરિ થિકા, ડપરિથી, પાટળહુંતુ ધં

૫૫ઠી વિભક્તિ—ચડ, હ, તળડ, નડ ધં પ્રાચીન ગુજરાતીના ૫૫ઠી પ્રત્યયો છે. એમાંથી તળડ અને નડ કા. પ્ર. માં સવિશેષ મળે છે. ઉ. ત. તાસ તળા, ષિત્રી તળડ, ઘોઢાની (લાસ), માધવનાં (ફલ), ગુજરાતિનડ, તેહચા (પ્રેમ) (૩-૨૩૨), તેહ ધરણી (૧-૨૬), અળહલપુરહ મઝારિ (૧-૬૫)

સપ્તમી વિભક્તિ—અહુધા ઇ અને એ પ્રત્યયો લાગે છે. ઉ. ત.

દેસહ, તીરથિ, અવસરિ, નવખંડે, પાટીએ, ધં

માંહિ મઝારિ, ડપરિ ધં અનુગો પળુ સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવે છે. ઉ. ત. સોરઠમાંહિ, અળહલપુરહ મઝારિ, મુંગલ કરકટીયા ડપરિ.

સતિ સપ્તમીનાં થોડાંક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. તેહે રાડતે ચાલતે હુંતે; તેહે રાડતે ચાલતે વંદીજન વિરદાવલી બોલહ છહ. સંબોધન વિભક્તિના પ્રત્યયો કે વિશિષ્ટ શબ્દરૂપોનાં ઉદાહરણો કા. પ્ર. ની લાપામાં મળતાં નથી. ઉ. ત. સોમઈયા, બજરામર, વીર, વ્યાસ (વચન અવધારડ) ધં

વિશેષણ—વિશેષણોને વિભક્તિ પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે લાગતા નથી, પરંતુ તેમના (વિશેષતઃ વિકારી વિશેષણોના) રૂપમાં નામનાં જાતિ-વચનવિભક્તિ અનુસાર કેટલોક ફેરફાર થાય છે. ઉ. ત. સરસ બંધ, નિર્મલ મત્તિ, इसी वात, कुल कीरति घणी, सूधी घाट, आगिलां कर्म, भर्यां सरोवर, रांध्यां धान, राजहंस, रुलीयामणा, दोहिला घाट, गजूआ, मरातव, सरुइ सादि ધં

સર્વનામો—તે દ્વિતીયા એકં; તિણિ તૃતીયા એકં, તાસ, તેહ ૫૫ઠી એકં; તહિં સપ્તમિ એકં

જિ, જે, જેડ પ્રથમા એક૦; જિણિ તૃતીયા એક૦;

‘અહવં’, એ, અહ,

કોઈ કો પ્રથમા; કુળ પ્રનાથક સર્વનામ; એક અનિશ્ચિત સર્વ૦.

સહૂ પ્રથમા બહુ૦; સવે દ્વિતીયા બહુ૦

પુરુષવાચક સર્વનામ—હું, મિ પ્રથમા એક૦; માહરડ પછી એક૦,

અમ્હ દ્વિતીયા બહુ૦, અમ્હારડ પછી બહુ૦

તું પ્રથમા એક૦; તંદ તૃતીયા એક૦; તુજ, તાહરડ પછી એક૦.

સાર્વનામિક વિશેષણો—કિસો, કિસ્યું, કિસી, ઇસ્યું, ઇસી, એ, જે, તે,

જેહવા, ઇ૦

અવ્યયો—જિમ, તિમ, જુ, જડ, તડ, તુ, ઇમ, તેતલડ, તિહાં; આગડ,

આગલિ, પછડ, અરહું; અનડ, કડ, સહી; ન, નવિ, મમ,

મન, ઇ૦.

ક્રિયાપદો—વર્તમાનકાળ: પહેલો પુરુષ એકવચન, વીનવું;

ત્રીજો પુરુષ એકવચન વસડ, જાણડ, દોવડ;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન (જળ) જંપડ, (કરંતા) ચાલડ; ઇ.

ભૂતકાળ—સામાન્ય રીતે ભૂતકૃદંત ક્રિયાપદનું કામ સારે છે.

ત્રીજો પુરુષ એકવચન કીઘડ, અવગુણીડ;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન તેડયા, હૂંતાં, ધ્રસૂકયા.

સવિધકાળ—પહેલો પુરુષ એકવચન માંડિસિ;

પહેલો પુરુષ બહુવચન ઝાઝાડિસુ; દેસ્યૂ

ત્રીજો પુરુષ એકવચન હોસડ, પાડિસિ, દૂસડ.

આનાથ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન જાણિ, કરિ, કરેજે, છોડાવે;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન ઘડ, સંમાલડ.

વિધ્યથ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન પૂજિજ્યડ, જપિજ્યડ, દીજ્યડ,

વૂઝીયડ, કરીયડ

કર્મણિ—ત્રીજો પુરુષ એકવચન છટીયડ, કરાયડ (શક્યાર્થ);

પંચમી વિભક્તિ—તડ, થિકડ, થકી, થી, હુંતુ પંચમી પ્રત્યયો છે.

ઉ.ત. ઝપરિ થકી, ઝપરિ થિકા, ઝપરિથી, પાટણહુંતુ ધ૦

ષષ્ઠી વિભક્તિ—ચડ, હ, તળડ, નડ ધ૦ પ્રાચીન ગુજરાતીના ષષ્ઠી પ્રત્યયો છે. એમાંથી તળડ અને નડ કા. પ્ર. માં સવિશેષ મળે છે. ઉ.ત. તાસ તળા, ષિત્રી તળડ, ઘોઢાની (લાસ), માધવનાં (ફલ), ગુજરાતિનડ, તેહવા (પ્રેમ) (૩-૨૩૨), તેહ ધરણી (૧-૨૬), અળહલપુરહ મજારિ (૧-૬૫)

સપ્તમી વિભક્તિ—અહુધા ઇ અને એ પ્રત્યયો લાગે છે. ઉ.ત.

દેસહ, તીરથિ, અવસરિ, નવખંડે, પાટીએ, ધ૦

માંહિ મજારિ, ઝપરિ ધ૦ અનુગો પણ સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવે છે. ઉ.ત. સોરઠમાંહિ, અળહલપુરહ મજારિ, મુંગલ કરકટીયા ઝપરિ.

સતિ સપ્તમીનાં થોડાંક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ.ત. તેહે રાડતે ચાલતે હુંતે; તેહે રાડતે ચાલતે બંદીજન બિરદાવલી બોલહ છહ. સંબોધન વિભક્તિના પ્રત્યયો કે વિશિષ્ટ શબ્દરૂપોનાં ઉદાહરણો કા. પ્ર. ની ભાષામાં મળતાં નથી. ઉ.ત. સોમરૂયા, બજરામર, વીર, વ્યાસ (વચ્ચન અવધારડ) ધ૦

વિશેષણ—વિશેષણોને વિભક્તિ પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે લાગતા નથી, પરંતુ તેમના (વિશેષતઃ વિકારી વિશેષણોના) રૂપમાં નામનાં જાતિ-વચનવિભક્તિ અનુસાર કેટલોક ફેરફાર થાય છે. ઉ.ત. સરસ બંધ, નિર્મલ મત્તિ, इसी बात, कुल कीरति घणी, सूधी घाट, आगिलां कर्म, भर्षां सरोवर, रांध्यां धान, राजहंस, रुलीयामणा, दोहिला घाट, गूजूआ, मरातव, सरुइ सादि ધ૦

સ્વર્વનામો—તે દ્વિતીયા એક૦; તિણિ તૃતીયા એક૦, તાસ, તેહ એક૦; તર્હિ સપ્તમિ એક૦

जि, जे, जेर प्रथमा ऐक०; जिणि तृतीया ऐक०;

एहवुं, ए, एह,

कोइ को प्रथमा; कुण प्रथमाई सर्वनाम; एक अनिश्रित सर्व०.

सह प्रथमा अहु०; सवे द्वितीया अहु०

पुरुषवाचक सर्वनाम—हुं, मि प्रथमा ऐक०; माहरउ पक्षी ऐक०,

अम्ह द्वितीया अहु०, अम्हारउ पक्षी अहु०

तू प्रथमा ऐक०; तइं तृतीया ऐक०; तुझ, ताहरउ पक्षी ऐक०.

सर्वनामिक विशेषणो—किसी, कियूं, किसी, इसूं, इसी, ए, जे, ते,

जेहवा, छ०

अव्ययो—जिम, तिम, जु, जउ, तउ, तु, इम, तेतलइ, तिहां; आगइ,

आगलि, पछइ, अरहुं; अनइ, कइ, सही; न, नवि, मम,

मन, छ०.

क्रियापदो—वतमानक्षणः पहेलो पुरुष ओक्ययन, वीनवुं;

ત્રીજો પુરુષ એકવચન જાણીજ;

ત્રીજો પુરુષ બહુવચન લ્હસાઈ, પીઢીજ.

સંયુક્ત ક્રિયાપદો—સહિષ્ણ જાઈ, છે, આવજ, ધૃં

કૃદંત—કર્મણિભૂત કૃદંત મર્યા (દેસ); સંબંધક ભૂતકૃદંત જાઈ, થઈ;
હેત્વર્થ કૃદંત કરેવા, પાડેવા, મિલવા; વર્તમાનકૃદંત મરંતો
નામરૂપ કૃદંત હુણહાર, કરેવડ; ધૃં

કા. પ્ર. ની ભાષામાં પદાવ્યયની કોઈ ખાસ વિશેષતા નજરે
પડતી નથી.

શબ્દકોશ બહુધા તત્સમ, તદ્ભવ અને દેશ્ય શબ્દોનો બનેલો
છે. એમાં ક્ષારસી—અરબી શબ્દોનું પ્રમાણ સવિશેષ છે, જે કવિને
મુસ્લિમ રાજદરબાર સાથેના સંપર્ક સૂચવે છે. રાલગન, મુંજાઈ, સોબતિ,
બાપુકારજ જેવા વિશિષ્ટ રાજસ્થાની શબ્દો પણ એમાં અત્રત્ર મળે
છે એ આ કાવ્યની વિશેષતા છે.

*

જેના અનુગ્રહ અને પ્રેરણાથી આ મહાન રચનાનો વ્યવસ્થિત
અભ્યાસ કરી એની અધિકૃત વાચના સુનિશ્ચિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય
મળ્યું એ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના
પ્રકાંડ વિદ્વાન આચાર્યશ્રી જિનેવિજયજીનો, આ સુંદર કાવ્ય અભ્યાસ-
ક્રમમાં નિયત કરીને એની પ્રમાણભૂત વાચના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં
મૂકવાનો અવસર આપ્યો એ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો, અને ખૂબ
સ્નેહપૂર્વક આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ તપાસી લેવાનો તમામ ભાર પોતાના
માથા ઉપર ઉપાડી લઈને મને નિશ્ચિન્ત કર્યો. એ પરમ-મિત્ર
પ્રા. ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો, હું ખૂબ ઋણી છું.

આષાઢી પૂર્ણિમા,
૨૦૧૫

કાન્તિલાલ અભ્યાસ

तत्तद्वर्णनकारित्वरूपेण च सचराचरस्य भावसासन्नस्य सामान्यं जातुं
 नृपणञ्जलधरो गच्छतां विविक्तकारणं यत् एकचित्तजनसोसति गच्छत्तणं सदिच्छाद्वयद्वि
 फलजातिद्वयिदानं यमासक्तिकारणं समानं । जफलकृतस्य कोविदो जफलकृतस्य दोषा
 यिक्तो जफलस्य वचनप्रमाणं जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 त्रयं दोषा रुचि जफलकृतस्य प्रयागि गच्छतां विविक्तकारणं यत् एकचित्तजनसोसति गच्छत्तणं सदिच्छाद्वयद्वि
 ऊर्ध्वानुकेरुषेति जफलपानिमादसिपरीति । जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 सति विवक्तरीतिप्रवणेषु तिरीचछप्रति । जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 कवितमतिकरुणकृतस्य अतिनम्रं वि । जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 यद्विज्जननणी । जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 दारकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य जफलकृतस्य
 क निचारापटी सवह १११ पदसनाद्यमितराग उद्धरता म० १११ चार्धकादिकवद्विधसागर

[illegible]

कवि-पद्मनाभ-विरचित

कान्हडदे प्रबन्ध

प्रथम खंड

॥ दूहा ॥

- गौरीनंदन वीनवूं, ब्रह्मसुता सरसत्ति ।
सरस वंध प्राकृत कवूं, घउ सुन्न निर्मल मत्ति ॥ १
- आदिपुरुष अवतार धुरि यादवकुलि जयवंत ।
असुरवंश निकंदीउ, ते प्रणमूं श्रीकंत ॥ २
- जिणि यमुनाजल गाहीउं, जिणि नाथ्रीउ भूयंग ।
वासुदेव धुरि वीनवूं, जिम पामूं मन रंग ॥ ३
- पद्मनाभ पंडित सुकवि, वाणी वचन सुरंग ।
कीरति सोनिगिरा तणी तिणि उच्चरी सुचंग ॥ ४
- जालहुरउ जगि जाणीइ सामतसीसुत जेउ ।
तास तणा गुण वर्णवूं, कीरति कान्हडदेउ ॥ ५
- नवकोटी नामि भणूं मारुआडि घण देस ।
घण कण घरि सविकहि तणइ कप्पड कणय सुवेस ॥ ६
- कणयाचल जगि जाणीइ ठाम तणउं जाचालि ।
तहीं लगइ जगि जालहुर जण जंपइ इणि कालि ॥ ७
- कुल कीरतिं आगइ घणी, वंश विशुद्ध वषाण ।
राजहंस हलीयामणा सोनिगिरा चहूआण ॥ ८

- काह तणइ संपति इसी जिसी इद्रघरि रिद्धि ।
सवे दिवस वासि वसइ राजभुवन नव निद्धि ॥ ९
- प्रीति सहोदरस्युं घणी मालदेव मतिमंत ।
कुंअर वीरमदे वली जाणे जगि जयवंत ॥ १०
- हठ कीधउ सुरताणस्युं तास कथा संबंध ।
चाहूआण गुण वर्णवूं पुहुवीइ प्राकृत वंध ॥ ११
- राजनीति जाणइ घणी, रूप सुहावइ अंग ।
राज करइ घरि आपणइ चाहूआण नवरंग ॥ १२
- ॥ चउपई ॥
- तिणि अवसरि गूजरधर राय सारंगदे नामइ बोलाइ ।
तिणि अवगुणीउ माधव वंभ तही लगइ विग्रह आरंभ ॥ १३
- रीसाव्यु मूलगु प्रधान, करी प्रतन्या नीम्यउ धान ।
गूजराति तउ भोजन करूं जउ तुरकाणउ आणूं अरहूं ॥ १४
- माधव महुतइ करयउ अधम, नवि छूटीयइ आगिलां कर्म ।
जिहां पूजिज्यइ सालिग्राम, जिहां जपिज्यइ हरिनउं नाम ॥ १५
- जिणि देसइ करायइ ज्याग, जिहां विप्रनइ दीज्यइ त्याग ।
जिहां तुलसी पीपल पूजीयइ, वेद पुराण धम वूझीयइ ॥ १६
- जिणि देसइ सहू तीरथि जाइ, स्मृति पुराण मानीयइ गाइ ।
नव षंडे अपकीरति हूई, माधवि म्लेच्छ आणीया सही ॥ १७
- चाल्यउ माधव ढीली भणी, शेटि अपूरव लोधी घणी ।
विषम घाट उलंघ्या देश, नयर योगिनी करयउ प्रवेश ॥ १८
- पहिलउ जई मिल्यउ दीवाणि, साची वात सुणी सुरताणि ।
अलावदीन वडउ सुरताण, घणे देस वरतावी आण ॥ १९

- धरी भेटि घोडानी लास मीर ऊंवरे करी अरदास ।
चडउ मुकर्म माधव नाम पातिसाहनइ करइ सिलाम ॥ २०
- जाण्यउ परदेसी परधान, असपति राजा दीधउं मान ।
पूछइ वात पातिसाह इसी, गूजराति ते कहीयइ किसी ॥ २१
- किस्युं पंभायत, अणहलपुर, किस्युं दीवगढ, मांगलहुर ।
झालावाडि, सोरठ छइ किसी, प राउत सुणीइ साहसी ॥ २२
- इस्युं सांभली सरुइ सादि माधव वंभ करइ फिरीयादि ।
पित्री तणउ धर्म लोपीयु, राउ कर्णदे गहिलउ थयउ ॥ २३
- पह्वउ अंग तणउ अनुराग, नित नित भक्ष करइ वछनाग ।
विण पडीयार पटउ करि वहइ, न को अंगरप जमलउ रहइ ॥ २४
- मरण तणइ भयि भोजन वार वांस चाटवउ घरइ सूआर ।
पहिलु राइ हूं अवगण्यउ, माहरउ बंधव केसव हण्यउ ॥ २५
- तेह घरणी घरे रापी राइ, प बहु रोस न सहिणउ जाइ ।
गूजरातिस्वूं मांडिसि कलहु, माहरइ साथि कटक सोकलउ ॥ २६
- द्रुडी हींदू घालिसु रानि, एक मारुं एक झालूं यानि ।
पूनकार अह्य साचूं जाणि, गूजराति लेई आपूं प्राणि ॥ २७
- ततपिण तूठउ असपति राय, तस आप्यु पंचांग पसाय ।
दीया ऊतारा पाणी धान, पातिसाहि तेज्या परधान ॥ २८
- भणी जालहुर सीपामण चई, चहूआणानइ पूछउ जई ।
तूं ताहरउ भोगवि पाट, लसकर चालइ सूधी वाट ॥ २९
- सुरताणनी वाणी सुणी ग्या प्रधान कान्हडदे भणी ।
पातिसाहनी पहिरामणी उगराहइ सिंभरिनउ धणी ॥ ३०

कहइ प्रधान, अवधारउ राय, सोरठ भणी तुरकाणउ जाइ ।
बीजी भूमि दोहिला घाट, पातसाह मागइ ए वाट ॥ ३१

सभा सिद्ध रा बोलइ मर्म, ए तां नही अहारउ धर्म ।
जिहां भाजइ गाम झालियइ बान, अवला तणा
त्रोडियइ कान ॥ ३२

जिहां पीडीइ विप्र नइ गाय, तिहां वाट नवि आपइ राय ।
बल्या प्रधान, न सीधउं काज, हियइ घणी ऊपनी लाज ॥ ३३

वीनवीया जईनइ सुरताण, कान्हडदे नवि मानइ आण ।
चडी वात घणेरइ प्राणि, नीसासउ मेहलु सुरताणि ॥ ३४

॥ पवाडु ॥

[वडउ वीर विष्यात वदीतउ सहिसुंद साहनु केडु ।
सूर धीर अनइ सपराणु पातसाहि तव तेडु ॥] ३५

अलूषान बलवंतउ वंदउ तास दीयुं फुरमाण ।
गूजराति ऊपरि दल नूंध्या, वीडउं चइ सुरताण ॥ ३६

माधव मुहतउ साथि मोकलयउ पोसातु परधान ।
मोटा मलिक मीर मेलावि दीधा पौजा पान ॥ ३७

अलावदीन पातिसाह मोटउ, कान्हडदे चहूआण ।
गढ जालहुरि हूउ गढरोहउ, ते हूं करूं वषाण ॥ ३८

गूजराति सोरठ सौमईया वाहरि बिसमूं वीतूं ।
भिडकिमाड राउलि हठ कीधउ, अलूषान दल जीतूं ॥ ३९

डहिली दोर साबाण सिराचा कटक तणा सिणगार ।
घडीयाजोणी सांढि पल्हाणी पूठि परळ्या भार ॥ ४०

कोटइ घणा घूघरा वाजइ, रइवारी असवार ।
पहिलइ टमकि पेसरउ चाल्यु, वडीय न लाई वार ॥ ४१

फारकभाथी अनइ हवसी, वीहामणा वंगाल ।
पाला पलइ पटायत काहर, भोई नइ वलवाल ॥ ४२

रांध्यां धान चालता पाइ, भठीआरा तवाष ।
चाल्यां कटक पेसरा पूठि, मांहि मेछना लाप ॥ ४३

मदि माता मयगल सिणगारचा, पूठि चड्या पूंतार ।
लीधी पापर नइ कठपंजर, घंटा रणझणकार ॥ ४४

ऊपरि चड्या न अंकुश मानइ, एहवा गज रोसाल ।
सवे सारसी करंता चालइ, जेहवा परवतमाल ॥ ४५

घोडा तणी फोज जूजूई, तेह न लाभइ पार ।
ऊवट वाटि ऊपड्या चालइ, पान तणा तोषार ॥ ४६

वरगां ढोल नफेरी वाजइ, काहल नइ नीसाण ।
जिहां जिहां झाझां पड नइ पाणी, तिहां दियइ मेल्हाण ॥ ४७

आगलि थिका कुदाला चालइ, भली करेवा वाट ।
आरहिडा पाहण घण भांजी, कीधउ माधवि घाट ॥ ४८

आगलि थिकां वागडू साविज, वेडइ नाठां जाइ ।
विसमो भूमि लेइ देसाउत, चिहूं दिसि घाडां घाइ ॥ ४९

दीधी वाट समरसी राउलि, आव्यां कटक विनास ।
गूजराति वूवडिया पहुता, ततपिण पडियउ त्रास ॥ ५०

ऊडी पेह थयूं अंधारूं, गयणि न सूझइ भाण ।
चाली दल मुहडासइ आव्यां, ढमढमीयां नीसाण ॥ ५१

आव्या सुणी म्लेच्छ मूछाला, रणि राउतवट कीधी ।
बतड भणइ पहिला घाउ लेसूं, अन्नप्रतन्या लीधी ॥ ५२

आगइ अम्ह वरांसउ वीतउ, हिवडां छल नवि छांडूं ।
असपतिनां दल साम्हउ चाल्यउ, लेई उघाडउं षांडूं ॥ ५३

दीठा तुरक रह्या रिण थोभी, पहिलूं कामा सारइ ।
चडयउ रोसि रिण पेरण मांडइ, मोरी माग दिवारइ ॥ ५४

घडी बिच्यारि घणउं दल थोभ्यउं, वीर वावरइ लोह ।
तुरक बचा मृंगल करकटीया, ऊपरि पड्या समोह ॥ ५५

मारी म्लेच्छ पडंतउ दीठउ, बतड वषाणिउ षानि ।
जयजयकार हुउ सरगापुरि बइसी गयउ विमानि ॥ ५६

धरयां बांद मुहुडासूं भागूं, गमे घाली लाइ ।
गामि गामि लूसइ लूटायत, दूडी धाडां धाइ ॥ ५७

भागा देस काहानम चरोत्तर, बावननइ षेडार ।
गूजरातिनउ षोषरउ भाथउ, अजीय न आवइ पार ॥ ५८

चडयां कटकं दंडाहि दाहोत्तर, धाणधार धंधोलि ।
ऊडी वीवी वाउसू आव्या, पाटणि दीधी पोलि ॥ ५९

दीधां रषत जई दरवाजइ, सज्ज थया झूझार ।
माधव मुहतउ आगलि कीधउ, जाणइ मागनिसार ॥ ६०

भेल्यउं नगर रह्या गढ थोभी, साहामा तीर चिल्लटइ ।
माधव भणइ कर्ण जा नासी; कांइ मरइ अणषूटइ ॥ ६१

पाडि षांडि कर्ण राउ नाठउ, पाली जाइ राणी ।
पाप नवी डाभसो पूचइ, रहीय न पीयइ पाणी ॥ ६२

किस्यां रूपफल राउ अवधारउ, राणी मनि संदेह ।
वीलां वोर कइर इंगोरां, माधवनां फल पह ॥

६३

नाठउ कर्ण पछइ गढ भेल्यउ, भर । लीया भंडार ।
अलूपानि आवि छोडाव्या, वालि तणा तोपार ॥

६४

पहवी वात हई नवि होसइ, अणहलपुरह मझारि ।
जीणइ ठामि हूतां देहरासर, वांगि दीयइ सिल्लारि ॥

६५

अलूपानि पाटणगढ भेल्यउ, पूठइ करघउं वपाण ।
अलावदीन पातिसाह केरी, तु वरतावी आण ॥

६६

भणी कटक ऊपडयां असाउलि, गढ मांहि मेल्हिउं थाणउं ।
गूजराति मांहि गडअडइ, तहीय लगइ तुरकाणउं ॥

६७

आसाउलि धुलकूं पंभाइति, सूरति नइ रानेर ।
बीजां नगर केतलां कहियइ, कांपइ चांपानेर ॥

६८

तडीयां नगर सवे धंधोल्यां, दीठां सायरपूर ।
सोनां रूपां अनइ सावटू, काचां लीयां कपूर ॥

६९

मारइ देस, फिरइ घण फोजइ, अनइ लूस्यइ धान ।
वालइ ढोरधार सपराणा, माणस झालइ वान ॥

७०

गूजराति मांहि तापति कीधो, सहूय समेटी लीधउं ।
वाजी सान पान सोमईया भणी पीआणउ दीधउं ॥

७१

सोरठ मांहि मेगलपुर महूआ, वली ऊना नइ दाठा ।
पडी ढाक नीसाण भ्रंसूक्या, लोक दहोदिसि नाठा ॥

७२

राषइ जीव दीव मांहि पइठा, वरतइ हालकलोल ।
तुरकां पासि दैव म म पाडिसि, वरि घाले द्रहवोल ॥

७३

- हूई हाक कोलाहल सुणोइ, दीसइ धूम विकराल ।
पडइ वूवरिण काहल वाजइ, जाणे कोप्यउ काल ॥ ७४
- षारिक द्राघ नालीयर नीलां, फोफल अनइ षिजूरां ।
चारू वाड सैलडी केरा, वाडीनां केलिहरां ॥ ७५
- आदां सूरण नइ पींडालु, वली पोसातां पान ।
कटक मांहि जु ताषति आवइ, कोइ न षाइ धान ॥ ७६
- सोरठ मांहि सहू को नाठउं, भरया देस लूसाइ ।
भाजइ नगर अभंग आगिलां, आडइ कोइ न थाइ ॥ ७७
- कीधउं सूत्र ऊपडयां साहण, घण नीसाण वजाव्यां ।
भांजी देस देवकइ पाटणि, दल देषतां आव्यां ॥ ७८
- नगरनिवेसि वारगइ दीधी, नवा सिराचा ऊभ्या ।
घोडा तणी पायगइ दीधी, तरूअरि मयगल थंभ्या ॥ ७९
- दीधी पोलि हूउ गढरोहउ, कीधउं घणउं पराण ।
नगर मांहि पोसाता पायक, तेह न मूंकइ माण ॥ ८०
- आवी पाद्रि सइफलउं मांडयउं, लीधा चउपट घाउ ।
सोरठीया राउत सपराणा, न दीइ पाछा पाउ ॥ ८१
- वाला वाजा अनइ जेटूआ, चूडासमा मेलावइ ।
असपतिसेनसुमद्र ऊलटीयां, ऊपरि चांपी आवइ ॥ ८२
- कटक मांहि हाथी पाषरीया, पटा दंतूसलि घाल्या ।
वीटिउं नगर तुरी हणहणीया, पोलि पाधरा चाल्या ॥ ८३
- पाद्रि थिका ऊसरीया राउत, काई न लाघउ लाग ।
दीधी पोलि फारकि चडीया, म्लेछइ मेल्ल्यउ माग ॥ ८४

असण ऊलट्यां ढोल धसूक्या, थरहर धरणी कांपी ।
करथुं पराण ऊडव्या हाथी, तुरक चड्या गढ चांपी ॥ ८५

चरती मेल देवकइ पाटणि, पाड्या पोलि पगार ।
नगर मांहि जु लंका लूसइ, पान तणा असवार ॥ ८६

देव तणइ प्रासादि चिहुं दिसि राउति दीधा हाथ ।
करी सनांन धरी सिरि तुलसी, सरण करयउ सोमनाथ ॥ ८७

देव तणा मढवइ चउरासी, तेह पडाउ थाइ ।
वाजो हाक ऊडव्या हाथी, आव्या चउपट घाइ ॥ ८८

रणि वाडला दोट उछीना, वालति साहमा चाल्या ।
करकटीया हवसी पापलि फेरी कुंडइ घाल्या ॥ ८९

रोसाला राउत रणि सुंड्या नडी नाद ऊतारयउ ।
अनरथ तणउ मूल जे हूंतउ माधव मुहतउ मारयउ ॥ ९०

किम गोहर साई दिवराइ, अंगि पतली आहि ।
मारी म्लेच्छ मांकडा मूंगल, पछइ पड्या रिण माहि ॥ ९१

जे पद नही ज्याग नइ तीरथि, घणइ दानि त्रैलोकि ।
सोमनाथनी चाडि मरंता, ते पुहुता सुरलोकि ॥ ९२

पडी मेल प्रसाद देवनइ, भांगां कूंची तालां ।
हलहल करी पोलि मांहि पइठा, लीयां ढोल कंसालां ॥ ९३

ईंढे चड्या असुर आरहिडा, वेगि वावरइ घाण ।
पासा तणी पूतली भांजइ, भूमि पडइ पाहाण ॥ ९४

सांधिइ सांधि जूजूइ कीधी, थर पाडेवा लागा ।
उपरि थिका हाथीया घोडा, घण तणे वाए भागा ॥ ९५

परठइ सांगि लागि लोहडानी, प्राण करेवा लागइ ।
हलहल करी विहुं पषि विलगइ, मोटी मूरति नांगइ ॥ ९६

विरुई वात वरतेवा लागी, कलियुग करइ विलास ।
पृथ्वी तणउ पीठ मेलहीनइ, देव गया कविलास ॥ ९७

अलूपानि एहवुं फुरमायूं, मढ रहावउ सूनउ ।
ढीली भणी भूत चलावउ, तिहां करेस्युं चूनउ ॥ ९८

लोहडइ जडी फरक नइ रहिकल, वली अणाव्यां गाडां ।
सोमनाथनउं लिंग चडाव्यउं, आणी ऊडव्यां आडां ॥ ९९

काला भूंछ तेडीया भोई, गाडे लिंग चडाव्यउ ।
आगली घणी जोतरी त्रीयल, ढीली भणी चलाव्यउं ॥ १००

आगइ रुद्र घणइ कोपानलि, दैत्य सवे तइं वाल्या ।
तइं पृथ्वी मांहि पुण्य वरताव्यां, देवलोकि भय टाल्या ॥ १०१

तइं वालिउ काम त्रिपुर विध्वंसिउ, पवनवेगि जिम तूल ॥
पन्ननाभ पूछइ सोमईया, केथूं करवउं त्रिसूल ॥ १०२

वालयां गाम देस ऊजाड्या, घणां नगर विध्वंस्यां ।
सोरठ मांहि कोलाहल कीधउ, लोक तणां धन लूस्यां ॥ १०३

साहिया लोक बंम नइ बालक, नारी वर्ण अठार ।
आले वाघ्रे हालरां कीधां, बान न लाभइ पार ॥ १०४

बंदीषानुं साथि चलाव्युं, तुरक करया तसलीम ।
वाजी सान पान ऊतरीउ सोरठीयानी सीम ॥ १०५

वाइ वाउ वेडि दव बालइ, तेह प्रति स्यूं करीइ ।
तिणि परि तुरक तरवरया आवइ, कहउ किहां ऊगरीइ ॥ १०६

जूनउ गढ गिरनार बुलोउ, काछ तणी भूइं चांपी ।

कांथगेहडी अनइ पारकर, ठट्टूं थरहर कांपि ॥ १०७.

अलूपानि आपणपूं दीठउं कीधउ गर्व अपार ।

वाट पाधरी मारू वांका, नावइ चींति लगार ॥ १०८

आगइ पातिसाह अवगणीउ, कान्हडि वाट न आपी ।

ते रोस हीया मांहि आणी, लेस्युं सोनगिरि चांपी ॥ १०९

अलूपानि पहवूं नवि जाण्युं, जे लागेस्यइ पाप ।

दरि दरि नवि गोह प्रगटइ, किहां नीसरइ साप ॥ ११०.

तीन्हा तेजी तुरक तारवइ, विरद आपणां वोळइ ।

वरगां ढोल नीसाण भ्रसूकइ, डगमग डूंगर डोलइ ॥ १११

मारूआडि मांहि कटक पुहतां, भली जाइगइ लीधी ।

महल मांहि वइसीनइ मोटे मलिकि मसूरति कीधी ॥ ११२

करी मंत्र जालहुर कान्हड भणी प्रधान चलाव्यउ ।

इसुं कहाव्युं - मांटी थाजे, अलूपान गढि आव्यउ ॥ ११३.

माहरा दल साहमूं कुण मांडइ, देपि हमारी वात ।

आणी मुहिम देस वि जीता, सौरठ नइ गुजरात ॥ ११४.

कीधा वंदि भूत मि तेरा, करी सजाई आवे ।

मांटी हुइ तउ घांटु बांधे, सोमनाथ मेहलावे ॥ ११५.

लेई भेटि कइ मिलवा आवे, कइ पुरुपारथ दापे ।

कइ ताहरूं भलपण जाणीसिइ, घर आपणपूं रापे ॥ ११६.

तिणि दिवसि हूँ सुपनंतर, हूंतइ प्रगट विहाणइ ।

पधारीयां गंगा नइ गौरी, कान्हडदे इम जाणइ ॥ ११७.

- पूछइ वात-राज कुणि दीधउं ? कान्ह भणइ-ईसानि ।
 गौरी भणइ-ताहरउ स्वामी तुरके ग्रहीउ बानि ॥ ११८
- गंगा भणइ-ऊठि अजरामर, अजी विमासण कांड ।
 ताहरा देस मांहि सौमईउ, असपति लीधइ जाइ ॥ ११९
- एक वार आगइ दैत्यथु रामइ रुद्र सूकाव्यउ ।
 बीजी वार वली वैरोचनि भगतिविशेष जणाव्यउ ॥ १२०
- लीजइ मोर त्रिहुं ऊडाणे, जाणइ कान्हडदेउ ।
 म म करि जेड वीर-इम बोलइ गंगा गौरी बेउ ॥ १२१

॥ राग रामगिरी ॥

- वे अवला बोलइ इस्यूं जे असुर असंभम कीध ।
 चौद लोक स्वामी ग्रहा ते प्राणि पेवंतां लीध ॥ १२२
- ॥ द्रुपद ॥ विलवइ वे सती कीजइ कंकण भंग ।
 उछइ नीरि जिम माछली तिम विरह दहइ अम्ह अंग ॥
 विलवइ वे सती ॥ १२३
- जि को बंधन छोडवइ स्वामी तेह पातक छंडइ पूठि ।
 वेदवचन अम्हे सांभल्यां तूं कान्हडदे ऊठि ॥
 विलवइ वे सती ॥ १२४
- छोडवि स्वामी अह्म तणउ तूं मूंगल म्लेछ विहडि ।
 कीरति लइ कान्हड घणी तुझ नाम हूसइ नव पंडि ॥
 विलवइ वे सती ॥ १२५

॥ पवाडु ॥

- ऊठिउ वीर मोडीऊं आलस, कीधउ सुपनविचार ।
 सोमचंद्र व्यासइ इम कहिउ, म्लेछ तणउ करि मार ॥ १२६

सोमनाथनी चाड करेजे, वली छोडावे वान ।

असपतिना दल थिकड तेतलइ गढि आव्यउ परधान ॥ १२७

सभा मांहि जई राउल भेट्या, दीधां आसन मान ।

कहइ परधान-कान्ह अवधारउ, इस्थूं कहाव्यउं पान ॥ १२८

मारी देस नेस ऊजाडिसु, तूं पणि करे पराण ।

गढ तलहटीय सरोवरि आवी, अम्हे देस्थूं मेलहाण ॥ १२९

राउल भणइ-वीर आफणीइ आपणपूं न दपाणइ ।

जउ पुरुषारथ करीय दापवइ, तउ सहू को इम जाणइ ॥ १३०

अलूपान एहवूं संभालउ, अम्हे परगणउ करेस्थूं ।

दिवस एकविहुं मांहि जालवे, दलि आवी घाउ लेस्थूं ॥ १३१

जई प्रधानि पान चीनविया, हींदू वेढि करेसइ ।

पान भणइ-सहूइ सज थाउ, ए अछवां दाउ देसइ ॥ १३२

करी सजाई दीयां दमामां, बीजइ दिवस बिहाणइ ।

अलूपाननां कटक तेतलइ, चाली गयां शिराणइ ॥ १३३

पापलि करया कापगढ पाई, नहीय लिगारइ माग ।

घोडा हाथी रहइ पापरया, किम लहेसइ लाग ॥ १३४

जइत देवडउ लपण सेभटउ, लूणकरण बोलाव्या ।

साल्हु सोभतु बलवंत राउत, लसकर भणी चलाव्या ॥ १३५

सरपे घोडे साथि मोकल्या सातवीस असवार ।

दीधी सीष-जाई दल जोज्यो, तुरक केतलउ पार ॥ १३६

कटक मांहि परधान पुहुता, दीठउ दल मेलहाण ।

हेजवनइ परदार नकीवे मांहि कीधउं जाण ॥ १३७

- कूडी साषि कइ अम्हे दीधी, कइ चडाव्यां आल ।
 कइ जणणी उछरंगि रमंतां थान विछोह्यां बाल ॥ १६०
- गाइ तणां कइ गोचर षेड्यां, कइ लोप्या आघाट ।
 कइ अम्हे जई जंगलि मुध लीधां, कइ किहां पाडी वाट ॥ १६१
- कइ अम्हे मायबाप नवि मान्या, वेदवचन ऊथाप्यां ।
 कइ अम्हे एकादशी नवि कीधी, विप्रदान नवि आप्यां ॥ १६२
- कइ अम्हे कुलआचार लोपीउ, कइ संभेडा लाया ।
 कइ घरि आव्या अतिथ न पूज्या, तिरस्यां नीर न पायां ॥ १६३
- कइ परनारीगमन आचरयां, कीधां पातिक पंच ।
 षाधां धान उलवइ बइसी, छोरू कीधां वंच ॥ १६४
- भरयां सरोवर पालि ऊसासी, पीपलि दीधा घाउ ।
 देव तणा प्रासाद पडाव्या, कइ हरि लाउ पाउ ॥ १६५
- लाष लूण तिल बुहरया वीक्या, कन्याविक्रय कीधा ।
 सोम सूर कइ राहु णिलंतइ महादान को लीधां ॥ १६६
- कइ विश्वासघात अम्हे कीधा, कइ अवगुणोयां पात्र ।
 कइ धन प्राणि पियारां झूटी पामर पोष्यां गात्र ॥ १६७
- जन्म लगइ जेहनां धन लीजइ, तेह चाडि संग्रामि ।
 कइ आपणा प्राण ऊगारया, रुंध्यउ मेह्वउ स्वामि ॥ १६८
- कइ अम्हे स्वामिद्रोह आचरीया, कीधां आसवपान ।
 कइ अम्हे ब्रह्म घात को कीधा, कइ पाडया बंधान ॥ १६९
- कइ अम्हे नीचसंग आचरियउ, कनक चोरीया कापी ।
 तुरक तणइ बंधानइ पडीयां, कहउ अम्हे केहइ पापि ॥ १७०

तुलसीपानि कान्ह नवि पूज्या, जीवदया नवि पाली ।
 अंगीकरीयां वचन कइ लोण्यां, कइ अम्हे काहरि वाली ॥ १७१

सूंण्या द्रोह कइ अम्हे कीधा, कइ छानां विप दीधां ।
 आस्याभंग कइ अम्हे कीधा, कइ धन प्राणि लीधां ॥ १७२

कइ अम्हे सप्त विसन आचरीयां, कइ परनंदा कीधी ।
 कइ अम्हे दीनदया नवि पाली, लांच अयुगती लीधी ॥ १७३

पहवां वचन ग्रामणां बोलइ, बिहुं करि पीटइ आप ।
 केहां जनम तणां इणि बेलां, आवी लागां पाप ॥ १७४

एक भणइ प हुंतउ भरुंसउ, जे छोडवसइ कान्ह ।
 कीधउ मेल मिल्या दलि आवी, तेह तणा परधान ॥ १७५

झरमझरा करइ विमासइ, हवइ जमारइ आणइ ।
 जउ कान्हडदे नहीं छोडावइ, रह्या सही तुरकाणइ ॥ १७६

इसी बात सांभली प्रधाने, वान विगूचतां दीठां ।
 कटक मांहि डांगुरु फेराव्यउ, कथन कहाव्यां मीठां ॥ १७७

पडणउ कटक करी मेलवउ, कान्ह जेतलइ आवइ ।
 ऊग्या सूर तणउ जउ साचउं, सही वान मेलवावइ ॥ १७८

ग्या प्रधान कान्हडदे आगलि, अलूपान मोकलावी ।
 लेख्यूं घाउ रहेज्यो मांडी, दिवस बिहुं मांहि आवी ॥ १७९

जई प्रधानि जालहुरि कान्हड कटकस्वरूप जणाव्यउं ।
 पाटण थिकउ देव सोमईउ ढीली भणी जलाव्यउ ॥ १८०

कटक सनाढु हाथी घोडा, लाहण संप न पार ।
 गूजराति सोरठीयां माणस, झाल्यां वान अपार ॥ १८१

- करी प्रतन्या राउल कान्हडि - तउ जिमीसइ धान ।
मारी मलेछ देव सोमईउ अनइ छोडाविस बान ॥ १८१
- लेष लिषाणा आयस दीधां, फिरइ दिशि ऊपहाणा ।
करी सजाई पुहर पाछिलइ, तेडया राउत राणा ॥ १८३
- राजवंस छत्रीसइ मिलीया, षांडा लाष बिच्यारि ।
एक एक पाहइ सपराणा, जिहि भुजि नावइ हारि ॥ १८४
- पाणीपंथा नइ पुरसाणी, एक तुरकी तुरंग ।
सूडापंषा नइ किहाडा, एक नीलडा सुरंग ॥ १८५
- पंचवर्ण तेजी पाषरीया, कूंकूलोल पहाण ।
सोनां तणां सांकलां पाए, हणहणीया केकाण ॥ १८६
- प्राणि पुरातलि धरणी पूंदइ, एक न मानइ साट ।
वारगिरी तेजी दिवराणा, चालइ ऊवट बाट ॥ १८७
- सावलोह पापर नइ चामर, ग्रणी घूघरी घमकइ ।
पाणी तणी ढलकती छागल, नीचां फूमत सूंकइ ॥ १८८
- अंगा टोप रंगाउलि पांडां, षेडां पटा कटारी ।
सींगणि जोड भली तरुयारी, लीजइ सार विसारी ॥ १८९
- छत्रीसइ दंडायुध लोधां, पडणि पडयां तिणि वार ।
आस्यापुरी सकति कर जोडी, राउलि करीउ जुहार ॥ १९०
- पूजा करी कुसम नइ चंदनि, एक राउत पाए लागइ ।
आस्यापुरी कान्ह जीपाडे, कही आसिका मागइ ॥ १९१

॥ अथ भडाउलि ॥

राजा कान्हडदे तणइ कटक पाछिलइ पुहरि कडाहि

चडइ^१ । बाज पडइ^२ । सिंहथि वीडां^३ । प्रवाहि घोडा पडपता
न सहइ^४ । थानांतरि वहिलां सुपासण चाल्यां ॥^५

कंडालीया किस्या^६ । भंडार भरीया । आलोचि आत्मा-
नइ आव्या । मंत्र मुद्दाडि हई । शेहथ सीपामण हई^७ । गोत्र-
देव्यानइ नेवेद्य नीपनां ॥^८

सुरा सुभट पित्री तणे घरे घोडा पाठव्या^९ । छत्रीस
वर्ण तणा घोडा । किस्या किस्या घोडा । उज्जरा^{१०} । गद्वरा ।
कारा । तोरका । भारिजा । सींधूया^{११} । अहिवाणा । पहिटाणा ।
उत्तरदेसना ऊंदिरा । कनूजदेसना कुलथा । मध्यदेसना महुय-
डा^{१२} । देवगिरा । देवगरा देपाऊ । खंररा । वेवाणा । संभ्रा-
णी^{१३} । पाणीपंथा । ऊराहा । शेरहा । कालीकंटा । किहाडा^{१४} ।
करडा । करडागर । नीलडा । मलहडा । हरीयडा^{१५} । शरेपंडा ।
टंककना । पेत्र पुरासाणी । बाहडदेशना बोरीया । लहिदूया^{१६} ।
गंगोटीया । हंसजादर । ऊडणभ्रमर । ऊवस्यां फोरणां ।
चपल चरण विस्तीर्ण^{१७} । शालिहोत्रि प्रतिष्ठा सिद्धा । विशेष
गति करइ । मनस्युं चालइ । पवनस्युं तरइ । पाटीण
पग देई ऊतरइ^{१८} । लक्षण मनि धरइ । समुद्र भांहि वस्या ।
कसवटी कस्या । ते घोडा पृथ्वी पुरतालइ ॥^{१९}

बाघवालीया च्यारि च्यारि विलगा छइ^{२०} । किरि
जाणीइ आकाशि तणां गमन करशि । अथवा पाताल तणां
पाणी प्रगटावशि ।

ते घोडा गंगोदकि स्नान कराव्या^{२१} । तेह तणि सिरि
श्रीकमलि पूजा कीधी । तेह तणी पूठि वाननाचंदन तणा
हाथा दीधा ।^{२२}

तेह तणी पूठि पंचवर्ण पाषर ढाली^{६६} । किसी किसी
पाषर । रणपषर । जीणपषर । गुडिपषर^{७०} । लोहपषर ।
कातलीयाली पाषर^{७२} ॥

तेह घोडा तणी पूठि पंचवर्ण पल्हाण पडयां^{७३} । कियों
कियों पल्हाण । कुली कुंकूरोल^{७५} । बोडीया नागफणा ।
वाजती वज्जाउली । बेसरां बहिरषां । थलथलारा गुंछां ।
आहांस्यां ऊकढा^{८०} । पुहुली पातली पटाट । ढलकती छागल ।
पीतलहर पागडां^{८३} ॥

तेहे घोडे कियों कियों पित्री चडीया^{८४} । पंचवीस वरस
ऊपहरां^{८५} । पंचास वरस मांहि । लुघसंधानीक । वीराधिवीर ।
आकरणांत मूंछ । नाभिप्रमाण कूंच^{८०} । उदार झूझार । हईइ
सुबिचार । थोडउं वोल्इ । मनसिउं तिरइ पवनसिउं
चालइ । कीर्त्ति विस्तरइ^{८५} । परनारीसहोदर । संग्रामि सधर ।
बोलावी मारइ । मारी मरइ । आपणा स्वामी तणूं काज
करइ^{१००} । छत्रीसइ दंडायुध धरइ । हथीयार वावरइ ।
पडयानइ शव भणी नमस्कार करइ^{१०३} ॥

तेहे राउते चालते हूँते^{१०४} । हस्ती गुडीया । तुरी पाष-
रीया । रथ जूता^{१०७} ।

राउत चडीया^{१०८} । सनाह लीधा । कियों कियों
सनाह^{११०} । जरहजीण । जीवणसाल । जीवरपी । अंगरपी ।
करांगी^{११५} । वज्रांगी । लोहबद्धलुडि । समस्त सेंनाह लीधा ।
सज्जीभूत हूआ । मुगट तणा झुंगार धडहडीया^{१२०} । रतना-
उली झलकती । मोजां कठी कलकशी । राग रसउशी ।
साध वज्राउली वाजी । साहण फडहडा^{१२५} । फेतकारनी

फेणाउली । असणि ऊडो । रज रमीं । अंधकार प्रवर्त्यउ
रूप हारव्यउ । सूर्य पेहि करो आछाव्यउ । १३०

छत्रीस दंडयुध लीघां^{१३१} । तेहे राउते चालते वंदीजन
विरदावली वोलइ छइ । सूर राउत चडोया । हाथी हाथी-
यासूं । घोडा घोडास्यूं^{१३५} । पाला पालास्यूं । पडग तणा पाटक ।
पेडां तणा भाटक । तरुयारि तणा द्वाटक । धुनुष तणा
धौंकार^{१४०} । अणी तणा अंगार । चाण तणी वृष्टि । इसी
सुरा राउत तणी सौर्यवृत्ति^{१४३} ॥

॥ पवाडु ॥

आसापुरी आसिका आपो, जंवकि वाजी सान ।
ढोल धसूकइ डंगर कंपइ, चडीउ राउल कान्ह ॥ १९२

ऊपरि थिकां सांचरइ साहण, वेगि पुहुतां घांटी ।
नह वाजी धमधमी धरणी, तरवरीयां तलहटी ॥ १९३

जइत देवडइ करी वीनती-वीडउं करउ पसाउ ।
राउल कान्ह प्रतापि तुम्हारइ अम्हे जई लेस्यूं घाउ ॥ १९४

मान्यउ चोल देई सीपामण इम कान्हडदे राइ ।
पइसी प्राणि असुर मारेज्यो, रषे हसारथ थाइ ॥ १९५

कटक ऊपडोयां करी दमामां, विढस्यइ जई तुरकाणइ ।
आव्या हेरू वात जणावी, छइ मेलहाण सिराणइ ॥ १९६

करी केडि तुरकाणा पूठि, ए जापस्यइ दूरि ।
पूठि मिल्या तारव्या तेजी, जई आथिमतइ सूरि ॥ १९७

दीवी सहस विच्यारि करावी, नइ वाजइ रिणकाल्ह ।
कटक थिकउं ऊगमणइ पासइ कीधउं झाकझमाल ॥ १९८

षेडां षांडां पड्यां जूजूआं, भाला सांगि कटारी ।
 भागे कणशि पडी तरुयारि, म्लेच्छ मांकडा मारी ॥ २२१
 कंध कंध पड्या रणि दीसइ, कीधउ कचरावोह ।
 सोमनाथ सूकाव्यउ राउलि, पछइ पषालियां लोह ॥ २२२
 नवइ लाष वान सूकाव्यां, वरत्यउ जइजइकार ।
 धन्य धन्य राउल कान्हडदे, कृष्ण तणउ अवतार ॥ २२३

॥ चउपई ॥

चाहूआण कुलि पुण्य अपार, पुण्यइ म्लेच्छ करिउ संहार ।
 पुण्यइ एक आरोगइ पान, पुण्यइ घरि सांपडइ निधान ॥ २२४
 पुण्यइ हुइ सुकुलीणी नारि, पुण्यइ तेजी वाझइ वारि ।
 पुण्यवंतनइ सहु को नमइ, पुण्यहीण नर भूला भमइ ॥ २२५
 पुण्यइ रोग न आवइ अंगि, पुण्यइ पुरुष रमइ मनरंगि ।
 पुण्यइ अंगि न आवइ रीस, पुण्यइ विप्र दीइ आसीस ॥ २२६
 पुण्यइ वाह्वां नही वियोग, पुण्यइ हुइ सजन संयोग ।
 पुण्यइ पहिरीइ वारू चीर, पुण्यइ हुइ फूटरां सरीर ॥ २२७
 पुण्यवंतनां दुसकृत टलइ, पुण्यवंतनइ चामर ढलइ ।
 पुण्यवंत सिरि छत्र धराइ, पुण्यवंत नवि पाला जाइ ॥ २२८
 पुण्यइ मयगल वाझइ वारि, पुण्यवंत भुज नावइ हारि ।
 पुण्यइ हुइ नित नवला रंग, पुण्यइ सुणीइ वेणिमृदंग ॥ २२९
 पुण्यइ सूईइ तलाई पाट, पुण्यइ कीरति वोळइ भाट ।
 पुण्यइ घरि नवि फूटइ धान, पुण्यइ हुइ पुत्रसंतान ॥ २३०

पुण्यइ करी राय दीइ मान, पुण्यइ हुइ पाधरा प्रधान ।
पुण्यइ धरीइ सोनासार, पुण्यइ पहिरीइ मोतीहार ॥ २३१

पुण्यइ पामीइ विद्या वली, पुण्यइ हुइ कीरति ऊजली ।
पुण्यवंत घरि त्रिणि वार अट्टोत्तरसउ मंगलचार ॥ २३२

पुण्यइ मुपि कूडउं नवि चवइ, पुण्यवंत पृथवी भोगवइ ।
पुण्यइ पुण्य करइ आदरी, नितु दीवाली पुण्यइ करी ॥ २३३

जे जे आण्या वानर वीर, पुण्यइ पाथर तरीया नीर ।
पुण्यइ अणयुगतूं संभवइ, रामि राक्षस हणीया सबइ ॥ २३४

कूरव कूड न सीधउं काज, पुण्यइ पांडव पास्यो राज ।
पुण्यप्रसंसा पुहुवि करी पद्मनाम पंडित विस्तरी ॥ २३५

कान्हडदेनइ पुण्यइ करी, जगि जय दीधउ आसापुरी ।
वल्यां कटक आणदिउं सहू, कीरति वोल्इ वंदिण वहु ॥ २३६

नगर भणी सांचरीउ राउ, ततपिण वलिउ नीसाणे घाउ ।
भेट्या रुद्र न लाई पेव, नगर भणी पधराव्या देव ॥ २३७

जीतउ कान्ह वात इम सुणी, नगरलोक छइ वद्धामणी ।
भदनभेरि भूंगल भरहरइ, वर्ण अढारइ जय जय करइ ॥ २३८

सवि तलीयातोरण झलहलइ, नगर मांहि गूडी ऊछलइ ।
फल्या मनोरथ पूगी आस, ठामि ठामि दिवराइ रास ॥ २३९

नारी करइ लूणलूछणां, नगर मांहि मांडयां पेपणां ।
मारनि नवां पाथरयां चीर, फूल पगर परिमल अवीर ॥ २४०

पद्मनाम कवि इणि परि भणइ, आव्या राय नगर आपणइ ।
बीजा छइ जे राणा राय, आपापणे आवासे जाइ ॥ २४१

पांडव दीइ चासणी षाण, वालि लेई बांध्या केकाण ।
 सविकहि हियइ हरष न माय, माहिलइ मुहलि पधारीया
 'राय ॥ २४२

॥ राग धन्यासी, धूल ॥

मांडवि मिलिय सुहासणी, सषी उढणि नवरंग घाट कि ॥
 जीतउं सहीय वधामणूं ए ॥ २४३

हियडइ हरष अपार कि, सषी बोलइ मालदे वीर कि ॥
 जीतउ सहीय वधामणूं ए ॥ आंचली ॥ २४४

हार निगोदर बहिरषा, सषी नेउर रणझणकार कि ॥
 जीतउं० ॥ २४५

त्राट करु करि कनकमइ, सषी मोतीयडे पूरु चुक कि ॥
 जीतउं० ॥ २४६

तिलक करु कुंकुम तणां, सषी तिणि रंगि राउ वधावु कि ॥
 जीतउं० ॥ २४७

असुर दली घरि आवीउ, सषी शंकर छोडीउ बंध कि ॥
 जीतउं० ॥ २४८

कान्हडदे जीवे घणूं, सषी बेलिइ मालदे वीर कि ॥
 जीतउं० ॥ २४९

॥ चउपई ॥

सरसां संवल नइ पहिरणां, पाछां बान चलाव्यां घणां ।
 अवला विप्र दीइ आसीस, कान्हड जीवउ कोडि वरीस ॥ २५०

सोमनाथ आराधइ कान्ह, नितु नितु पंचामृति सनान ।
 पूजा तणा सोल उपचार, चंदन कुसुम तिलक शृंगार ॥ २५१
 नितु नितु पूजा हुइ नवनवी, सह जुहारइ भगति स्तवी ।
 नवे पंडि कीरति विस्तरी, कान्हडि वात असंभम करी ॥ २५२
 नरकपात ऊदेलइ जेउ, मोटा संकट छोडिउ तेउ ।
 मूरति पांच एक लिंगथी, छठी तास जमलि को नथी ॥ २५३
 सोरठ भणी पधराव्यउ लिंग, एक भाग वागडि लोहसिंग ।
 आवू ऊपरि थाहर भली, मूरती एक तिहां मोकली ॥ २५४
 मूरति एक जालहुर मांहि, तिहां प्रासाद कराव्यु राइ ।
 देउल एक सइंवाडो मांहि, पांच ठामि शंकर पूजाइ ॥ २५५
 पांच लिंग जे पूजा करइ, गर्भवासि ते नवि अवतरइ ।
 पद्मनाभ पंडित इम कह्यो, पहिला पंड समापति हई ॥ २५६

द्वितीय खंड

॥ चउपई ॥

- चीजा पंड तणउ प्रारंभ बोलइ पद्मनाभ कवि बंभ ।
राजरिद्धि उच्छव नवनवा, साचइ न्यायि लोक पालिवा ॥ १
- जे जे तुरक नासी ऊवल्या, एक ठामि जई जंगलि मिल्या ।
एक ऊघाडा वखविहीण, क्षुधा करी एक थाइ पीण ॥ २
- एक घूमंता जाइ घाइ, एक डोली ऊपाड्या जाइ ।
एक तणइ मुषि टोईइ नीर, पाला पुलइ ऊंवरा मीर ॥ ३
- रानि रुलंतां थया दिन घणा, ढीली नयरि गया ऊगणा ।
अलृपान अंधारूं करी, वख एक मुषि अंतरि धरी ॥ ४
- इसउ वेष नवि भावइ भलउ, नगर मांहि पइठउ एकलउ ।
भागां तणी वात इम सुणी, ठामि ठामि रोइ तुरकणी ॥ ५
- टोले टोले पडइ करांषि, नीरप्रवाह वहइ जिम आंषि ।
एक फाडइ पहिरण सुंथणी, पाए नेउरी भांजइ घणी ॥ ६
- एक नांषइ एकाउलि हार, एक ऊतारइ सवि सिणगार ।
ताणइ वीणि विछोडइ दोर, एक लूस्या दीसइ बंदोर ॥ ७
- एक नवि रहइ पुहर नइ घडी, एक आलोटइ आडी पडी ।
थ्यु विषवाद पान नइ फूलि, एक रोआवि मुहुगी मूलि ॥ ८
- एक तणा बांधव भरतार, एक तणा फूटरा कुमार ।
जे जे हता रिणवाउला, एक तणा मारया माउला ॥ ९

अलूपाननइ द्यइ सवि शाप, एक तणा रणि मारिया वाप ।
सांथविसाहणे पडीया वाट, नगर मांहि दिवराणां हाट ॥ १०

एकइ एकि सुणीजइ सगइ, चाली वात पातिसाह लगइ ।
आव्या जे जीवता निदानि, ते तेडी पूछ्या सुलतानि ॥ ११

अलूपान एवहु भडवाउ, किम चहूआणे दीधउ दाउ ।
वोलइ तुरक घामणइ सादि, आगलि रह्या करइ फिरीयादि ॥ १२

वचन अवधारउ असपति राइ, जे जे वीतुं लसकर मांहि ।
पोजन सीदा मारीया पान, नवइ लाप छोडाव्यां वान ॥ १३

मारया पोहर पास पवास, सैद मुलाणे लीधा घास ।
वंद गुलाम सवे तिणि वार, समरंगणि पाड्या परदार ॥ १४

हण्या हवसी गांडाधार, मूगल वचा न लाभइ पार ।
हाथी सवे ऊदाली लीया, तेजी तापति छंडावीया ॥ १५

ऊदाली लीधां हथीयार, पान तणा लूस्या भंडार ।
जिह ऊपरि वाल्हिमनइ हेज, पातसाहना वे भाणेज ॥ १६

सादल सीह मलिक जे हता, प्राणइ वंदि करया जीवता ।
दीठलं इस्थं अम्हारइ नेत्रि, सादी मलिक पडिउ रिणपेत्रि ॥ १७

वात वात छेहि करइ सलाम, केता मलिक न जाणउं नाम ।
एकमना मारइ रजपूत, हीदूनउ छोडाव्यउ भूत ॥ १८

सुणी वात रणि कीधउ रोल, पातसाहि नांण्यउ तंबोल ।
सुरताणी घोडा हाथीया, कान्हडदे ऊदाली लीया ॥ १९

मीर मलिक मारया रिण मांहि, इसी वात देसाउरि जाइ ।
ढोली नवि वइसइ दीवाण, बाहरि मुहल न दीइ सुरताण ॥ २०

अलूपानि विसणाडिउं काज, कटक मरावी आव्यउ आज ।
करइ वात इम सारुं राज, अलूपानि जो आणी लाज ॥ २१

इसी वात वोल्इ परधान, रषे मुहल मांहि आवइ षान ।
अलूपानि विणसाडिउं काम, पातसाहनूं लूण हराम ॥ २२
[अलूपाननउ जाणी दोस, पातसाह मनि आणिउ रोस ॥] २३

॥ पवाडु ॥

पातिसाह मनि वात विमासी नाहर मलिक बोलाव्यउ ।
साथि थिकउ भोजलु पांडाधर मुहल आगिलइ आव्यउ ॥ २४

करी मसूरति देई सीषासन, नामजाद ल्यउ साथि ।
मारुआडि ऊपरि सुरताणइ बीडउं आप्यउं हाथि ॥ २५

मोटा मलिक सवे तेडाव्या, साहण करउ सजाई ।
सोनगिरालूं विग्रह मांडउ, मारुआडि मांहि जाई ॥ २६

पाणी धान चलावउ साथइ, सोवति वाहु अपार ।
आपआपणा मरातब लेज्यो, मांहि भला झूझार ॥ २७

नामजाद मयगल मदमाता, ल्यउ साहण सपराणूं ।
साथि घणूं पाचदल पालउं, वेगि दीउ पियाणउं ॥ २८

करी कूच जाईनइ लेज्यो मारुआडिनुं पासूं ।
पातिसाह एहवूं सुषि वोल्इ, वली रषे हुइ हासूं ॥ २९

करस्यउ काम विछेदइ जाई अम्ह आयल परमाण ।
नाहर मलिक पातिसाह केरउं सिरि कीधउं फुरमाण ॥ ३०

हल हल करी कटक सामहणी, भलूं महरत लीधउं ।
करी सिलाम वलिउं सह पाछउं, पछइ पियाणउं दीधउं ॥ ३१

पातिसाहनी थाण न मानइ, हीदू करइ पराण ।

सामतसी राउलनु वेटउ कान्हडदे चहूआण ॥ ३२

जालहुर गढ विसमउ अछइ, लेस्युं प्राणि मारी ।

कइ तलहटीइ घोरि जई पइसुं, पणि नवि आवउं हारी ॥ ३३

बोलइ बोल मलिक सपराणा, भिडतां किम्हइ न भाजइ ।

कीधउं कूच ऊपडीयां साहण, ढोल भ्रसूकइ वाजइ ॥ ३४

भागां झाड बीड थिउं पाधर, कादव कीधां पाणी ।

डूंगर तणां सिपर जिम चालइ, तिम हाथी सुरताणी ॥ ३५

तुरक तणा देस ऊतरीया, वाजंते नीसाणे ।

बुली वाटघाट गिरिकंदर, कटक गयां समीयाणे ॥ ३६

रीसाविउ राउल भत्रीजउ, तही लगइ छइ थाणइ ।

सांतल सीह तणो परि गाजइ, सबल वीर समीयाणइ ॥ ३७

जाणी वात देसि दल आव्यां, बूँविबूँव सुणीजइ ।

सांतल भणइ करउ मेलावउ, जाई चुपट घाउ लीजइ ॥ ३८

जोई वाट राउल कान्हडदे, अजी नगरि को नावइ ।

कटक भणी तउ बाहरि चडीअइ, जउ सांतल तेडावइ ॥ ३९

पित्री तणउं तेज सपराणउं, सांतल करइ बाहार ।

गमे गमे मेलावा आवइ, जेह भला झूझार ॥ ४०

करी सजाई सहू सांचरिउं, पापरीया तोषार ।

जरहजीण टोप रंगाउलि, वली लीयां हथीयार ॥ ४१

नाहर मलिक तणइ दलि मिलीया मंजोहरि चहूआण ।

हूऊं जाण जे हींदू आव्या, पलभलीउं मेल्हाण ॥ ४२

भिड्यां कटक रिण काहल वाजइ, वाहइ पांडाधार ।
सांतलसीहि सांफलउं जीतूं, मारिया म्लेछ अपार ॥ ४३

नाहर मलिक ऊसरीउ पाछउ, हई असंभम वात ।
तुरक तणा ऊदाली लीधा तेजी सइ छ-सात ॥ ४४

मारी मलिक अवाला कीधा, मचकोडिउं तुरकाणउं ।
द्रुडी नइ छंडाव्या थाहर, वेडि गया विहाणउं ॥ ४५

घोडा सवि जालहुरि मोकल्या, सरसां संवल देय ।
सांतलसीहि सांफलूं जीतूं, हरण्यउ कान्हडदेअ ॥ ४६

वली मलिक सूंडीनइ आवइ, देषु करयउं अम्हारं ।
एक वार वरांसउ वीतउ, वली अम्हे किम हारं ॥ ४७

समीआणे गढरोहउ कीधउ, सांतल न करइ जाण ।
बीजे राउते तेडाव्या कान्हडदे चहूआण ॥ ४८

सवा लाष षांडायत सरसु, पाषरीप केकाणे ।
समीआणे राउल कान्हडदे आव्यु छडे पीयाणे ॥ ४९

एकइ गमइ ऊतरीउ सांतल, घणु मेलावउ लेय ।
बीजइ गमइ कटकि जई विलगु, राउल कान्हडदेअ ॥ ५०

गमे गमे मारेवा लागा, मलिक सवे विचि कीधा ।
अंगोअंगि बिहुं दलि लाम्हा मलिकि ऊथला दीधा ॥ ५१

सोंगिणि गुण सपराणा गाजइ, साम्हा आवइ तीर ।
ऊड्यां लोह बीज जिम झवकइ, भिडइ ति मोटा मीर ॥ ५२

बिहुं गमे बलवंता हींदू, वूढी एकजि धार ।
बीजा मलिक केतला कहीयइ, मारिउ मलिक नाहार ॥ ५३

राउत मांहि घणउ सपराणउ, सींघल कुलि सपराण ।
 भलउ भिडिउ रिण साम्हउ चाल्यउ, सुहडइ छांडया प्राण ॥ ५४
 आज लगइ सहू को जाणइ, समरंगणि सपराणउ ।
 भिडकमाड भोजलु पंडाधर, ते रिणपेत्रि मराणउ ॥ ५५
 जीता तणी वधावी वाजी, मीर मलिक सवि मारया ।
 भागां कटक राय चहूआणे, तउ जाल्हुरि पधारया ॥ ५६
 जाणी वात सांढीउ आव्यु, जे हूँता सपराणा ।
 नाहर मलिक भोजलु पंडाधर, वे रिणपेत्रि मराणा ॥ ५७
 इसी वात सांभली सुरताणि, जे चहूआणे जीतुं ।
 नाहर मलिक तिसी परि कीधी, अलूपान जे वीतुं ॥ ५८
 वारइ वारइ हारि सांभली ततपिण हूउ हराण ।
 किसी बलाइ ऊठी तुरकांणइ, इम वोल्इ सुरताण ॥ ५९
 पानज्यांह नइ मलिक इमादल, मलिक नेव ए च्यारि ।
 कमालदीन मलिक तेडाव्या, ततपिण मुहल मझारि ॥ ६०
 माहिलइ महलि मसूरति वइसी, वात करेवा लागा ।
 जे जे मलिक कटक लेई जाई, ते चहूआणे भागा ॥ ६१
 पातिसाह मूछइ बल घाली विसमा वोढ्या बोल ।
 जे को माहरी आण न मानइ, चूकइ ठाम निटोल ॥ ६२
 गौड चौड गाजणउ कनूजउ, मरहठ मइं वसि कीधा ।
 लाड देस नइ सिंधु सवालप, गूजर सोरठ लीधा ॥ ६३
 मइं लीधा मालव चंदेरी, मांडव सारंगपुर ।
 रिणथंभोर चीत्रोड भला गढ, वली लीउ नागुर ॥ ६४

मि पूरव दिसि जमणापुर मथुरां, वली ति अंतरवेध ।
मइं काकपुर भोजपुर उडीसा, प्राणइ चांपी लीध ॥ ६५

पूरव सागर लगइ कटक लेई, आगइ दीउं पीथाणूं ।
मइं द्रुडी राय देस छंडाव्या, तिहां अम्हारउं थाणूं ॥ ६६

हौंदूस्थानी अनइ पंडूआ, वली जालंधर लीधा ।
मइं कासमीर कामरू हिमाचल, गौड लगइ वसि कीधा ॥ ६७

पुरासाण मइं पुरतलि पूंचउ, प्राणि लीउं निधान ।
मइं मारी मूंगल दल भांज्यां, लीउं ऊच मुलताण ॥ ६८

चीण भोट दंडूर देसपति ढीली ऊलग ल्यावइ ।
ढोरसुमुद्र लगइ मोडोधा अम्ह घरि दंड ले आवइ ॥ ६९

कलवगुंद्र नइ आनागुंदी, बेदर देस तिलंग ।
बुहुरइ सान पान जिहां पहिरीइ, वाणी बोलइ चंग ॥ ७०

पहवी भूमि विषम मइं चांपी, पांडा प्राणइ लीधी ।
देवगिरि जे राउत रामदे, तिणइ बेटी दीधी ॥ ७१

ऊडणभमरा माहि जे विसमा दरीया भीतरि बेट ।
सिंघलदीप तणउ जे राजा हाथी पूरइ भेट ॥ ७२

कूची कलहथ जावामंदिर, हरमज विसमा ठाम ।
तेह तणा माल अम्ह घरि आवइ, ते अम्ह करइ सिलाम ॥ ७३

सेतबंध रामेस्वर सुणीइ, वानरि बांधी पाज ।
वरतइ आण तिहां जण माहरा, इसूं अम्हारूं राज ॥ ७४

विषम दुर्ग मइं सवि पालटीया भरतपंडि भडवाउ ।
जालहुर गढ विसमउ सुणीइ चाहूआणनउ ठाउ ॥ ७५

- आगइ वार विच्यारि हराव्या, तुरकि न लाधउ लाग ।
मोटे राजि लाज अम्ह आवी, पहवु हईइ वइराग ॥ ७६
- आणी वार जालहुरि जईनइ, तेज अम्हारउं दापूं ।
कइ सोनगिरि पालटूं प्राणि, कइ अम्हे आयुध नापूं ॥ ७७
- पातिसाहि जउ करी प्रतिज्ञा, नइ दीधउं फुरमाण ।
पाटण हंतु पान तेडावउ, इम वोलाइ सुरताण ॥ ७८
- कासीद तेडी छडे पोआणे, पाटण भणी चलाव्यउ ।
थाणदार जउ साम्हउ आवी, सिरि फुरमाण चडाव्यउं ॥ ७९
- वांचिउ लेप सजाई कीधी, तेडाव्या सोनार ।
सोना तणउं कराव्यूं मंदिर, वारू पोलि पगार ॥ ८०
- वाचन मण सोना तिणि लागा, पानि सरीसउ लीधउं ।
ढोली नगरि जईनइ भेटइ पातिसाहनइ दीधउं ॥ ८१
- चिहुं गमे ऊपल्हाणा धाया, पातिसाह फुरमाणि ।
राणा राय मलिक मुडोधा, पान वोलावी आणइ ॥ ८२
- गमे गमे सहइ दलि आव्यउं, चडी चाल्यउ सुरताण ।
जिहां मुकाम दीइ तिहां रूंधइ, सात कोस सेल्हाण ॥ ८३
- हाथी सहस विच्यारि पापरीया, घंटा घूघरमाल ।
पाए सांकलां करइ पलूका, कुंभस्थल सुविसाल ॥ ८४
- थावण मासि ऊनया दीसइ जेहवा काला मेह ।
गयवर ठाठ चालंता दीसइ, जोतां नावइ छेह ॥ ८५
- सालिहोत्र जेहनी कसुटी, तेहवा कोडि केकाण ।
गढ जालहुर भणी सांचरीउ साव दलइ सुरताण ॥ ८६

- भोई मेहर अनइ ठाठीया, चालइ काहर कमाणी ।
 च्यारि सहस साथइ सांचरीया वहइ पषाली पाणी ॥ ८७
- त्रोस सहस कटकीया वाणीया साथइ वस्तु चलावइ ।
 गाडे चडी चालती घाणी घांची पेटत आवइ ॥ ८८
- मोची गांछा नइ सतूआरा, साथइ चालइ माली ।
 दरजी बाबर ऊड चालीया, च्यारि सहस तंबोली ॥ ८९
- वगनीघडा कावडि चालइ, भाठो वहइ षमार ।
 पांच सहस चालइ भठीयारा, घाटघडा लोहार ॥ ९०
- सवे सिलावट सांचरइ साथि, छोह वहइ चूनारा ।
 चालइ बुहरा कागलकूटा, हीर तणा तूनारा ॥ ९१
- लाष विच्यारि वाणिजू चालइ, वार लाष उलगाणा ।
 करकटीया हवसी भाथाइत, फरसीधर सपराणा ॥ ९२
- दल चालंतां धरणी कांपइ, सेष न झालइ भार ।
 सायर तणां पूर ऊलटीयां, जेहवां रेलणहार ॥ ९३
- वरगां ढोल नफेरी वाजइ साथइ सहस अढार ।
 जांगी ढोल नीसाण भ्रसूकइ, सुणीइ जोयण वार ॥ ९४
- पडइ त्रास भडवाय तुरकनइ, देस दहोदिसि नाठा ।
 घणा दिवस दल मारगि चाली मारूआडि मांहि पइठा ॥ ९५
- झाझां नीर सरोवर मोटां, दीठां वारू ठाम ।
 पहिलां दल समीयाणे आव्यां, कीधउं पाद्रि मुकाम ॥ ९६
- असपति राय इसूं मुषि बोलइ, आ गढ लीजइ धुरि ।
 पाडी भेलि मेल्हीइ थाणूं, तउ जईइ जालहुरि ॥ ९७

लोक सवे नासी गढि चडीया, तुरके तलहटी रुंधी ।
गढ ऊपलिउं राहवणूं वारू, भली सजाई कीधी ॥ ९८

साठि वरस वावरतां पुहुचइ धान तणा कोठार ।
समीयाणे सांतल सपराणउ, मांहि भला झूझार ॥ ९९

सूका षड चिणानी पूली, कोरडि कडव अपार ।
प्रांच सहस सांतलनी वालि बांध्या चरइ तोषार ॥ १००

काठी लूण वरस सु पुहुचइ, ऊपरि भली सजाई ।
पहिलइ पुहरि विपुहरे सांझइ, साद पडइ भूंजाई ॥ १०१

पाणी भरियां सरोवर ऊपरि, नीठइ नहीय लगार ।
जउ आकासि मेघ उलीचइ, तुहि न आवइ पार ॥ १०२

गिरि ऊपरि गढथाहर विससी, विसमा पोलि पगार ।
ऊंचा कोठा घणी फारकी, वली ति विसमा मार ॥ १०३

चडी त्रिकलसइ सांतलि जोयूं, दीठउं दल सुरताणी ।
गढ तलहटीइ सरोवर पालि हाथी बांध्या आणी ॥ १०४

ठामि ठामि सावाण सिराचा, डहिली नइ एक चोई ।
ऊंचे थांभे बारगइ दीधी, तेह तणी परि जोई ॥ १०५

अलंव नेजा घणा मरातव, जोतां पार न आवइ ।
सांतलनइ मनि साहण देषी मोटउं अचिरज भावइ ॥ १०६

कटक तणी सामगरी दीठी, सांतलि करिउं वषाण ।
धन्य धन्य दिन आज अम्हारउ, जे आव्यउ सुरताण ॥ १०७

कोठइ कोठइ करयां रपोपां, मोटा गडा चडाव्या ।
चाहूआणि चिहुं पासे भींति भला यंत्र मंडाव्या ॥ १०८

- ऊतावली ढोकुली ऊपरि पासे मांडी सूंकी ।
आपापणे ठामि सहूइ नित राति जागइ चउकी ॥ १०९
- ऊपरि थिका ऊतरइ होंदू, विलगइ रातीवाहि ।
दीहइ वली सइंफलूं मांडइ, आवइ चउपट घाइ ॥ ११०
- नित नित सूंडीनइ गढि आवइ साव दलइ सुरताण ।
नित भिडइ रोसाला राउत, नइ सांतल चहूआण ॥ १११
- होंदू तुरक पडइ पोसाता, नित नित वेढि ऊतारइ ।
नितु ऊठवइ एकमना राउत, रोसि चड्या रणि मारइ ॥ ११२
- वानर तणी परि झडपीनइ एक चडइ गढि धाई ।
माझिम राति कोट ऊपरिथी आवइ कटकि हवाई ॥ ११३
- ऊपरि थकी ढोकुली ढालइ, लोढीगडा विछूटइ ।
हाथी घोडउं आडइ आवइ, तेह मरइ अणपूटइ ॥ ११४
- ईणि परि जालवइ होंदू, हठि चडीउ सुरताण ।
वरस सात करवउ गढरोहउ, छंडाव्यउ चहूआण ॥ ११५
- गढ ऊपरि नितु हुइ पेषणां, सुणीइ वेणि मृदंग ।
नितु उछव नितु पाउल नाचइ, नितु नितु नवला रंग ॥ ११६
- चडी त्रिकलसइ सांतल बइसइ, विहुं पषि चामर ढालइ ।
कटक मांहि सिंवासणि वइठउ पातिसाह निहालइ ॥ ११७
- पडइ साद सारही तेडाणा, बोलइ असपति राउ ।
गढ ऊपल्यूं पेषणूं जे भांजइ आपूं बहुत पसाउ ॥ ११८
- मलिक अमादल केरउ वंदउ, नाम हवापु मीर ।
पाटउ वांधी जउ सर नांषइ, तुहि न चूकइ तीर ॥ ११९

सींगिणि तणां वि कोसां मेली प्राणि तीर विछूटउ ।
हस्तकधरि सोलहीनइ वाज्यु, अंगि सुंसरउ फूटउ ॥ १२०

पडी धरातलि ऊसर भागूं, रोसि चळ्यउ चहूआण ।
सांतल भणइ सारही तेडउ, जेह न चूकइ वाण ॥ १२१

रामसीह राउत रोसालउ ततपिण मागइ वीडउं ।
सांतलसीह प्रतापि तुम्हारइ म्लेछां थाहर फेडउं ॥ १२२

लीउं वाण सींगिणि गुण परठिउ, नापंतां गुण गाज्यउ ।
मीर हवापा कंध विछोडी वीलप पाटइ वाज्यउ ॥ १२३

दीठउ तुरक पडिउ सुरताणइ, ततपिण छांडिउं ठाण ।
मरण तणइ भइ सह को वीहइ, वली आवेस्यइ वाण ॥ १२४

तुरक चडी गढ साहमा आवइ ऊठवणी असवार ।
साम्हा सींगिणि तीर विछूटइ, निरता वहइ नलीयार ॥ १२५

ऊपरि थिंकुं ढीवज धाइ, झाडवीड सह भांजइ ।
हाड गूड मुप करइ काचरां, पडतउ पाहण वाजइ ॥ १२६

आगिवर्ण ऊडंता आवइ नालइ नांध्या गोला ।
भूका करइ भीति भांजीनइ, तणपा काढइ डोला ॥ १२७

यंत्र मगरवी गोला नांपइ, द्रू सांधि सूत्रहार ।
जिहां पडइ तिहां तरुअर भांजइ, पडतउ करइ संहार ॥ १२८

पडइ त्रास भटकीयां विछूटइ, नइ धूवूइ निफात ।
बीज तणी परि क्षलकती दीसइ, जेहवी उलकापात ॥ १२९

घणे दिहाडे छांडी जासइ, तुरके जोयूं पडपी ।
मारूप सुरताणी साहण कीधउं पाषाविलपी ॥ १३०

वे कर जोडी करी वीनती, आसापुरी अवधारि ।
सांतल भणइ भांजि तुं संकट, असुर सवे सिंहारि ॥ १३१

हूइ पसाउ अंबिका तूठी, दीठउं प्रत्यक्ष रूप ।
बांह धरी दलि जई देषाडिउं, नीद्रिइ पउल्यउ भूप ॥ १३२

दीठां नयण त्रिणि मुष पांचइ, कपिल जटा सुविसाल ।
खंडमाल दीठी करि तुंवा, दीठउं ब्रह्मकपाल ॥ १३३

जटामुगट मांहि गंगा दीठी, अंगि भसमीअ धूल ।
वाघचंव पांगुरणे दीठां, दीठउं वली त्रिसूल ॥ १३४

॥ दूहा ॥

चित्ति चमक्यउ चितवइ, रंगि रहिउ सिर नामि ।
पदमनाभ पंडित तणउ, सांतलि दीठउ स्वामि ॥ १३५

॥ पवाडु ॥

रुद्र रूपि सुरताण अवतरिउ, किम घालीजइ घाउ ।
हियइ वात विमासी सांतलि पाछउ दीधउ पाउ ॥ १३६

वली विमासी पासइ हुंतउ, गुर्ज लीउं अहिनाण ।
विण संकेत कहीइ केतलइ, नही मानइ सुरताण ॥ १३७

आसापुरी तणे पाए लागी, गढि आव्यउ चहूआण ।
सकल सरूप जाणीउं सांतलि, तुहि न मूंकइ माण ॥ १३८

कहइ प्रधान एक परि कीजइ, अवधारउ सुरताण ।
गढ ऊपरि छइ एक सरोवर, तिणइ करउ विनाण ॥ १३९

लाष बिच्यारि गूणि नइ ब्रापड, ढोली थकां अणाव्यां ।
कोट तणी भीति ते छानां, लेई राति मंडाव्यां ॥ १४०

पापी तणी वात सी कीज्यइ, जेहे विणासी गाइ ।
गूणि ऊपरि यंत्र मंडावी, लेई नांपी जल मांहि ॥ १४१

॥ चउपई ॥

अयुं प्रभात तव तुरणी नारि, गई सरोवरि पाणोहारि ।
आगइ आछउं हूतुं निरवर्ण, दीठउं पाणी लोहीवर्ण ॥ १४२

गाइ तणां मस्तक जलि तरइ, कांठइ कोइ न दांतण करइ ।
पाणी मांहि दोप पवडउ, पाणीहारि भरइ नवि घडउ ॥ १४३

पालि आवी जोइ लोक, हईइ आणइ अतिइ घण सोक ।
पाणी विश्व तणउ आधार, पाणी सविहुं जीवाडणहार ॥ १४४

जे हुइ मोटा राणा राइ, तेहे जल विण पिण न रहाइ ।
सांतल इसूं विमासी करी, तेडी पूछी अंतेउरी ॥ १४५

राणी भणइ विमासउ किस्युं, अम्हे सवे जमहरि पइसिस्युं ।
हीदू तणइ मानीइ गाइ, तेह तणउं लोही जल मांहि ॥ १४६

जीवतव्यनी आस्या टली, ए पाणी नही पीजइ पली ।
राणी वात विमासी घणी, लिप्या लेष कान्हडदे भणी ॥ १४७

चाहूआणनउं गिरुउं राज, रूडउं अम्हे भवाडिउं आज ।
राणी चोल इसउ ऊचरिउ, इम जाणेज्यो जमहर करिउ ॥ १४८

कान्हडदेनी घरणी हती, तेह भणी लिपी वीनती ।
ऊमादे नइ कमलादेवि जइतलदे नइ भावलदेवि ॥ १४९

इस्युं कहिउं अम्ह वीतूं जेह, हवइ वीचस्यइ कालि तह तेह ।
अम्हस्युं प्रीति आणेज्यो घणी, आणइ जमारइ मौकलावणी ॥ १५०

इसूं कहो नवि लाई वार, राणी सवि करया सिणगार ।
चंदनकाठ आणीउ घणउ, तिहां परिवार मिलिउ तेह तणउ ॥ १५१

साहस प्रभावि एतली आहि, राणी पइठी जमहर माहि ।
राम राम वाणी उच्चरइ, सजन लोक सवि आंसू पिरइ ॥ १५२

॥ दूहा ॥

जल विण को जीवइ नही, जल जीवन जग मांहि ।
पदमनाभ पंडित भणइ, जल विण विण न रहाइ ॥ १५३

॥ राग सिंधूड ॥

सात वरसनइ भाजनइ, गोरीडां दल घण घाइ ।
गढपति गढरोहइ पडिउ, चउपटमल्ल चहूआण माहि ॥
॥ द्रूपद ॥ समीयाणे सुरताणी साहण आवीयां ए ॥ १५४

कुंयारि कोडाली बेटडी, वली सेलावउ कवण बलामणि ।
भाईलि भेद देषाडीउ, सरोवरि करिउ विणास ।
एह पाणी नवि पीजीइ, असुरां हवि पूगी आस ॥
समीयाणे० ॥ १५५

जल विण विण किम जीवोइ, जे जल जीवन जग माहि ।
जिणि दिनि जल नवि पामीइ, तिणि दिनि देहडी कुरुमाइ ॥
समीयाणे० ॥ १५६

पिंड प्राण हुइ प्राहुणा, दोइ दिवस पांच कइ सात ।
सांतल कहइ सुणि सुंदरी, हिव हुई ति सचराचरि वात ॥

समीयाणे० ॥ १५७

सांतल तणी अंतेउरी, नारिंगदे निरवाणि ।

पावकि प्रेमादे चडी, सइं दली सुणीउं सुरताणि ॥

समीयाणे० ॥ १५८

॥ चउपई ॥

अवधि एतलइ पहुतउ काल, ग्यउ आकाशि धूम विकराल ।

सातल भणइ गुरज मोकलउ, पातिसाह कहसि हुं भलउ ॥ १५९

इम जाणे साचइ अहिनाणि, मइ नवि मारिउ निश्चइ जाणि ।

पातिसाहि इम कहावी वात, सांतलनइ आपउं गूजरात ॥ १६०

जु अम्ह आवी सांतल मिलइ, मरण तणउ भय निश्चय टलइ ।

आपुं प्राण नवि मूकूं माण, लाजइ साप तणी चहूआण ॥ १६१

लोक उत्तारीया करी उपाय, राउत सवे पडाऊ थाइ ।

पहिलूं पूज्या सालिग्राम, हईई धरिउं रामनूं नाम ॥ १६२

करी सनान ऊगव्या वाल, कंठि धरी तुलसीनी माल ।

राउत सवे एकमना थया, चाली कटक तोरकइ गया ॥ १६३

कटक मांहि तेजी पाषरीया, हाथी आणी साम्हा धरीया ।

आव्यउ पातिसाह सइं दलइ, हींदूतुरक बे टोले मिलइ ॥ १६४

ऊड्यां लोह न लाभइ पार, राउत भला करइ हथीयार ।
जिस्युं युद्ध रावण नइ राम, जिसउं देव असुर संग्राम ॥ १६५

हीदू सवे एकमना भिडइ, पोसाता पायक रिण पडइ ।
त्रिणि पुहर दल साम्हउ भिज्यउ, घणे घाए सांतल रिण
पज्यउ ॥ १६६

साहस प्रभावि पतली आहि, राउत भीडी रद्या रिण माहि ।
सांतल तणउं रुधिर सुरताणि वांघउं वीरायतन वषाणि ॥ १६७
पद्मनाभ पंडिति मति कही, बीजा पंड समापति हूई ॥ १६८

ટિપ્પણ

ખંડ ૧

૧ ગૌરીનંદન વીનવું—અન્યારંભે, આરંભેલ કાર્યની સફળતા માટે
કવિ વિશ્વહર્તા ગૌરીપુત્ર ગણેશનું સ્તવન કરે છે.

વીનવું—પ્રાર્થના કરું; (સં. વિજ્ઞાપયતિ, પ્રા. વિણ્ણવેહ ઉપરથી).

બ્રહ્મસુતા—બ્રહ્માની પુત્રી. સરસ્વત્તિ—(સં. સરસ્વતી, પ્રા. સરસ્સતી).

પ્રાકૃતવંધ—‘સંસ્કૃતેતર ભાષા’, અર્થાત્ ‘લોકવાણી’; અહીં,
‘નૂતન ભારતીય ભાષા’માં રચાયેલો અગ્રન્ધ. લયમાધુર્ય સાધવાને
વંધ પ્રાકૃત એમ શબ્દવ્યત્યય કર્યો છે.

૨ આદિપુરુષ—પુરાણ પુરુષ; વિષ્ણુ.

અવતાર ધુરિ—(વિષ્ણુના) અવતારોમાં અગ્રણી.

નિકંદીડ—(તું) નિકંદન કર્યું. કર્તા (જિણિ) અધ્યાહાર. તે—તેને;
દ્વિતીયા એકવચન. શ્રીકંત—લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ; અહીં ‘શ્રીકૃષ્ણ’.

૩ ગાહીડં—(માં) અવગાહન કર્યું. જિણિ નાથીડ મૂયંગ—
જેણે કાલીય નાગને નાથ્યો.

વાસુદેવ—દ્વિ૦ એક૦. ધુરિ—પ્રારંભે; અન્યારંભે.

જિમ—જેથી. રંગ—‘આનંદ’; અહીં ‘ઉત્સાહ’ જેવો અર્થ
અભિપ્રેત છે.

૪ પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ—આ ઉક્તિ કવિની આત્મશ્રદ્ધાની
દ્યોતક છે. વાણીવચન સુરંગ—(જેની) બાની (શૈલી), અને
ઉક્તિ(ભાંગિ) મનોહર છે. કીરતિ—ગુણગાન.

સોનિગિરા—ઝલોરના ચૌહાણો ‘સોનગિરા’ કહેવાતા—ઝલોર
જેના ઉપર વસ્યું હતું તે ‘સુવર્ણગિરિ’ (કે કનકાચલ)
નામના ડુંગર ઉપરથી.

સુવંગ—સુંદર, સરસ. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ વિશેષણ
પ્રયોજ્યલું મળે છે; વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એ લુપ્ત
થયું છે. વર્તમાન મરાઠીમાં એ સવિશેષ પ્રયોજ્ય છે.

૫ જાલહુરડ—ઝલોરો (ચૌહાણ). જાળીઝ—વર્તમાનકાળ ત્રીજો
પુરુષ એકવચન; કર્મણિ રૂપ. (સં. જ્ઞાયતે ઉપરથી).

સામતસીસુત—સામંતસિંહનો પુત્ર, કાન્હડદેવ.

તાસ તળા—‘તેના’. છઠી વિભક્તિના પ્રત્યયસિદ્ધ રૂપને પાછો
પછીનો અનુગ લાગ્યો છે. સરખાવો : અપભ્રંશ તહાં હોન્તર
(= ત્યાંથી). સિદ્ધહેમં ૮-૪-૩૫૫.

૬ નવકોટી—જેમાં નવ કોટ (=દુર્ગ) છે એવો મારવાડ દેશ.
મારુઆડિ—‘મારવાડ’; સ્ત્રીલિંગ. સરખાવો : ‘ગુજરાત મોરી
મોરી રે’. ઘણ દેશ—સમૃદ્ધ દેશ. ઘણકણ—ધનધાન્ય.
કંપ્પડ કણય સુવેસ—(જ્યાં લોકોનો) જરીભરેલાં સુંદર
વસ્ત્રોવાળો પહેરવેશ છે.

૭ કળયાચલ—‘કનકાચલ’; ‘સુવર્ણગિરિ’. જાળીઝ—સુરાત, પ્રસિદ્ધ.
ઠામ—સ્થાન, નિવાસ. (સં. સ્થામન્, પ્રા. ઠામ ઉપરથી). ઠામ
તળડં જાબાલિ=જ્યાં જાબાલિ મુનિનો આશ્રમ આવેલો છે.
તહીં લગઝ...—તે કારણથી લોકો આ સ્થાનને ‘ઝલોર’
કહે છે (જંપઝ).

૮ આગઝ—પૂર્વે.

રાજહંસ...—રાજહંસ જેવા મનોહર.

૯ સવેદિવસ...—રાજભવનમાં સદાકાળ નવે નિધિ વાસ કરીને રહે છે.

૧૦ સહોદર સ્યૂં—ભાઈ (માલદેવ)ની સાથે. (સં. સમમ્ ઉપરથી).
જાણે જગિ જયવંત—જગતમાં પરાક્રમી (વિજયવંત) તરીકે
પ્રખ્યાત છે.

૧૧ હઠ—‘બળ’, ‘વિરોધ’; અહીં ‘યુદ્ધ’ના અર્થમાં છે.
તાસ...—એની કથાને અનુલક્ષીને. પુહુવોઈ—આ જગતમાં.
પ્રાકૃત વંધ—પ્રાકૃત (અહીં, ‘સમકાલીન કથ્યભાષા’)માં રચાયેલ
પ્રબંધ રૂપે.

૧૨ રૂપ સુહાવઈ અંગ—(સુંદર) રૂપથી શરીર શોભી રહ્યું છે.
સુહાવઈ વતં ૦ ત્રીજે પુ ૦ એકં ૦, પ્રેરક રૂપ.
આપણ—પોતાને. સં. આત્મન્ > અપ. અપ્પણ ઉપરથી.
નવરંગ—નવનવા આનંદ—ઉત્સાહથી.

૧૩ ગૂજર ધર—ગુજરાત ભૂમિનો.
સારંગદે નામઈ બોલાઈ—સારંગદે નામથી પ્રસિદ્ધ. અહીં સારંગદેવ
રાજાએ માધવ પ્રધાનને દૂલબ્યો એમ જણાવ્યું છે, જે ઐતિહા-
સિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. અવગુણીડ—અવમાન્યો; અપમાન
કર્યું. તહીં લગઈ—તેથી, ત્યાંથી. અહીં લગઈ પંચમી અનુગરૂપે
આવ્યો છે.

૧૪ રીસાવ્યુ—‘રીસાયો’; વતો પ્રક્ષેપ છે.
કરી પ્રતન્યા...—(આમ) ‘પ્રતિજ્ઞા કરીને અનાજ છોડ્યું’;
(અક્ષરશઃ, ‘નિયમ લીધો’; ‘બાધા લીધી’).
તડ—તો, ત્યારે. જડ—જો. તુરકાંણડ—‘તુરક લોકોને.’ તુરક
ઉપરથી તુરકાણડ સમૂહવાચક. અરહું—અહીં; આ બાબત.

૧૫ માધવ મહુતઈ...—આ ત્રણ કડીમાં કવિ આકંઠ કરે છે કે
ગુજરાતની પવિત્ર દેવભૂમિમાં માધવ મ્લેચ્છોને લઈ આવ્યો.
મહુતઈ નોંધપાત્ર રૂપ છે;=‘મહેતે’.

નવિ છૂટીયઈ આગિલાં કર્મ—પૂર્વ જન્મનાં કર્મોના વિપાકરૂપે
માધવથી આ મહાન અધર્મ કર્યા વિના રહેવાયું નહીં.

૧૬ કરાયઈ—‘ કરાય છે ’, (કર્મણિ). દીજ્યઈ ત્યાગ—દાન અપાય છે.
વેદ પુરાણ ધર્મ વૂઝીયઈ—વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ધર્મકાર્યોનાં
રહસ્ય (અધિકારી જનો વડે) સમજવાય છે.

૧૭ સ્મૃતિ પુરાણ માનીયઈ ગાઈ—સ્મૃતિપુરાણાદિક શાસ્ત્રો પ્રત્યે
આદર દર્શાવાય છે અને ગાયની પૂજા થાય છે.

નવ સંહે—જગતભરમાં. અપકીરતિ હૂઈ—અપયશ ગવાયો,
કલંક ચોટયું.

૧૮ ઢોલી—દિલ્હી. જૂની ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં આ
પ્રયોગ સવિશેષ મળે છે. સેટિ—નજરાણા માટેની ભેટ, (સ્ત્રી-
લિંગ) વિષમ ઘાટ—દુર્ગમ પંથવાળા. હલુંગ્યા—ઓળંગ્યા;
વટાવ્યા. નગર યોગિની—‘ યોગિનીનગર ’; અર્થાત્, ‘ દિલ્હી ’.

૧૯ દોવાણિ—દીવાનને; પ્રધાનને. સાચી વાત—(માધવ વિષે બનેલી)
વાસ્તવિક ઘટના. સુરતાણિ—સુલતાને.

૨૦ ઘોડાની લાસ—ઘોડાઓની હાર. એ યુગમાં યુદ્ધના વાહન તરીકે
ઘોડાની અત્યંત ઉપયોગિતા હતી, એથી માધવે સુલતાનને
ઉમદા ઘોડાઓ નજર કર્યા.

મીર ઝંબરે—દીવાનનું નામ સંભવે છે. (=અમીર ઉમરખાન ?)

અરદાસ—(ફારસી) અરબ, વિનંતિ. મુકર્દમ—સરદાર, પ્રધાન.
નોંધ:—કાન્હડદેપ્રબંધમાં છૂટથી વપરાયેલા આ ફારસી-અરબી
શબ્દો રાજદરબારોમાં ફારસી ભાષાનો પ્રવેશ સૂચવે છે.

૨૧ અસપતિ રાજા—સુલતાન; તૃતીયા એકવચન. પ્રા. ગુજ. ગ્રંથોમાં
સુલતાન કે પાદશાહને માટે ‘ અસપતિ ’ બિરુદ વારંવાર
વપરાયેલું મળે છે.

ગુજરાતિ તે કહીયદ્ કિસી—પાદશાહ માધવ પાસેથી ગુજરાતના પ્રદેશે અને નગરો, એમાં રાજ્ય કરતા રાજ્યો અને રાજકુલો સંબંધે વીગતવાર માહિતી પૂછે છે.

૨૨. રૂંભાયત—ખંભાત. દીવગઢ—કાઠિયાવાડનું 'દીવ' નગર.

માંગલહુર—માંગરોળ.

જ્ઞાલાવાહિ સોરઠ...—એ યુગના રાજકવિને સૌરાષ્ટ્રના આ પેટાવિભાગોની ખબર છે.

સાહસી—સાહસિક, શૂરવીર.

૨૩. સરૂદ સાદિ—ગળગળે અવાળે.

વંશ—પ્રાણી. માધવનો નાગર તરીકે ઉલ્લેખ નથી એ નોંધ-પાત્ર છે.

કરદ ફિરીયાદિ—માધવની ફરિયાદ રાજ્યકર્તા સારંગદે સામે નથી પરંતુ એના ભત્રીજા, યુવરાજપદે રહેલા, કર્ણદેવ સામે છે.

ગહિલડ—ધેણે, પ્રમત્ત. આ ઉક્તિ, કર્ણદેવને લોકવદન્તીમાં ત્યારે 'ધેલા'નું ઉપનામ મળ્યું હશે એમ દર્શાવે છે.

૨૪. અંગ તણડ અનુરાગ—શરીર (ના સૌન્દર્ય, શક્તિ, આદિ માટે) નો મોહ.

મક્ષ કરદ વજનાગ—શરીરનું સૌન્દર્ય અને તાકાત વધારવાને એ વજનાગ જેવાં જલદ ઔષધો ખાતો હશે એમ જણાય છે.

વિણ પડીયાર—મ્યાન વિના. પટડ—તરવારનો એક પ્રકાર.

ન કો અંગરખ જમલડ રહદ્—એના ઉગ્ર સ્વભાવથી ડરીને કોઈ અંગરક્ષક (કે પરિજન) એની પાસે (જમલડ) રહેવાની હિંમત કરી શકતો નહીં.

૨૫. મરણ તણદ્ મચિ...સૂઆર—રાજા ગુરુસે થઈને છૂટું મારી એસે તો ધાતુના (કડગા આદિ) પાત્રથી પોતાનું મૃત્યુ થાય

એ બીકથી રસોઈયો વાંસના (= લોકડાનાં) (કડછા જેવાં) પાત્રો રાજા પાસે મૂકે છે.

રાઈ હું અવગણ્યું—કર્મણિ રચના; અક્ષરશઃ = ‘રાજા વડે હું અવમાનાયો.’

૨૬ તેહ ઘરણી ઘરિ રાણી રાઈ—‘(કેશવને મારીને) એની પત્નીને રાજાએ ઘરમાં બેસાડી.’

પ વહુ રોસ ન સહિણુ જાઈ—‘એ અત્યંત રોષજનક ઘટના મારાથી સહી જતી નથી.’ સહિણુ જાઈ એ કર્મણિ રચના છે.

કલહુ—યુદ્ધ. માંડિસિ—માંડીશ, આરંભીશ.

મોકલડ—‘મોકલો’; આજ્ઞાથા બીજો પુ. એકં.

૨૭ ડ્રુડો—દોડીને, ધસીને. ઘાલિસુ—કાઠી મૂકોશ, તગડી મૂકીશ. રાનિ—જંગલમાં. એક મારૂં—કેટલાકને મારીશ.

એક જ્વાલું બાનિ—કેટલાકને બાન (= બંદી, કેદી) પકડીશ.

પૂતકાર—લોહી તરસ્યો, ભયંકર.

પ્રાણિ—‘બળપૂર્વક.’ આ શબ્દમાંથી અર્વાંગુજાં શબ્દ ‘પરાણે’ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

૨૮ તસ—‘તેને’; પઠ્ઠી એકં. પ્રા. તસ્સ, અપ. તસ્સુ, તસુ ઉપરથી. પંચાંગ પસાય—પંચવિધ પોશાક આદિ સરખાવ.

૨૯ સીષામણ—સૂચના, આજ્ઞા. પાટ—રાજપાટ.

લસકર—પાદશાહનું લશ્કર.

ચાલઈ સૂધી વાટ—પોતાને માર્ગે સીધેસીધું (તમારા પ્રદેશને રંજડયા વિના) ચાલ્યું જશે.

૩૦ પહિરામણી—નજરાણું. ડગરાહઈ—‘સ્વીકારે.’ સરખાવે અર્વાંગુજાં ‘ઉધરાવે.’

સિંમરિનડ ઘળી—ચૌહાણા મૂળ સાંભરના પ્રદેશના અધિ-
પતિ હતા; એમાંથી એક શાખાએ—સોનગિરા ચૌહાણાએ—
જલોરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અહીં માનાર્થે પાદશાહી
પ્રધાનો જલોરના રાજા કાન્હડદેને ‘સંભરપતિ’ તરીકે ખિરદાવે છે.

૩૧ અવધારડ—જાણો, સાંભળો. દોહિલા—દુર્ગમ. ઘાટ—રસ્તા.
સમાસિદ્ધ—પોતાની રાજસભાની સાથે મંત્રણા કરીને.

મર્મ—ગિંદુ, તલસ્પર્શી સત્ય; તત્ત્વ.

૫ તાં નહી...—એ રીતે પાદશાહના લશ્કરને માર્ગ આપવો
એ અમારે માટે ધર્મ્ય નથી (કારણ કે, પાદશાહનું લશ્કર
ગામે ભાંગે, વસ્તીને રંજડે, ગોપ્રાત્મણને પીડા ઉપજાવે).

૩૩ વલ્યા—પાછા ફર્યા. સિઘડું—સિદ્ધ થયું.

૩૪ વીનવીયા—નિવેદન ક્યું. આળ—(પાદશાહની) આજ્ઞા,
ફરમાન. ચઢો વાત...—આમ વાત હક ઉપર ચડી.

૩૫ વદીતડ—પ્રસિદ્ધ, કીર્તિમંત.

મહિમુંદ—મહમૂદ; પાદશાહના કોઈ ખાસ સેવકનું નામ સંભવે
છે. સદ્. દેરાસરી અનુસાર મહિમુંદ = અલાઉદ્દીન; કારણ કે એનું
આખું નામ ‘ઇસ્કંદર-ઇ-સાની સુલતાન-ઉલ-આજમ અલ્લા-
ઉદ્-દીન યા મૌદ્દીન મહમ્મદશાહ’ હતું. જુઓ : દેરાસરી
સંપાદિત કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ૨૭ આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૭.

કેહુ—અનુયાયી, પાસવાન. સરખાવો : પેસરડ = અગ્રણી,
નાયક.

સપરાણુ—સત્ત્વશાળી, સમર્થ. તેહુ—ખોલાબો.

૩૬ અલૂપાન—હિલુધખાન, અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ, જેણે ગુજરાત
ઉપર ચઢાઈ કરીને કણુને હરાવ્યો હતો.

ચંદડ—સેવક. તાસ—તેને. ૧૪૬૧ વિં ચતુર્થીના અર્થમાં
પ્રયુક્ત. ફુરમાણ—ફરમાન, આજ્ઞા.

ગુજરાતિ ઉપરિ દલ નૂંઘ્યા—ગુજરાત ઉપર લશ્કર લઈ
જાય. બીડડં ઘડ—ખીડું આપે છે. (ઐતિહાસિક વર્તમાન-
કાળ). કોઈ મહત્વના કાર્યની સોંપણી કરવાની આ જૂની
રાજદરબારી પ્રથા હતી.

૩૭ પોસાતુ—મોટો, વડો. મેલાવિ—‘એકત્ર કર્યા’; અર્થાત્
‘લશ્કરમાં મોકલાવ્યા’. પોજા—નોકરો.

૩૮ ગઢરોહડ—ધેરો; (ગઢ + રોધક:—‘કિલ્લાને ધેરો ધાલવો’—
ઉપરથી). તે હું કરું વણાણ—તેનું હું (હવે) વણું
કરું છું.

૩૯ અહીં કવિ પોતાના કથા વિષયનો ઉલ્લેખ કરે છે.
ગુજરાતિ સોરઠ સોમઈયા...—ગુજરાત અને સોરઠી સોમ-
નાથની રક્ષા કરતાં (વાહરિ) (રાજપૂતોના પરાજય અને
વિનાશની) જે વિષમ ઘટના બની. મિડકિમાડ—સુભટ,
સમર્થ વીર. આ પ્રા. ગુજરાતીનો એક લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગ છે.
હઠ—યુદ્ધ; (અક્ષરશઃ, = ‘વિરોધ’)

૪૦ ડલિહી—નાનો તંબુ. સાબાન—(ક્ષ. સાયવાન) તાપ અને
પ્રકાશ ન આવે એવા આગળ પડદાવાળા તંબૂ. સિરાચા—
સમીપાણા. ઘડિયાજોળી—‘એક ઘડીમાં એક જોજન કાપી
નાંખે તેવો’; ‘અતિ વેગવંત.’ પલ્હાણી—‘પલાણ (સાજ)
નાંખીને તૈયાર કરી. પૂઠિ—પાછળ. પરઠયા માર—‘ભાર
ભર્યા’, ‘લશ્કરનો સામાન ભર્યો.’

૪૧ રઝવારી અસવાર—(એ સાંઠ ઉપર) રખારીઓ સવાર
થયા હતા. પહિલઈ ટમકિ—(પ્રભાતને) પહેલે ટકારે.
પેસરડ—સરદાર, સેનાપતિ. લાઈ—લાગી.

૪૨ ફારકમાથી—લશ્કરના સૈનિકોની એક કોટિ.

હવસી, વંગાલ—મુસ્લિમ લશ્કરના સૈનિકોની કેટલીક ભતિઓ.
કાહર, મોઈ, વલવાલ—એ લશ્કરના પરિચારકોની ભતિઓ
છે : કાહર જલવાહક હોય છે; મોઈ પાલખી ઇત્યાદિ
ઉપાડે છે.

૪૩ તવાપ—(અરખી) ખૂમચો ઉપાડનારા. પીરસણિયા (?).
મેછના—‘ મેચ્છો ’; સમૂહવાચક નામ.

૪૪ મયગલ—‘ હાથી ’; સં. મદકલ ઉપરથી. સરખાવો : ‘ મેગલ ’
(મધ્યકાલીન ગુજ.). પૂંતાર—મહાવત. પાપર—જીન; ધોડા
ધં માટેનું બખ્તર. કઠપંજર—અંખાડી.

૪૫ રોસાલ—રોપવાળા, મત. સારસી કરંતા—‘ ચિત્કાર કરતા ’.
હાથીના અવાજને પ્રા. ગુજ. માં ‘ સારસી ’ કહે છે.

૪૬ જૂજૂઈ—જુદી જુદી. જુદી જુદી ધોડેસવાર ટુકડીઓનો તો
પાર નથી (ન લામડ પાર). ઝવટ વાટિ—‘ આડી વાટે ’,
‘ ઊકરાંટા ’. ભતવાન ધોડાઓ થનગનાટ કરતા ઊકરાંટા ચાલે છે.
તોષાર—ધોડા.

૪૭ વરગાં—‘ એક વાઘ ’. સરખાવો અર્વા. ગુજ. ‘ બણગાં
ફૂંકવાં ’. નફેરી—મોટી શરણાઈ આકારનું વાઘ. કાહલ—
રણશિંગા. નીસાણ—લશ્કરને મોખરે ધોડા કે ઊંટ ઉપર
રાખેલાં રણદુન્દુભિ; ડંકા નિશાન. (સં. નિઃ+સ્વન ઉપરથી).
પહ—ધાસ. દિયઈ મેહલાણ—પગવ (= છાવણી) નાંખે છે.

૪૮ કુદાલા—‘ કોદાળિયા ’; ‘ કોદાળી—પાવડ ધંથી રસ્તો સરખો
કરનારા ’. મલી કરેવા વાટ—રસ્તો સરખો કરવાને (કરેવા-
હેતુર્થ કૃદન્ત). ચારહિડા—‘ પથર ફોડાઓ વડે ’; તૃતીયા
વિભક્તિ, પ્રસય અધ્યાહાર. પાહણ—પથર. સં. પાષાણ, પ્રા.
પાહાણ ઉપરથી. સરખાવો : કાઠિયાવાડી બોલી : ‘ પા’ણા ’.

ઘણ—ધણ વડે. માંજી—ભાંગીને. અહીં પ્રેરક અર્થ છે. (=ભાંગાવીને). માધવ આ બધા પ્રદેશનો જાણકાર હતો, એથી લશ્કરની કૂચ માટે રસ્તો (ઘાટ) બનાવવાનું એણે સ્વીકાર્યું હતું.

૪૯ વાગઢૂ—વગડાઉ, જંગલી. સાવિજ—પશુઓ. (સં. શ્વાપદ ઉપરથી). વેહડું—વેગથી. દેસાડત—દેશની પ્રજા. વિસમી ભૂમિ...—(પહાડો ઇ. જેવી) દુર્ગમ જગાઓ. ઉપર ચાલી જાય છે. ચિહું દિસિ—ચારે દિશાએ.

૫૦ સમરસી રાડલિ—સમરસિંહ રાવળ (વિ. સં. ૧૩૫૦-૬૦ સુધી હયાત) મેવાડનો સમકાલીન રાજા હતો. દીઘી વાટ—ગદશાહના લશ્કરને પોતાના રાજ્યમાં થઈને જવાનો માર્ગ આપ્યો. વિનાસ—બનાસ નદી ઉપર. બુંવડિયા—‘સંદેશવાહક’. બેપિયાઓએ આ સમાચાર શુભ-રાતમાં પહોંચાડ્યા.

૫૧ વેહ—‘રજ’, ‘ધૂળ’. મોટા લશ્કરની કૂચને કારણે સર્વત્ર ધૂળની ડમરીઓ ઊડી રહી. ગયણિ ન સૂઝઝ માણ—(એથી) આકાશમાં સૂરજ દેખાતો નહોતો. મુહડાસઝ—મોડાસા નગરમાં. ઢમઢમીયાં—ઢમકયાં, વાગ્યાં.

૫૨ મૂછાલા—‘મૂછાળા’, અર્થાત્, ‘બળવાન’, ‘શૂરવીર’. રાડતવટ—‘રાજવટ’, અર્થાત્ ‘ક્ષત્રિયોના રાજધર્મ’ અનુસાર શત્રુના મુકાબલાની તૈયારી. ‘વત્તડ—મોડાસાના ઠાકોરનું’ નામ. પહિલા...—બતડે કહ્યું કે અમે પહેલા જ મુસલમાનોની સામે લડીશું. લડાઈ થાય ત્યાં સુધી એણે અન્ન ન જમવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

૫૩ અમ્હ—અમને. દિ૦ બહુ.

વરાંસડ વીતડ—‘કપરું વીત્યું છે.’ અહીં કોઈ આગળ બનેલા ઐતિહાસિક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે; પણ એ કયો તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

છાંદ્ર—છાડું. પાંદું—તરવાર. (સં. ષડ્ગ ઉપરથી)

૫૪ રિણ—(= રણ). થોમી—(યુદ્ધ માટે સજ્જ બનીને) ભિભેલા.

પહિલું કામા સારડ—પહેલાં અંત્યવિધિઓ કરી નાખે છે. લાક્ષણિક મધ્યકાલીન ગુજ. પ્રયોગ. (સરખાવો : આગળ કાન્હડદેવવન્ધ-૪૧૨૩૪)

રિણ પેરણ માંડડ—યુદ્ધ આરંભે છે. (સં. રણ + પ્રકરણ ઉપરથી.)

મારી માગ દિવારડ—(દુશ્મનોને) મારી માગ મોકળો કરે છે; અર્થાત્, ‘દુશ્મનોને મારી હાલે છે.’

૫૫ ઘડી વિચ્યારિ—‘એ ચાર ઘડી.’ બતડની નાનકડી સેના વધારે ટક્કર જીવે તેમ નહોતી.

દલ થોમ્યડં—(દુશ્મનોના) લશ્કરને થંભાવી દીધું.

વીર વાવરડ લોહ—શૂરવીર (રાજપૂતોએ) હથિયારોની રમઝટ બોલાવી.

તુરક વચા...સમોહ—તુરકો અને કઠોર મૂંગલો ઉપર (રાજપૂતો) તૂટી પડ્યા.

૫૬ પડંતડ—(ધવાઈને) ઢળી પડતો.

વતડ વણાણિડ બાનિ—ઉલુધખાને બતડના શૌર્યની પ્રશંસા કરી.

સરગાપુરિ—સ્વર્ગપુરીમાં.

- ૫૭ ધરઘાં વાંદ—લોકાને ખાન પકડ્યા.
 ગામે ઘાલી લાઈ—ગામને લાલ લગાડી—ગામ સળગારી દીધું. એ વખતની યુદ્ધની રીતરસમોનું અહીં તાદશ ચિત્ર છે. લૂસડ લૂટાયત ટૂંડી ઘાડાં ઘાઈ—(દુશ્મનોએ ગામ ભાંગ્યાં પછી ફેલાયેલી અધોધૂંધીનો લાલ લઈને) લુટારાઓનાં ઘાડાં ગામેગામ ફરી વળ્યાં અને લોકાને લૂટવા લાગ્યાં.
- ૫૮ પછી મુસલમાનોએ ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશો—ચરોતર, કાનમ, ખાવનની ખેડ—ભાંગ્યા. ગુજરાતના આ પ્રદેશો નિર્બળ (સોજરડ) થઈ ગયા. અજીયન આવડ પાર—મુસલમાનોએ ભાંગેલા પ્રદેશોનો આટલેથીજ કાંઈ અંત આવતો નથી.
- ૫૯ પછી લશ્કર દંડાવ્ય (દંડાહિ = ‘ ડાંગરવાની આસપાસનો મુલક ’ જુઓ દેરાસરી, બીજી આ. પૃ. ૧૩૨) ઉપર દક્ષિણોત્તર રસ્તે ચઢ્યા, અને ઢંઢારને (ઘાણધાર, = ‘ પાલણુપુર અને એની આજુબાજુનો પ્રદેશ ’; જુઓ દેરાસરી, એજન) હુલમચાવી નાંખી. આ ખજર લઈને ધૂળની ડમરી (વીંત્રી) ઉડાડતા સંદેશવાહકો (વાહસ) (પાટણ) આવ્યા અને તરત પાટણના દરવાજા (પોલિ) બંધ કરવામાં આવ્યા.
- ૬૦ દીઘાં રણત—દરવાજે દરવાજે રખોપાં (રક્ષકદળો) મૂક્યાં. ઝૂઝાર—યોદ્ધાઓ. (સં. યુદ્ધ + કાર ઉપરથી). મુસલમાન સૈન્યે માધવ મહેતાને આગળ કર્યો; એ નગરના ‘ માગનિસાર ’ (= જવા આવવાના માર્ગો) નો જાણકાર હતો.
- ૬૧ મેલ્ચડં નગર—મુસલમાનોએ (કિલ્લાની બહારનો) નગરનો ભાગ લૂંટ્યો. રહ્યા ગઢ થોમી—મુસલમાનો કિલ્લાને ઘેરા ધાલીને પડ્યા. કાંઈ મરડ અણબૂટડ—‘ વગર મોતે શા માટે મરે છે ? ’ લાક્ષણિક મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રયોગ.

૬૨ પાડી પાંડિ—કાટમાં છીંડું પાડીને.

પાલી જાડ રાણી—(સુખાસનમાં જનાર) રાણી પગપાળી નાહી. એના ઉધાડા પગમાં નવા ડાલ પેસી જતા હતા છતાં પાણી પીવાને પણ એ થોભતી નહોતી.

પાટણ પડતાં કરણની રાણી કેદ પડઝાઈ અને અલાઉદ્દીનની બેગમ બની એ કિંવદન્તીને કાન્હડદે પ્રવન્ધનું સમર્થન મળતું નથી.

૬૩ આ પંક્તિઓ ઉપરથી કણું અને રાણી બંને પાટણ છોડી સાથે જ નાહાં એમ સૂચવાય છે.

રાણી રાખતે કહે છે કે ‘ તમારા માધવ પ્રત્યેના કુકર્મ (રૂપી વૃક્ષ) નાં કેવાં ફળ આવ્યાં તે જરા મનમાં વિમાસો. એ મિષ્ટ ફળો ન નીકળ્યાં; એ તો નીકળ્યાં બીલાં, બોરાં, કરડાં કે હિંગોરાં (જેવાં જંગલી, કુપથ્ય ફળ) !’

એ યુગના કાઈ પ્રચલિત રૂઢ ઉક્તિપ્રયોગને અહીં વણી લેવામાં આવ્યો છે.

૬૪ ગઢ સેલ્લડ...—પાટણના કિલ્લાને લૂટી લીધો; ભયો ભંડાર લઈ લીધા, અને રાખતી ઘોડશાળના (વાલિ) ના ઘોડા છોડી લીધા.

૬૫ પહવી વાત હૂઈ નવિ હોસડ...—પછી તો અણહિલપુરમાં એવું બન્યું કે જે પૂર્વે કદી બન્યું નહોતું અને ભવિષ્યમાં કદી થશે નહીં.

જીણડ ઠામિ...સિલ્હારિ—(પદ્મનાભનો પવિત્ર, ધર્માંભિમાની આત્મા કદળી બેઠો છે કે) જ્યાં દેરાસરો હતાં ત્યાં મસીદો થઈ અને સાંથી સેવારે બાંગ પોકારી.

૬૬ પૂઠહ—ત્યારપછી.

૬૭ મળી—તરફ.

અસાહિ—અસાવલ. અમદાવાદ વસતાં પહેલાં ત્યાં અસાવલ ગામ હતું. પાટણથી અસાવલ તરફ પાદશાહનું લશ્કર ઊપડ્યું. થાણડું—થાણું. પાટણગઢના રક્ષણને માટે લશ્કરનું એક થાણું ત્યાં રાખ્યું.

ગુજરાતિ માંહિ ગડઅડઢ—ગુજરાતમાં સર્વત્ર ખળભળાટ થઇ ગયો.

તર્હીય લગઢ તુરકાણડું—પાટણમાં તુરકો (ના વિજય પ્રવેશ) ને કારણે.

૬૮ એ યુગનાં ગુજરાતનાં મોટાં મોટાં નગરો—ધોળકા, ખંભાત, સુરત, રાંદેર, ચાંપાનેર, અને ખીજાં કેટલાંય નગરો—(મુસલમાનોના આક્રમણના અને પાટણના પતનના ખખર સાંભળીને) કંપવા લાગ્યાં.

૬૯ તઢીયાં નગર—સાગરપટ્ટી ઉપર આવેલાં (ભરુચ, ખંભાત) જેવાં નગરો.

ધંધોલ્યાં—(મુસ્લિમ સેનાએ) ઢંઢોલ્યાં; હચમચાવી મૂક્યાં. દીઠાં સાયરપૂર—ઉત્તર ભારતની સેનાએ (પહેલવહેલો) સમુદ્રનો જલરાશિ જોયો.

સાવટૂ—રેશમી કાપડ.

૭૦ આ મુસલમાન સેના મોટી ટુકડીઓમાં ફરીને પ્રદેશો લાંગવા લાગી (મારફ દેસ), અનાજ લૂટવા લાગી (લુસ્યઈ), લોકોનાં ઢોરઢાંખર (ઢોરઘાર) વાળી જવા લાગી (વાલઈ = હરી જવા લાગી), અને માણસોને બાન (=કેદી) પકડવા લાગી.

સપરાણા—ખળવાન (મુસલમાન સૈનિકો).

૭૧ તાષતિ—લૂટ.

સહ્ય સમેટી લીધું—અધુન વાળીઝૂડીને ઉઠાવી ગયા.

વાજી સાન—ડંકા વાગ્યા. પાન—તૃતીયા એકવચન.

પીઆણડું—યુદ્ધપ્રયાણ, ડૂંચ.

સોમઈયા મળી પીઆણડું લીધું—પછી ઉલુખખાને સોમ-
નાથ પાટણ તરફ ડૂંચ કરી.

૭૨ મેગલપુર—માંગરોળ. ઝૂના, ઢાઠા—ગામનાં નામ.

પડી ઢાક—(જ્યાં) રણદુર્ઘ્નિ વાગ્યાં.

લોક દહોદિસિ નાઠા—મુસલમાનોના લશ્કરના ડંકા જ્યાં
સંલગ્નાતા ત્યાં લોકો દશે દિશાએ નાસી જતા.

૭૩ રાષ્ટ્ર જીવ દીવ માંહિ પડ્યા—જે (લોકો) દીવખેટમાં
નાસી ગયા તેમના જનમાલતું રક્ષણ થયું.

વરતઈ હાલકલોલ—(સર્વત્ર) હાલકડોલક થઈ રહ્યું.

તુરકાં પાસિ...દ્રહવોલ—લોકો ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતા
હતા કે ‘ખીજો સર્વનાશ (દ્રહવોલ) ભલે (વરિ) કરજે,
પરંતુ અમને તુરકોના હાથમાં પડવા દઈશ નહીં!’

૭૪ પડઈ વૂંવરિણ કાહલ વાજઈ—યુદ્ધનાં રણશિગાં વાગ્યાં ત્યારે
લોકોમાં ખૂમરાણ થઈ રહ્યું.

જાણે કોપ્યડ...—જાણે કૃતાન્ત કાળ કોપ્યો ન હોય (એવું
ભીષણ દૃશ્ય સર્વત્ર નજરે પડવા લાગ્યું).

૭૫-૭૬ લશ્કરની વ્યાપક લૂટફાટનું ચિત્ર.

મુસલમાન લશ્કર આસપાસમાં અધેથી ખારેક, દાઢ, લીલાં નાળિયેર, સોપારી, ખજૂર, શેરડી, અને કેળાં વગેરે જાતજાતનાં ફળો, આદુ, મૂરણ, પંડોળાં ઇં ભાતભાતનાં શાક, અને સરસ નાગરવેલનાં પાન લૂટી લાવતું હતું. આવાં સારાં ફળફળાદિ મળે, પછી ધાન ખાવાની ગરજ કોને રહે ?

- ૭૭ મર્યા દેસ—સમૃદ્ધ; વસતીથી ભરેલા.
 લૂસાઈ—લૂટાય છે; લૂટાવા લાગ્યા. કમૈણિ રૂપ.
 અભંગ આગિલાં—પૂર્વે અભંગ, અજ્યેય, રહેલાં.
 આડઈ—સામે.
- ૭૮ કીઘડં સૂત્ર—બધી તૈયારી, વ્યવસ્થા, કરીને.
 સાહણ—લશ્કર (સં. સાધન).
 ઘણ નીસાણ વજાવ્યાં—મોટાં વિશાળ નીસાણુ (= ડંકા-
 નિશાન) વગડાવ્યાં.
 દેવકઈ પાટણિ—દેવના પાટણુમાં, અર્થાત્ સોમનાથ પાટણુમાં.
 દેવતાં—જેતજેતામાં.
- ૭૯ નગર નિવેસિ—નગરની પાસે. બારગઈ દીઘી—જાવણી
 નાંખી.
 સિરાચા—તંબૂ. ઘોડા તળી પાયગઈ દીઘી—ઘોડાની
 પાયગા કરી—ઘોડાશાળ બનાવી.
 તરૂઅરિ મયગલ થંભ્યા—(મોટાં, વિશાળ) વૃક્ષોને થડે
 હાથીઓ બાંધ્યા.
- ૮૦ દીઘી પોલિ—(સોમનાથ પાટણુના રક્ષકોએ—સોરઠી રાજ-
 પૂતોએ) દરવાજા બંધ કર્યા.
 પરાણ—શૌર્ય. પોસાતા પાયક—મોટા, (= બહાદુર)
 સેનિકો.
 ન મૂકઈ માણ—પોતાનું ગૌરવ છોડતા નથી; માન મૂકીને
 મુસલમાનોની શરણાગતિ સ્વીકારતા નથી.
- ૮૧ પાદ્રિ—પાદરમાં (સામે) ધસી આવીને.
 સઈફલડં માંડયડં—જાપો માર્યો, હુમલો કર્યો.
 લીધા વડપટ ઘાડ—સામસામા આવી જઈને લડ્યા;

હાથોહાથની લડાઈમાં આવી જઈને તરવારની કટોકટી ખોલાવી.

- ૮૨ વાળા, વાળ, જોડવા અને ચૂસમા—એ સોરઠી રાજપૂતોની જાતિનાં નામ છે.

અસપતિ સેન સુમદ્ર ઝલટીયાં—પાદશાહનાં સમુદ્રપૂર સમાં સૈન્ય ઊલટી પડ્યાં હતાં.

ઝપરિ ચાંપી આવઝ—(છતાં) એમની ઉપર સોરઠી રાજપૂતોએ ધસારો કર્યો.

- ૮૩ મુસલમાન લશ્કરે હાથી ઉપર બખ્તર ચડાવ્યાં, ઘોડા તૈયાર કર્યાં, નગરને ચારે તરફ ઘેરી લીધું, અને નગરના દરવાજા સામે સીધો ધસારો કર્યો.

- ૮૪ પાદ્રિ થિકા ઝસરીયા રાહત...—મૂઠીલર રાજપૂતોનું આવી વિશાળ સેના સામે કશું વળ્યું નહીં; તેથી તેઓ પાદરથી પાછા હઠ્યા. નગરમાં આવીને એમણે દરવાજા બંધ કર્યા, અને દુશ્મનના હુમલા ખાળવાને બુરજો ઉપર ચઢ્યા. તેઓ પાદરમાંથી પાછા વળ્યા ત્યારે મ્લેચ્છ સેના એમના ધસારા સામે હડી ગઈ અને એમને માર્ગ આપ્યો.

- ૮૫ અસળ—રણવાદનો એક પ્રકાર.

થરહર—થરથર.

કરયું પરાણ ઝડવ્યા હાથી—મુસલમાન લશ્કરે (હવે) જોર કર્યું, અને (નગરના દરવાજા સામે) હાથી આગળ કર્યા. તુરક ચડ્યા ગઢ ચાંપી—પોતાના હુમલાથી તુરકોએ ગઢ કબજે કરી લીધો.

- ૮૬ વરતી મેલ—લૂટાલૂટ થઈ રહી. પોલિપગાર—કિલ્લાના દરવાજા અને દિવાલો.

લંકા લૂસઝ—(મધ્યકાલીન લાક્ષણિક પ્રયોગ) ‘ જાણે લંકા લુટાણી ’.

૮૭ હવે રજપૂતોએ કેસરિયાની તૈયારી કરી. એમણે સોમનાથના મંદિરમાં (દેવ તળાવ પ્રાસાદિ) ચારે બાજુએ હાથ દીધા (હાથ વડે સ્પર્શ કરીને પ્રણામ કર્યા), સ્નાન કરીને ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરી, અને સોમનાથ ભગવાનનું શરણ (રક્ષણ) માગીને (મુસલમાન સૈન્ય સામે ધસારો કર્યો).

૮૮ દેવના મહના ચોકમાં હવે ખંતે લશ્કરો સામસામાં આવી ગયાં, એમણે રણગજના કરીને (બખ્તરિયા) હાથી આગળ કર્યા, અને હાથોહાથની લડાઈમાં સામસામે આવી ગયા.

પડાડ—પડાવ, છાવણી.

૮૯ રણિવાડલા—રણધેલા. દોટ ડહીના—યુદ્ધમાં સામે ધસનારા. વાલતિ—પછી. સરખાવો: ‘ વળતી ’ (= ‘ પછી ’) (ચરોતરની બોલીમાં). એમણે અંદર ઘૂસેલા મુસલમાન સૈન્યને ચારે તરફથી (ફેરી) ઘેરું (કુંડા ઘાલ્યા).

૯૦ રોસાલા—રોપભર્યા. રણિ મૂંડયા—રણમાં ધસ્યા. નડી નાદ ડતારચડ—લડીને મુસલમાનોનો યુદ્ધનો મદ ઉતાર્યો. હૂંતડ... ‘ હતો ’ મૂળ વર્તમાન કૃદંત; અહીં ભૂતકાળના ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયુક્ત. (= હતો).

૯૧ કિમ ગોહર સાઈ દિવરાઈ—ઘેરો મુસલમાનો સાથે કેમ ભેટો થઈ જાય—અથવા અથવા આવી જવાય.

અંગી અતલિ આહિ—એવી એમને પ્રબળ આકાંક્ષા હતી. મારી મ્લેચ્છ...રિણ માહિ—આ કેસરિયા રાજપૂતો મ્લેચ્છોને વાંકડા (= જબરા) મૂગલ સૈનિકોને—મારીને પછી રણમાં પડ્યા (= યુદ્ધમાં ખપી ગયા).

૯૨ જે પંદ યજ્ઞથી (યજ્ઞાગ), તીર્થયાત્રાઓથી, કે પુષ્કળ દાનથી ત્રૈલોક્યમાં સાંપડે નહીં, એ ભગવાન સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં

(ચાડિ) મરતાં (પ્રાપ્ત થાય છે). સૌ રાજપૂતો સોમનાથના પ્રાંગણમાં ખપી જઈને દેવલોકે પહોંચ્યા.

૯૩ પડી મેલ—લૂટકાટ ચાલી. પ્રાસાદ દેવનદ—સોમનાથ ભગવાનના મંદિરમાં. હલ હલ કરી.....—મુસલમાનો કિંકારી (હલહલ) કરતા દરવાજામાં ધસ્યા, અને ત્યાં (દેવનાં ચોધ-ડિયાંના) દોલત્રાંસાં કબજે કર્યાં.

૯૪ ફેડે ચડયા અસુર આરહિડા—પથરફેડા મુસલમાનો દેવ-મંદિરની ટોચ ઉપર ચઢ્યા.

ગ્રાણ—(પથર ફેડવાનો) ધણ.

પાસા તળદ પૂતલી માંજદ—મંદિરનાં ખંતે પાસાં ઉપર પથરમાંથી કોતરેલી મૂર્તિઓ મુસલમાનો ભાંગવા લાગ્યા. ખૂત-પરસ્તી સામેની મુસલમાનોની નફરત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

૯૫ હાથીયા ઘોડા—દેવમંદિરની બહારની બાજુઓ ઉપર કોતરેલાં હાથીઘોડાનાં શિલ્પ.

૯૬ પરઠદ—રાખીને, ગોઠવીને. સાંગિ—સાગ, કાશ જેવું ઓળર. લાગિ—જ્યાં લાગ (=અવકાશ) હોય ત્યાં. પ્રાણ કરેવા લાગદ—જેર કરવા લાગ્યા. હલહલ...—તેઓ હલહલ કરીને ખંતે બાજુએથી વળગીને જેરથી મોટી મૂર્તિ તોડવા લાગ્યા.

૯૭ ચિરુઈ—અનિષ્ટ, અનુચિત. વાત બાબત (મૂર્તિ ખંડનની). વરતેવા લાગી—ખની. કચિલાસ—કૈલાસ, ચારણી-રાજસ્થાનીનું રૂપ.

૯૮ મઠ રહાવડ સૂનડ—દેવ મંદિરમાં ફરી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ન થવા દેવાનું ઉલુઘખાન ત્યાં રાખેલા મુરલિમ રક્ષક સૈન્યને ફરમાન કરે છે.

સૂનડ—સૂનો, મૂર્તિ વિનાનો. (સં. શૂન્ય ઉપરથી)

મૂત—(કા. વૂત ઉપરથી) મૂર્તિ.

તેજી—ધોડા.

તારવડ—ફેરવે છે.

એમના ડંકાનીસાણના અવાજે ડુંગરો ધ્રૂણ રહે છે.

- ૧૧૨ મલો જાડગડ લીધી—સરસ જગા ઉપર છાવણી નાંખી.
મહલ—કમરો. મસૂરતિ કીધી—(પોતાના સરદારો સાથે)
મંત્રણા કરી.
મોટે મલિકિ—‘ મુખ્ય સરદારે ’, અર્થાત્, ‘ ઉલુખખાને ’.
- ૧૧૩ પ્રધાન ચલાવ્યડ—પ્રધાન મોકલાવ્યા.
માંટી થાજે.....—‘ હવે મરદ થજે, તને શિકસ્ત આપવાને
ઉલુખખાન તારા ગઢ ઉપર ચઢી આવ્યો છે. ’
- ૧૧૪ માંડડ—(યુદ્ધ) માંડી શકે. દેષિ—‘જો’; આજ્ઞાર્થ બીજોપુઠ એકઠ.
આળી મુહિમ—આ તરફ.
- ૧૧૫ કીધા બંદિ—કેદ કર્યા. મૂત—મૂર્તિ (સોમનાથની). કરી
સજાર્ડ—યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈને. ઘાંટુ બાંધે—માર્ગે રોકે.
- ૧૧૬ લેડ.....દાષે—‘ કાં તો ભેટો લઈને મને મળવા આવ,
નહીં તો યુદ્ધ માટે સામો આવ ને તારું શુરાતન બતાવ. ’
કડ તાહરું.....રાષે—‘ નહીં તો (તારું) પોતાનું ધર
સાચવીનેજ બેસી રહે તો એ તારું શાણપણ હું સમજીશ. ’
- ૧૧૭ સુપનંતર—‘ સ્વપ્નાન્તર ’, ‘ સ્વપ્નમાં બનેલી ઘટના ’; અહીં
‘ સ્વપ્ન ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત. હૂંતડ પ્રગટ વિહાણડ—‘ પ્રભાત
ફૂટતાં ’, ‘ ખેડો ફાટતી વેળા. ’ પ્રભાતમાં આવેલાં સ્વપ્નો સાચાં
પડે છે એવી માન્યતા છે.

પધારીયાં ગંગા.....જાણઈ—(સ્વપ્નમાં) જાણે ગંગાજી
અને પાર્વતી પધાર્યાં છે, એવું કાન્હડદેને લાગ્યું.

૧૧૮ પૂછઈ—ગંગા અને ગૌરી કાન્હડદેને પૂછે છે.

ईसानि—૪શે, ભગવાન શંકરે. તાહરડ સ્વામી—તારા એ
દેવને.

૧૧૯ ઝઠિ—‘ઊઠ’, આચાર્ય બીજો પુઠ એકઠ

અજરામર—આ સંબોધન ગંગાજીના આશીર્વાદનું સૂચક છે.

અજી વિમાસણ કાંઈ—‘હજી વિચાર (ગડભાંગ) શો કરે છે?’

તાહરા.....જાઈ—તારા મુલકમાં થઈને ભગવાન સોમનાથ
મુસલમાન બાદશાહ વડે લઈ જવાશે? (એમ બંને તો એ કૃત્રી
અપયશની ધટના હશે?)

૧૨૦ દૈત્યથુ—દાનવો પાસેથી. વૈરોચનિ—વૈરોચને (આ રીતે શંકર
ભગવાનને છોડાવીને) પોતાની અત્યંત ભક્તિ દર્શાવી.

૧૨૧ લીજઈ મોર ત્રિહું ઝડાણે—(હવે) આ ત્રીજો અવસરે તું
(ભગવાન શંકરને છોડાવવાનો) યશમુકુટ ધારણ કર.

જાણઈ કાન્હડદેડ—આ પ્રમાણે જાણે કાન્હડદેએ સ્વપ્નમાં
સાંભળ્યું. મ મ કરિ જેડ—(આમાં હવે) વિલંબ ન કર.

૧૨૨ અસુર—મુસલમાનોએ. ત્રીજી વિઠ. અસંમમ—અસંભવિત.
ચૌદ લોક.....—જે ચૌદ લોકના સ્વામી ગણાય છે તેમને
જોતજોતામાં (કેદ કરી) લીધા.

૧૨૩ વિલવઈ વે સતી—ગંગા ને ગૌરી એ બંને સતીઓ વિલાપ
કરે છે. કીજઈ કંકણ મંગ—(તું કહે કે) અમે અમારાં
કંકણ ભાંગવા દઈએ? (કે તું ભગવાનને છોડાવીશ?)

ઝહ નીરિ.....—ઝોછા જળમાં જેમ માછલી તરફે તેમ

અમને (ભગવાન શંકરનો) વિરહ બાળી રહ્યો છે !

૧૨૪ જિ કો.....પૂઠિ—જે કોઈ અમારા સ્વામીને બંધનમાંથી મુક્ત કરશે તેનાં બધાં પાતક નાશ પામશે. વેદવચન.....—
અમે સિદ્ધવચન સાંભળ્યાં (કે તું એ મહાકાર્ય સિદ્ધ કરીશ).

૧૨૫ છોડવિ—છોડાવ. આત્માર્થ બીજો પુ૦ એક૦; પ્રેરક૩૫.
વિહંડિ—વિનાશ કરોને, વિધ્વંસીને. કીરતિ લઈ—કીર્તિ
પ્રાપ્ત કર. તુઝ નામ હસઈ નવ ષંડિ—તારું નામ નવે
ખંડમાં રહેશે; જગતમાં તારા નામનો મહાન યશ ગવાશે.

૧૨૬ ઝઠિઝ વીર મોડીઝ આલસ—આળસ મરડીને વીર કાન્હડદે
ઊઠ્યો. સોમચન્દ્ર વ્યાસ—રાજપુરોહિતનું નામ છે.
મ્લેછે તળઝ કરી માર—મ્લેચ્છોનો વિનાશ કર.

૧૨૭ ચાહ—રક્ષા, સેવા. કરેજે—કરજે. છોડાવે—છોડાવજે.
આ પ્રમાણે રાજપુરોહિત સોમચન્દ્ર વ્યાસની સાથે સ્વપ્નના
રહસ્યની કાન્હડદે ચર્ચા કરી રહ્યો ત્યાં તો પાદશાહના લશ્કરમાંથી
ગઢમાં પ્રધાનો આવ્યા.

૧૨૮ કાન્હડદે રાજાએ સલા ભરીને એમાં પાદશાહના પ્રધાનોનું
સ્વાગત કર્યું. કહઈ પરધાન—પ્રધાનોની વાણીમાં વિજયને
લીધે આવેલા અહંકાર અને ઉદ્ધતાઈનો રણુકો છે.

૧૨૯ તારા મુલકને ઉજ્જડ કરીશું, જો તું સામનો કરશે તો.
દેસ્યૂં મેલ્હાણ—પડાવ નાખીશું.

૧૩૦ આફળીઈ—પોતાની જાતે જ. આપળપૂં—‘ પોતાના સ્વત્વને’,
અર્થાત્ ‘બળને’

૧૩૧ ઉલુધખાનને એવું કહેજો (સંમાલઝ,=‘ સંભળાવો’) કે અમે
યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરીશું. એક એ દિવસ બળવી બવ (થોભી

બવ). અમે એના લશ્કરની સામે આવીને યુદ્ધ કરીશું.

૧૩૨ વીનવિયા—‘ ને બાણ કયું.’ સં. વિજ્ઞાપિતાઃ, પ્રા. વિણ્ણવિઆ ઉપરથી. વેદિ—લઢાઈ. સરખાવોઃ અર્વા. ગુજ. ‘ વઢવાડ ’; ‘ વઢવેડ ’ (કથ્ય ખોલીમાં). કરેસઈ—કરશે. અછવાં—અચા-
નક. દાડ દેસઈ—ધા મારશે.

૧૩૩ કરી સજાઈ દીયાં દમામાં—કાન્હડદેએ યુદ્ધની તૈયારી કરી
અને રણદુદુલિ વગડાવ્યાં. વિહાણઈ—પ્રભાતે (સં. વિમાનકમ્)
શિરાણઈ—‘ શિરાણા ’ ગામે.

૧૩૪ પાષલિ—ચારે બાજુ, આસપાસ. સં. પક્ષ, પ્રા. અપ. પક્ષ
+ સ્વાર્થિક લ ઉપરથી. ઉલુધખાને પોતાના લશ્કરની આસ-
પાસ ચારે તરફ લાકડાનો ઢોટ (કાઠગઢ) કરાવ્યો, અને એની
આજુબાજુ ખાઈ બનાવરાવી, એવી રીતે કે વચ્ચે લગાર પણ
(લિગારઈ) જગા (માગ) ન રહે. હાથીધોડા ઉપર આઠે
પહોર સાજખખતર નાંખી રાખ્યાં. હવે (હિંદુઓને) (હુમલો
કરવાનો) લાગ શી રીતે મળશે ? (એમ ઉલુધખાને ધાયું).

૧૩૫ કાન્હડદે પોતાના સરદારો—જ્યત દેવડો, લખણ સેલટો, લૂણ-
કરણ અને સાલહ સોભાઉત, એ બળવાન ‘ રાવતો ’ (રાજપુત્રો)
ને મુસલમાન લશ્કર લાણી મોકલાવ્યા. ‘ દેવડઉ ’, ‘ સેલટઉ ’,
‘ સોભતુ ’ એ રાજપૂતોનાં કુળનામ જણાય છે.

૧૩૬ સરખે ઘોડે—એકસરખા ધોડાઓ ઉપર. સાતવીસ—સત્તાવીસ.
દીધી સીષ—મૂચના, આઝા, આપી.
તુરક કેતલડ પાર—તુરકોની સંખ્યા (વિસ્તાર) ૪૦
કેટલી છે ?

૧૩૭ દલ મેલ્હાણ—લશ્કરની ઓવણી. હેજવનઈ—ઉલુધખાનના
પરિચારક, અંગરક્ષકને.

પરદારનકીવે—‘ નકીખખરદારે ’; અર્થાત્, ‘ છડીદારે ’.

- ૧૩૮ જૂજૂઆ— અલગઅલગ. સવિહુનદ્—સર્વેથને.
અનામ—ઈનામ; સત્કાર અર્થે પોશાકાદિની ભેટ.
તીરી દ્રામ—સોનાના દ્રમ્મ; સોનાનો માટો સિક્કો. ગ્રીક drachm.
- ૧૩૯ કરડ વિછેદ, મ જેડડ—આ સલા ખરખાસ્ત કરો, ઉપડો;
હવે વિલંબ ન કરો (મ જેડડ).
એક મળદ્—(કાન્હડદેના પ્રધાનોમાંથી) એક કહે.
- ૧૪૦ કાન્હડદે ટાલી—કાન્હડદે સિવાય. પાન મળદ્ આઘા
તેડાવડ—ઉલુખખાને કહ્યું, ‘ ભલે, એમની મુલાકાત આઘેથી
કરાવજો ’ (જેથી સલામના ઉપચારની જરૂર ન રહે).
વરિ...—અને ભલે એ સલામ ન કરે. વરિ, સં. વરમ્ ઉપરથી.
સરખાવો ‘ મર ’ (કાઠિયાવાડી બોલી).
મન—નહીં. નિષેધાર્થે અવ્યયનું દ્વિત્વ. સરખાવો : મન
(કાઠિયાવાડી બોલી).
- ૧૪૧ રાજા કાન્હડદેના પ્રધાનોએ (આવી શરતો કરીને) ઉલુખખાનની
મુલાકાત (મેટી) લીધી. મલાઈ—ખુશખખર, કુશળવર્તમાન.
કટક તળી—(મુસ્લિમ) લશ્કરની. કિસી વાત બોલાઈ—
‘ શી વાત કહેવાય છે ? ’ — અર્થાત્, ‘ મુસ્લિમ લશ્કરના
વિસ્તાર, બળ, ઇંબંધે કાન્હડદેના દરબારમાં શું કહેવાય છે ? ’
- ૧૪૨ ‘ જે અરજ (અરદાસિ) કાન્હડદેએ તમારી પાસે (પાસિ તુમ્હ)
(મને નિવેદન કરવાને) કરી હોય તે જણાવો. ’
પ્રધાન (આકાશ તરફ આંગળી ચીંધીને) કહે, ‘ ખાન, સાંભળો:
સલામ તો ત્યાં (= આકાશમાં) થશે. ’ (અર્થાત્, ‘ તમારી
સલામની આશા વ્યર્થ છે ’.)

૧૪૩ વૈસ્વાનર—અગ્નિ. દીસ—દિવસ; અહીં ઉપલક્ષણથી ‘મૂય’.
 ટલતડ—સિવાય. (લાક્ષણિક રાજસ્થાની શબ્દ પ્રયોગ).
 કહિ—(કેહરુનું ટૂંકાવેલું રૂપ) —કાઠને પંજુ.
 નામદ—નમાવે, (પ્રેરક રૂપ). સીસ—માથું. (સં. સીર્ષ,
 પ્રા. સીસ ઉપરથી)

૧૪૪ કાજ—‘કાર્ય’; અહીં ‘હેતુ’. રાડલ આપસદ—રાજ
 (કાન્હડદે) ના આદેશ (= આજ્ઞા) થી. જોપસ્યૂ—‘જોષ્ઠશું’;
 અહીં ‘જોવા ઇચ્છીએ છીએ’ એ અર્થમાં પ્રયુક્ત.

૧૪૫ પૂંતારદ—મહાવતે. તતપિણ—તલ્લણ. ગયવર ગુડિયા—
 હાથી પાખ્યાં, સજ્જ કર્યાં. વાલિ—ઘોડાર, ઘોડાશાળ.
 પવરાવ્યા—ઉપર સાજ્જખતર નંખાવ્યાં. મલિક—મલેકો;
 મોટા સરદારો.

૧૪૬ સમર્થ યોદ્ધાઓ અને ભયંકર દેખાવવાળા મૂંગલ સૈનિકો
 હાર (યુદ્ધહરોળ) માં ઊભા રાખ્યા.
 સામગિરી—સાધન (હાથી, ઘોડો, પાયદળ, ઇ.)

૧૪૭ સાન—નિશાની (સ. સંજ્ઞા, પ્રા. સળ્ળા ઉપરથી).
 સીંગિણિ—‘ધનુષ્ય ઉપર’; સસ્ત્રીએ કવચન.
 પરઠગડ—મૂકયું, ચઢાવ્યું. તાળી—(ધનુષ્ય) ખેંચીને.
 ગયણિ પંપિણી વીધી—આકાશમાં ઊડતી પંખિણીને વીધી
 નાંખી. આ રીતે પોતાના સૈનિકોનું યુદ્ધકૌશલ કાન્હડદેના પ્રધા-
 નોને દર્શાવવાનો ઉલુપખાનનો આશય છે. (ગયણિ—સં.
 ગગને, પ્રા. અપ. ગયણિ ઉપરથી):

૧૪૮ તડંગ—પખાલ ?

ઉલુધખાનના સૈનિકાની તીરંદાજની સામે પોતાના પક્ષનું રણકૌશલ બતાવવાને લખણ સેલટાએ તરવારના એક ધાગે પખાલ સાથે પાડાને માર્યો — એના બે કકડા કરી નાંખ્યા. ઉલુધખાન બેઠે જ રહ્યો. એણે લખણ સેલટાના બળની તારીફ કરી.

૧૪૯ કાન્હ ઘરિ—‘કાન્હડદેને ત્યાં’, અર્થાત્ ‘કાન્હડદેની સેનામાં’.

કેતા—કેટલાક. તાહરિ જમલિ—તારી બરોબરીના.

‘કહીજઈ’—‘કહેવાય છે’, અર્થાત્ ‘ગણાય છે.’

સહસ ચઝવીસાં—ચોવીસ હજાર.

પૂંઠઈવાજ—પહોંચતા, સમર્થ, પ્રયંત. (લાક્ષણિક પ્રા. રાજ-સ્થાની પ્રયોગ). લહીજઈ—જાણો, સમજો.

૧૫૦ તૂઠડ—પ્રસન્ન થયો. (સં. તુષ્ટ, પ્રા. તુટ્ટ ઉપરથી).

તું હિંદુ માગે નહીં, (તેથી વગર માગ્યે હું તને) પસાય (ઇનામ) આપું છું. રીઝ—ખુશાલીની બહોણી; પસાય.

પ્રધાને (= લખણ સેલટાએ) કહ્યું, ‘(એમ) પસાય (= ઇનામ) લેવાય નહીં; (એથી તો) કાન્હડદેને લાજ આવે (= શરમાવું પડે).’

૧૫૧ ખાંતિ—હોંશ, ઈચ્છા. પૂરવડ—પુરાવો, પૂર્ણ કરો.

ચિહ્નં દિસિ—ચારે તરફથી, સંપૂર્ણ રીતે. જોસ્યું—જોવાને ઈચ્છીએ છીએ. મન જાણિસ્યુ... —એમ જાણુશો નહીં કે એથી કાંઈ અનિષ્ટ (વરાંસુ) થાય—અમે રાત્રિએ છાપો (રાત્રીવાહુ !) મારીએ.

૧૫૨ જળ—માણસ, અતુચર. મેલ્હાણ—છાવણી. વેસર—ખચ્ચર. પલ્હાણ મૂંઠલા ધોડા, હાથી, ઊંટ, પોઠિયા, ખચ્ચરો કાન્હડદેના પ્રધાનોએ જોયાં.

- ૧૫૩ (જુદા જુદા) સરદારોના (મલિક) પોતપોતાના મર્ત્યા અનુસારના જુદા જુદા પડવો (મરાત્તવ) જેયા, જેમાં શ્રેષ્ઠ લડવૈયાઓ હતા. જોયંતાં 'જેતાં' ; વર્તમાન કૃદંત. તુહિ-તો પણ.
- ૧૫૪ વંદીવાલૂ—અંદીવાન. સીદાતા—પીડાતા. સં. સીદ ઉપરથી. પાડઈ હાઠી—વેદનાથી રાડો પાડતા, ચીસો પાડતા. દોસિ—દિવસે. અગાસઈ — (ખુલા) આકાશ નીચે. તાવડિ દાઝઈ—તાપથી બળી જતા હતા. તાઢિ—ટાઢ.
- ૧૫૫ થાનવિછોહ્યાં ચાલક રોવઈ—માતાના સ્તન ઉપરથી ખેંચી લીધેલાં ધાવણાં બાળકો રેતાં હતાં. દોસઈ સરપાં દૂપ—(ખૂબ) દુઃખી બળુતાં હતાં. આગઈ—પહેલાં તો. તિરસઈ—તરસથી.
- ૧૫૬ ણક—કેટલાક. પ્રા.ગુજ.નો આ વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ છે. સરખાવો : સમાન સંસ્કૃત પ્રયોગ ' ...ઈત્યેકે, ...ઈત્યપરે. ' અણૂઘાણા—અડવાણા; પગમાં પગરખાં વિનાના. (સં. અનુપાનહ + ક, અપ. અણુવાણક ઉપરથી)
એ દાણા ધાન પણ અંદીઓને ખાવા મળતું નહોતું. કેટલાકના પગમાં (પાણ) લોઢાની બેડીઓ (લોહડાં) જકડેલી હતી.
- ૧૫૭ કેટલાંકનાં જુદાં જુદાં હાલરાં (એક સાથે ખાંધીને કરેલી હાર) બનાવ્યાં હતાં, જે ચામડાની વાધરીથી (વાઘ્રઈ આલઈ) બાંધેલાં હતાં. માયવાપવિછોહ્યાં—માખાપથી વિખૂટાં. પાઢિઆ ગાલઈ—એકના (ગળામાં) (દોરડાંના) ગાળા નાંખેલા હતા.
- ૧૫૮ વિછોહ—વિયોગ. (સં. વિક્ષોમ ઉપરથી). ખાન પકડેલાં માણસોમાંથી સ્ત્રી પુરુષોને (દંપતીઓને) એક બીજાથી જુદાં પાડ્યાં હતાં.

કટકિ ઝછલી ઘાહ—લશ્કરમાં (આ બંદીવાનોના)
(દુઃખનો) પોકાર (ઘાહ) થઈ રહ્યો.

૧૫૯ કેટલાક કહે, ‘ આ જન્મમાં તો કાંઈ દુષ્કર્મ અમે કર્યાં નથી, પણ ગયા જન્મમાં કાંઈક અયોગ્ય પગલું પડી ગયું હશે—કાંઈક પાપ કર્યાં હશે (સરખાવો : જન્માન્તર પાતકાનાં વિપાકવિસ્ફૂર્જથુઃ—રઘુવંશ) એથી દૈવે અમને તુરકાના પંખમાં પાડ્યાં, અને (એમ) પૂરેપૂરું વેર લીધું. ’

૧૬૦ અહીંથી એ યુગના સમાજના જીવનના એક પાસાંતું કવિએ દર્શાવ્યું છે. આ બંદીજનોના આકંઠમાં એ યુગમાં અનુચિત, પાતકી ગણાતાં કાર્યો અને વ્યવસાયો વિશે ખ્યાલ આવે છે.

કૂડી સાથિ કહ અમ્હે દીધી—કાં તો અમે ખોટી સાક્ષી પૂરી હશે. કહ ચડાવ્યાં આલ—કે કોઈ નિર્દોષ ઉપર ખોટાં આળ ચડાવ્યાં હશે. કે જનનીને ખોળે (ઉછરંગિ) રમતાં બાળકોને માના ખોળામાંથી ઝૂંટવી લીધાં હશે (થાન વિછોહ્યાં). અહીં, ક્રિયાપદ, ભૂતકાળ ત્રીજો પું બહું)

૧૬૧ ગાઈ તળાં ગોચર બેડચાં—ગાયના ગોચરની જમીન અમે ખેડી નાંખી હશે. લોપ્યા આવાટ—કોઈના ધર-જમીનના હક ડૂબાવ્યા હશે. જહ જંગલિ મુઘ લીધાં—જંગલમાં જઈને મધુપૂડો તોડીને એમાંથી મધ પાડવું એ યુગમાં હીણું ગણાતું, એ ગુજરાત-રાજસ્થાનના જીવન ઉપર જૈન ધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિની અસર સૂચવે છે.

કિહાં પાડી વાટ—(વાવેલાં) ખેતરોમાં અમે (સોંસરમેર) વાટ (= રસ્તો) પાડી હશે.

- ૧૬૨ માંયવાપ નવિ માન્યા—માયાપનું માન ન રાખ્યું; માયાપની અપમાનના કરી. વેદવચન ઋથાપ્યાં—શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન ન કર્યું; ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિપરીત વર્તન કર્યું.
- ૧૬૩ સંમેડા—=? (‘ધાસની ગંજી’, ‘ઓઘા’ જેવો અર્થ સંદર્ભથી સૂચવાય છે.) લાયા—લાલ લગાડી.
- ૧૬૪ પાતિક પંચ—પંચ મહાપાતક. બ્રહ્મહત્યા, મદ્યપાન, સુવર્ણની ચોરી, ગુરુદારાગમન, અને આવાં પાપોમાં સંમતિ. ષાઘાં ધાન ઝલવડ...વંચ—પેટનાં છોકરાંને છેતરીને જાને ખૂણે ભરાઈને ધાન ખાધું.
- ૧૬૫ ઝસાસી—પાડી નાંખી, ભાંગી નાંખી. પીપલિ—(પવિત્ર) પીપળાનું ઝાડ કાપી નાંખ્યું. દેવ તળા પ્રાસાદ પડાવ્યા—દેવમંદિરે પાડી નાંખાવ્યાં. હરિ લાડ પાડ—ભગવાનની મૂર્તિને પગ લગાડ્યા.
- ૧૬૬ લૂણ—મીઠું. લાષ, લૂણ...—‘ લાખ, મીઠું કે તલ ખરીદ્યા (વુહર્યા) ને વેચ્યા (વીક્યા).’ આ સર્વ ધંધામાં મુક્તમ જીવિસાની શક્યતા છે. તેથી મધ્યકાલમાં જૈન ધર્મની અસર નીચેના પ્રદેશોમાં એમનો વેપાર નિષિદ્ધ ગણાતો. સોમ સુર...—અમે રાહુથી ચંદ્ર કે સૂર્યનું ગ્રહણ થતું હતું તે વખતે અમે ગ્રહણનાં દાન લીધાં હશે.
- ૧૬૭ અવગુણીયાં પાત્ર—‘પાત્રો’ નાં અપમાન કર્યો, પાત્ર = સાચા માણસો. (દેરાસરી) કદ ધન...—પારકાં (પિયારાં) ધન બળપૂર્વક (પ્રાણિ) ખૂંટવી લઈ ને અમે અમારાં પામર ગાત્ર પોષ્યાં.
- ૧૬૮ જન્મથી (જન્મ લગદ) જે (સ્વામી) નાં ધન લીધાં હોય

તેનું સંગ્રામમાં રક્ષણ કરવાને પ્રસંગે (ચાહિ) અમે (નાસીને)
પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા, અને સ્વામીને (શત્રુનાં) અંધનમાં
પડેલો રહેવા દીધો. સરખાવો :

તે મુગઢા હરાવિઆ જે પરિવિટ્ટા તાહં ।

અવરોપ્પરુ જોઅન્તાહં સામિડ ગંજિડ જાહં ॥

—સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૦૯

૧૬૯ કીધાં આસવપાન—મુરાપાન સામે એ યુગમાં ધણી ધૂણા
હતી એમ સમજાય છે.

બ્રમ્હઘાત...વંધાન—અમે બ્રાહ્મણોનો ઘાત કર્યો હશે કે એમને
અંધનમાં નાંખ્યા હશે (= કેદ કર્યા હશે). વંધાન—સપ્તમી એકં

૧૭૦ કનક ચોરીયા—સોનાની લગડી; સોનાના અલંકારો.
(પ્રા. ચૂલિયા કે દેશ્ય ચુલ્લી ઉપરથી ?)

વંધાનરૂ—અંધનમાં, અંદીખાનમાં.

૧૭૧ કાન્હ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ.

કાલ્હરી—ધાસની ગંજ (કાહરિ) અમે સળગાવી મૂકી હશે.

૧૭૨ સૂંપ્યા દ્રોહ અમ્હે કીધા—અમારી પાસે (લોકોએ) મૂકેલી
અનામતો અમે ઓળખી.

છાનાં વિષ દીધાં—લોકોને ગુપ્ત રીતે ઝેર દીધાં.

આસ્યાભંગ...કીધા—લોકોને (આશા આપીને પછી એમને)
આશા ભંગ કર્યા.

૧૭૩ સપ્ત વિસન—સપ્ત વ્યસન. છૂત, મૃગયા, અલક્ષ્યલક્ષણ,
મદ્યપાન, વેશ્યાગમન, પરદારાગમન અને ચોરી એ સાત
વ્યસન ગણાય છે.

અયુગતી—અતુચિત, અયોગ્ય.

૧૭૪ ચામળાં—દયામળાં.

વિહું કરિ પીટઈ આપ—એ હાથે પોતાનાં અંગ ફૂટે છે.
આપ—પોતાને; (સં. આત્મન, પ્રા. અપ્પ ઉપરથી).

કેહાં—ક્યાં. આવી લાગાં પાપ—પાપ આવી મળ્યાં છે.

૧૭૫ એક કહે કે અમને ભરોસો હતો (હુંતડ) કે કાન્હ (મુસલ-
માનોને મારી હાવીને) અમને છોડાવશે. પણ એણે તો
(મુસલમાનો સાથે) સંધિ (મેલ) કરી લીધી; એના પ્રધાનો
મુસલમાનોના લશ્કરમાં આવી મળ્યા.

૧૭૬ ખાન ખૂરંખૂરા કરે છે, અને વિમાસે છે કે હવે આ જન્મમાં.
(આણઈ જમારઈ) તો, જે કાન્હડદે છોડાવે નહીં તો, (જીવન-
ભર) તુરકોના ખાન રહેવું પડશે એ નક્કી (સહી).

૧૭૭ પ્રધાને—કાન્હડદેના પ્રધાનોએ. વિગૂચતાં—વલોપાત કરતાં.
કટક માંહિ—મુસલમાનોના લશ્કરમાં. ડાંગુરુ—દાંડી પીટ-
નારો, દાંડિયો.

૧૭૮ સંભાળ પૂર્વક (પઢલ—તારે તરફનો વિચાર કરીને; સં.
પ્રતીક્ષ, પ્રા. પઢિકલ ઉપરથી). (મોટા) સૈન્યની જમાવટ (મેલાવટ)
કરીને કાન્હડદે જ્યારે આવશે ત્યારે એ ચોક્કસ ખાન છોડાવશે
—એ સૂચ્ય ઊગવા જેટલું નિશ્ચિત (માનજે).

૧૭૯ પછી ઉલુધખાનની રજા લઈને પ્રધાનો કાન્હડદે આગળ
ગયા. (ઉલુધખાનને એ કહેતા ગયા કે) તૈયાર થઈ (માંડી)
રહેજો, અમે એ દિવસમાં આવીને તમારી સાથે યુદ્ધ ખેલીશું.
(લેસ્યૂ ઘાલ—લાક્ષણિક પ્રા. રાજસ્થાની પ્રયોગ).

૧૮૦ કાન્હડ—‘ કાન્હડદેને ’; દ્વિ. એકં

કટક સ્વરૂપ—મુસલમાન લશ્કરનું સ્વરૂપ—એની સંખ્યા,

સાધન.—સામગ્રી, ઇ.

પાટણ થિકુંડ—સોમનાથ પાટણથી. દેવ સોમઈડ—ભગ-
વાન સોમનાથ.

ચલાંવ્યડ—લઈ ચાલ્યા છે.

૧૮૧ લશ્કર અખ્તર—હથિયારાદિથી સજ્જ (સનાહુ) છે. હાથી,
ઘોડા, અને સૈન્યની સંખ્યા અપાર છે. સાથે ગુજરાત અને
સોરઠનાં અપરંપાર માણસ ખાન પકડ્યાં છે.

૧૮૨ તડ જિમીસડ ધાન—(હવે તો) ત્યારે અન્ન ખાઈશ.

૧૮૩ લેષ લિષાણા—પાસેના મિત્ર રાજાઓને (અને ખડિયા
રાજાઓને આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને માટે નિમંત્રણપત્રો (લેષ)
લખાયા અને આદેશપત્રો તૈયાર થયા. એ લઈને દૂતોએ પલાણુ
પણ નાખ્યા વિના ઘોડાં મારી મૂક્યા. પાછલે પહોરે બધી
તૈયારી કરીને ત્યાં એકત્ર થયેલા રાવરાણાઓને બોલાવ્યા.

૧૮૪ રાજવંસ છત્રીસડ મિલીયા—બધા-છત્રીસે-રાજવંશના
રાજપૂતો એકત્ર થયા. કર્નાલ ટોડના ' રાજસ્થાન 'માં આ
રાજવંશોનાં નામ આપ્યાં છે, જેમાં રાઠોડ, પરમાર, ચૌહાણ,
સોલંકી, પડિહાર, ચાવડા, તુંવર, જાદવ, ઝાલા, જેઠવા, ગોહિલ,
ઇ. પ્રસિદ્ધ રાજકુલોનો સમાવેશ થાય છે.

ષાંડા—તરવારિયા (Swordsmen). કાવ્યશાસ્ત્ર અનુસાર
આ અજહલ્લક્ષણાનું ઉદાહરણ થશે.

લાષ વિચ્યારિ—ખેયાર લાખ. અહીં અતિશયોક્તિ સ્પષ્ટ છે,
જે આવાં મધ્યકાલીન વીરરસ કાવ્યોમાં સામાન્ય છે.

પાહડ—' કરતાં ' ; (સં. પક્ષે, અપ. પક્ષર્થિ ઉપરથી.) સંરખાવોઃ
પ્રેમાનંદ વગેરે મધ્યકાલીન કવિઓની ભાષામાં ' પે '.

જિહિ મુજિ...—જેને હાથે (કદી) હાર આવતી નથી.

૧૮૫ હવે આ રજપૂત સૈનિકાના ધોડાઓનું પ્રણાલિકાનુસારી વર્ણન આવે છે.

પાળીપંથા—જળની રેલ જેવા વેગવાળા; અતિ વેગવાંત.

ચુરસાળી—ખુરાસાની.

તુરકી—તુર્કસ્તાનના-

કેટલાક પ્રદેશના ધોડાઓ ખાસ વખણાય છે; જેમકે, કચ્છના, સિંધના, અરબસ્તાનના, ઇ.

સૂડાપંચા—પોપટની પાંખ જેવા રંગ વાળા.

કિહાડા—ધોડાની એક જાત.

નીલડા સુરંગ—નીલ રંગના સુંદર (ધોડા).

૧૮૬ તેજી—ધોડા.

કૂંકૂલ્લોલ પલ્હાણ—એમના ઉપર કંકુ રોળેલાં (= પુષ્કળ કંકુ ચોપડેલાં) છન મૂક્યાં છે.

સોના તળાં.... અને જેમના પગમાં સોનાનાં સોકળાં છે, એવા ધોડા (કેકાળ) હણહણી રહ્યા છે.

૧૮૭ પ્રાળી—ખળપૂર્વક, જોરથી. પુરાતલિ—ખેરીથી

એક ન માનજ સાટ—કોઈ (= કેટલાક) તો ચાખૂક (સાટ) ને પણ ગણકારતા નથી.

વાર ગિરી તેજી—લશ્કરી ધોડા.

દિવરાળા—‘ રાજની ધોડારમાંથી સૈનિકાને આપવામાં આવ્યા.’

પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં ‘ સજ્જ કરવામાં આવ્યા ’ એવો કોઈ અર્થ ઉદિષ્ટ હોય એમ જણાય છે.

ઝવટ વાંટ—આડી વાટે, ઝિક્રાંટા.

૧૮૮ સાવલોહ—તદન લોખંડનું.

પાષર—ખખતર.

ચામર—ચમરી.

પાણી તળી ઢળકતી છાગલ—પાણીના રેલા જેવી એમની ઢળકતી (રેવાલ) ચાલ છે.

નીચાં ફૂમત મૂંકડ—એમના સાજસામનની નીચે (શોભા-માટે) (રેશમના કે ઊનનાં) ફૂમતાં મૂંકડાં છે.

૧૮૯ હવે સૈનિકોનાં આયુધાદિકતું વર્ણન આવે છે.

(સૈનિકોએ) ‘ અંગા ’ (= અંગતું—છાતીતું—રક્ષણ કરતું અખતર), માથાના ‘ ટોપ ’ (= શિરસ્ત્રાણ), ‘ રંગાઉલી ’ (સૈનિકોના અખતરનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર), ‘ ખાંડાં ’ (= ખડ્ગો), ‘ ખેડાં ’ (= ઢાલ; લાલા જેવું આયુધ), ‘ પટા ’ (= નાની તરવારો), કટારીઓ, ધતુબ્ય જેડીઓ, સરસ (= પાણીદાર) તરવારો ઇં બેઘ તપાસીને (સારવિ સારી) લઈ રહ્યા છે (લીજઈ અક્ષરશઃ, = ‘ લેવાય છે ’).

૧૯૦ છત્રીસઈ દંડાયુધ—છત્રીસ પ્રકારનાં હથિયારો.

પડાણ પડ્યાં—પડાવમાં—જાવણીમાં—પડેલાં, રાખેલાં.

આસ્વાપુરી સક્તિ—આશાપુરી દેવી, જે ઔહાણોનાં કુળદેવી હતાં. જુહાર—પ્રણામ. રાઝલિ—ઝલોરના સૈન્યમાં કાન્હડદેની સહાયતાર્થે આવેલા રાજાઓએ; ઉપલક્ષણથી ‘ રાજપૂતોએ ’.

૧૯૧ ઇક રાઝત—(સામન્ત કે ખંડિયા) રાજાઓમાંથી એક.

આસ્વાપુરી કાન્હ જીપાહે—‘ હે આશાપુરી મા ! તું કાન્હડદેને જિતાડજે. ’

કહી આસિકા માગઈ—એમ કહીને (= એ પ્રમાણે આશાપુરી માતાને વીનવીને) એની આશકા (= આરતી, પ્રસાદ) લે છે. અહીં આસિકા એના પ્રાથમિક અર્થ—‘ આશિશ ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત હોય એમ જણાય છે.

મહાકાલી—રાજદરબારમાં પ્રવેશીને પકડ કરતા વચ્ચે વચ્ચે પાંદડા વર્ણનાત્મક પ્રસંગોને બહાવીને કહેતા. એમની કહેવાની રીત વિશિષ્ટ પ્રકારની, લયવાહી, અલિપ્ત કથનશૈલીની, રહેતી. એનાં વર્ણનો એટલી સૂક્ષ્મ વીગતોથી ભરેલાં, સંપૂર્ણ હતાં કે એની એક પરિપાટી અંધાર્ધ ગઈ, જે પ્રવેશનું પકડ કરનાર ભાટોની રચના હોવાને કારણે ‘ભટ્ટાઉલી’ તરીકે ઓળખાઈ. એને અન્યત્ર ‘બોલી’ (= વિશિષ્ટ ઉક્તિભંગિ) તરીકે ઓળખાવી છે. કાન્હડદે પ્રવચની એ ભટ્ટાઉલીઓ આનાં સુંદર ઉદાહરણ છે. ખંડ ૧ લામાં આવેલી પ્રસ્તુત ભટ્ટાઉલીમાં યુક્તત્પર રાહિતોનાં વર્ણન છે, તો ખંડ ૩મી ‘ભટ્ટાઉલી’ માં અલોર નગરનું અને એના રાજદરબારનું મનોહર વર્ણન છે. આ જ પ્રકારની શૈલીમાં માણિક્યસુન્દરસૂરિનું પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર (વિ. સ. ૧૪૭૮) રચાયેલું છે. કવિઓને આ પ્રકારનાં વર્ણનો માટેની સામગ્રી પૂરી પાડતાં વર્ગ જેવા ગ્રંથોનું ત્યારે ઉત્સાહથી પરિશીલન થતું હશે એમ જણાય છે.

વર્ણનોની આ પ્રકારની પરિપાટી મધ્યયુગના પ્રેમાનંદાદિ કવિઓમાં નજરે પડે છે, જેના છેલ્લા અવશેષ દલપતરામનાં કેટલાંક કાવ્યવર્ણનોમાં આપણે જોઈએ છીએ.

ભટ્ટાઉલી પંક્તિ

- (૧) કહાહિ ચહાહિ—‘કહાઈ ચડે છે’. સૈન્યની ભોજન વ્યવસ્થાનું આ વર્ણન છે.
- (૨) વાજ—પતરાવળી.
- (૩) સિંહથિ વીડાં—રાજા પોતાને સ્વહસ્તે જમી રહેલા રાજપૂતોને પાનનાં બીડાં આપે છે.
- (૪) પડપતા—(સં. પ્રતિપક્ષ ઉપરથી ?) સરસાઈ.
- (૫) થાનાંતરિ—રાવતોના લિન્ન લિન્ન નિવાસસ્થાને. સુખાસન—સુખાસન; પાલખી.

- (૬) કંઠાલીયા—અર્થ સ્પષ્ટ નથી. = કંઠાલપક ? ‘ખુલંદ અવાજે સૈનિકોને ખિરદાવનાર ?’
- (૮) આલોચિ આત્મનહ આવ્યા—ધ્યાનાદિ (આત્માલોચન) સર્વ કરીને.
- (૯) મંત્ર મુહાડિ હૂઈ—(રક્ષા આદિના) મંત્રોનો મુખપાઠ (= જપ) કરવામાં આવ્યો.
- (૧૦) શેહ્લથ—(સં. શલ્યમૃત્ય, પ્રા. સલ્હુત્ત ઉપરથી) ‘સેલોત’ એક અધિકારી. સરખાવો : અર્વાં ગુજ્ઞં ‘શેલત’ (= એક અટક).
- સીષામળ હૂઈ—ને સૂચના આપવામાં આવી; આદેશ આપવામાં આવ્યો.
- (૧૧) ગોત્રદેવ્યાનહ—ગોત્રદેવીને, કુળદેવીને. નીપનાં—કરાયાં; ધરવામાં આવ્યાં. (કર્મણિ).
- (૧૨) પિત્રી—ક્ષત્રિય.
- (૧૫) ઉજ્જરા—ઉજ્જા, ધોળા.
- (૧૬) ગહ્વરા—ઘેરા રંગના (grey)
- (૧૭) કારા—કાળા રંગના.
- (૧૫) થી (૪૮) પંક્તિ સુધી ઘોડાની જાતિઓ, બહુધા શાલિહોત્ર પરિપાટી અનુસાર, ગણાવી છે.
- (૧૬) મારિજા—? કોઈ પ્રાદેશિક નામ સંભવે છે.
- (૨૧) અહિવાળા—? કોઈ પ્રાદેશિક નામ સંભવે છે.
- (૨૨) પહિઠાળા—‘પ્રતિષ્ઠાન’ નગરના (મહારાષ્ટ્રનું ‘પેઠણુ’ શહેર).
- (૨૩) ઝંદિરા, કુલથા, મહૂયડા, દેવગિરા, રંબરા... ઝંડળઅમર—આ બધાં ઘોડાઓની જાતિઓનાં નામ છે.

- (૪૯) ઝઘસ્યાં ફોરણાં—ઉપસેલાં નસ્કોરાંવાળા.
- (૫૧) શાલિહોત્રી...—જેમની શાલિહોત્ર (શાલિહોત્રરચિત અથ્વ-
વિદ્યાશાસ્ત્ર)માં પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેવા.
- (૫૩) મનસ્યૂં ચાલઈ—મનની ગતિએ ચાલે.
- (૫૪) પવનસ્યૂં તરઈ—પવનવેગે સરે—ગતિ કરે.
- (૫૫)–(૫૬) અર્થ સુસ્પષ્ટ નથી.
- (૫૭) સમુદ્ર...—(જાણે) સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (ઉચ્ચૈઃ
શ્રવાના કુંડના)
- (૫૮) કસવટી કસ્યા—અનેક કસોટીઓમાંથી પાર ઊતરેલા.
- (૫૯) પુરતાલઈ—ખરીથી ખૂંદે છે.
- (૬૦) વાઘવાલિયા—‘ઘોડા ઉપર વાઘ (=લગામ) આદિ સામાન
નાખનાર ચાકરો’. એક એક ઘોડાને લગામ નાંખવાને ચાર
ચાર ચાકરો મંડ્યા છે, એટલા એ ઘોડા પાણીદાર છે.
- (૬૧) કિરિ જાણોઈ...—જાણે એ ઊડીને આકાશમાં ગતિ કરશે.
- (૬૨) અથવા પાતાલ...—અથવા પાતાલ ફેડીને પાતાલગંગાનાં
જલ (પૃથ્વી ઉપર) પ્રગટાવશે.
- (૬૪) શ્રીકમલિ—સુંદર કમળો વડે.
- (૬૬) પૂઠિ પંચવર્ણ પાપર ઢાલિ—પીઠે પાંચ પ્રકારનાં અખ્તર
નાખ્યાં : ‘રણુપખર’, ‘છણુપખર’ ૪૦ અખ્તરોનાં નામ છે.
- (૭૩) પહ્લાણ પડ્યાં—જીન માંડ્યાં.
- (૭૫) કુલી કુંકૂરોલ—પૂઠે કુંડુના થાપા માર્યા છે.
- (૭૬)–(૮૦) નાગફળા, વજ્જાડલો, વહિરપાં, ગૂંછાં, ઝકઢા ૪૦
પલ્હાણુના જુદા જુદા ભાગનાં નામ છે.
- (૮૩) પીતલહર...પાગડાં—પેંગડાં પિત્તળનાં છે.
- (૮૫) પંચવીસ વરસ ઝપહરા—પચીસ વર્ષ ઉપરના.

- (૮૬) પંચાસ વરસ માંહિ—પચાસ વર્ષની અંદરના.
- (૮૭) લુઘસંધાનીક—લઘુસંધાની, નિશાનખાળ.
- (૮૯) આકરણાંત મૂંછ—કાન સુધી જેની મૂંછોના થોભિયા વાળેલા છે તેવા (ભવ્ય દેખાવના).
- (૯૦) નાભિપ્રમાણ કૂંચ—જેની દાઢી નાભિ સુધી પહોંચી છે તેવા.
- (૯૧) ઝૂઝાર ઝૂઝાર—સમર્થ લડવૈયા.
- (૯૫) કીર્તિ વિસ્તરઈ—જેની કીર્તિ સર્વત્ર વિસ્તરી રહી છે તેવા.
- (૯૭) સઘર—‘દહ’, ‘સમર્થ’. સરખાવો : ‘સહર’
- (૯૮) બોલાવી મારઈ—(પહેલાં શત્રુને) ચેતાવીને પછી ધા કરે તેવા; (ધર્મયુદ્ધ કરનારા)
- (૯૯) મારી મરઈ—શત્રુને મારીને મરે, (પણ કદી પાછા નહોતે તેવા.)
- (૧૦૩) પડયાનઈ શવ મળી નમસ્કાર કરઈ—‘પડેલા શત્રુને અતે મૃતદેહને માન આપે તેવા’. એ સંસ્કારી યોદ્ધાઓ શત્રુને માર્યા પછી એના મૃતદેહનું અપમાન કરતા નહોતા, પરંતુ એને નમસ્કાર કરી ઘટનું માન આપતા હતા.
- (૧૦૪) તેહે રાડતે ચાલતે હૂંતે—એ રાજપૂતોએ જ્યારે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ આદ્યું ત્યારે. (સતિ સપ્તમીનું ઉદાહરણ).
- (૧૦૫) ગુડીયા—સાજ નાખીને તૈયાર કર્યા.
- (૧૦૭) રથ જૂતા—રથ જોડ્યા.
- (૧૦૮) રાડત ચડોયા—(હાથી, ઘોડા, રથ, ઈં વાહનો ઉપર) રાજપૂતો સવાર થયા.
- (૧૦૯)-(૧૧૩) સનાહ લીઘા—એમણે (જાતજાતનાં) બખતરધારણ કર્યાં : જરહજીણ, જીવણસાલ, જીવરખી, અંગરખી, કરાંગી, વજ્રંગી, લોહખદ્ધ હુડિ.

- (૧૨૦) શૃંગાર—શણુગાર. ઘડહડીયા—રત્નોના પ્રકાશથી ઝળઝળી રહ્યા.
- (૧૨૧) રતનાડલી—રત્નોની માળા.
- (૧૨૨) મોજાં—મોજડીઓ. કઠો કલકશી—ચપોચપ પહેરી.
- (૧૨૩) રાગ રસડશી— ?
- (૧૨૪) વાઘ વજ્રાડલી વાજી—સગામ અને વન્નવલી (ઘોડાના સામાનનો એક ભાગ) ના રણુકાર બધે સંભળાઈ રહ્યા.
- (૧૨૫) સાહુણ ફડહડા—વાહનમાં સંબળ થયેલા સૈન્યનો ધડધડાટ બધે ગાળી રહ્યો.
- (૧૨૬) ફેતકારની ફેળાડલી—ડિતાવળા થયેલા હાથી, ઘોડા, આદિના ચિત્કાર.
- (૧૨૭) અસણિ ઝુડો—બધે લશ્કરના ચાલવાથી ધૂળ ઊડી.
- (૧૨૮) રજ રમીં—રજ પ્રસરી રહી.
- (૧૨૯) રૂપ હારવ્યડ—(ધૂળની પ્રચંડ ડમરી ઊડવાથી બધે અંધકાર થવાથી) (માનવ આદિની) આકૃતિ દેખાતી બંધ થઈ.
- (૧૩૦) સૂર્ય પેહિ...—(સેનાએ ઊડાડેલી) ધૂળની ડમરીથી સૂરજ ઢંકાઈ ગયો.
- (૧૩૨) વંદીજન—ભાટચારણો.
- (૧૩૩) —(૧૩૬): હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલા સૈનિકો હસ્ત્યારોહી સૈનિકોની સાથે, અશ્વારોહી યોદ્ધાઓ ઘોડેસવાર સૈનિકોની સાથે, પાટદળ સૈનિકો પાળાઓ સાથે (યુદ્ધ કરવા લાગ્યા).
- હજી કથાપ્રસંગમાં વસ્તુતઃ મુસલમાન સૈનિકો સાથે કાન્હડદેના યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો નથી. અહીં તો બંદીજનોની વર્ણન પરિપાટી અનુસાર યુદ્ધની તૈયારીઓનું વર્ણન કરતાં કરતાં સહજ જ યુદ્ધવર્ણનનો ઇશારો આવી ગયેલો છે.
- (૧૩૭) ષડગ તળા પાટક—ખડ્ગના કાટકા (ખણખણાટ).

- (૧૩૮) ષેડાં તળા માટક—ખેડાં (તરવારોનો પ્રકાર) (સામે સામે)
ભટકાવાનો અવાજ.
- (૧૩૯) તરુયારિ તળા ઝાટક—તરવારોના ઝટકા.
- (૧૪૦) ધુનુષ તળા ધોંકાર—ધનુષ્યના ટંકાર.
- (૧૪૧) અળી તળા અંગાર—‘ અણી ’ (આયુધવિશેષ; ‘ આંકડી ’ ?)
અથડાવાથી ઝરતા તણખા.
- (૧૪૩) હસી સૂરા રાડત તળી સૌર્યવૃત્તિ—આવી હતી એ શૂરવીર
રાજપૂતોની રણવૃત્તિ (યુદ્ધ પ્રણાલી).
- ૧૯૨ આસિકા—અહીં ‘ આશિશ ’ અર્થ વિશેષ સુધટિત લાગે છે.
ત્રંબકિ—‘ ત્રંબાળું ’; તાંબાનો જંગી ઢોલ; રણદુન્દુભિનો એક
પ્રકાર. ધ્રસૂકદ્ જોરથી વાગે; ધમધમે.
- ચડીડ—યુદ્ધે ચડ્યો.
- ૧૯૩ ઊપરિ થિકાં—ગઢ ઉપરથી કાન્હડદેવું લશ્કર નીચે ઊતર્યું.
ઘાંટો—એ ડુંગરો વચ્ચે આવેલો સાંકડો માર્ગ.
પુહુતાં—પહોંચ્યાં. સરખાવો: મધ્યમ ગુજરાતી ‘ પહોંચ્યા ’
(અપભ્રંશ - પહુત્ત ઉપરથી).
- નહ—એક પ્રકારનું વાદ્ય.
- તરવરીયાં તલહટી—આ પ્રમાણે રાજપૂત સૈન્યો તળેટીમાં
તરવરી રહ્યાં,—ચપળતાથી ફરી વળ્યાં.
- ૧૯૪ જઇત દેવડદ્—જયત દેવડાએ; જે પ્રધાનો ઉલુધખાનનું
લશ્કર જોવા ગયા હતા તેમાંનો એક.
- બોડડં કરડ પસાડ—આ હુમલો કરવાનું બીડું (= આદેશ)
આપવાની કૃપા (પસાડ) કરો.
- લેસ્યું ઘાડ—‘ લડીશું ’. લાક્ષણિક પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રયોગ.
- ૧૯૫ માન્યડ વોલ—કાન્હડદેએ જયત દેવડાનો એ બોલ (અહીં =
વિનંતિ) માન્ય રાખ્યો.

દેઈ સીષામણ—‘ સૂચના આપે છે; ’ ઐતિહાસિક વર્તમાનકાળ.
પહસી—(દુશ્મનોના લશ્કરમાં) પેસીને.

અસુર—મ્લેચ્છો, મુસલમાનો.

પ્રાણિ—બળપૂર્વક, પ્રબળપણે.

મારેજ્યો—મારજો.

હસારથ—‘ હસારત ’ ; હાંસી.

રખે.....—જો જો એવું ન બને કે આપણી હાંસી થાય.

૧૯૬ કરી દમામાં—યુદ્ધની તોબત વગડાવીને. (‘ દમામાં ’ કે ‘ દદામાં ’ = યુદ્ધના જંગી ઢોલ.)

વિઢસ્યઈ—‘ વઢશે ’, ‘ લઢશે ’. ભવિષ્યકાળ; અહીં ઇચ્છાદર્શક અર્થમાં પ્રયુક્ત.

હેરૂ—બસૂસો (scouts)

છઈ મેલ્હાળ સિરાણઈ—સિરાણા ગામ પાસે દુશ્મનો (મુસલમાનો) તો પડાવ છે.

૧૯૭ કરી—કરીયઈ તું દૂંડાવેલું ૩૫;= ‘ કરિયે. ’ આજ્ઞાર્થ ૧ લો પુ. બહુ.

કેઢિ—પીછો.

૫ જાપસ્યઈ દૂરિ—નહીં તો એ (દુશ્મનો) દૂર ચાલ્યા જશે.

પૂઠિ મિલ્યા...—(મુસલમાન લશ્કરની) પાછળની બાજુએ ચૂંટી કાઢેલા ધોડેસ્વારો ગોઠવ્યા (મિલ્યા = એકઠા કર્યા; અહીં પ્રેરક અર્થ છે) જ્યારે સૂર્ય આથમતો હતો (તે સમયે).

૧૯૮ દીવી—મશાલો—(સં. દીપિકા). રાજપૂત લશ્કરે મુસલમાનોને લુલાવામાં નાંખવાને એક આખા દિવસ કાળ કરી. એમણે મુસલમાન લશ્કરની પૂર્વ બાજુએ બે ચાર હજાર મશાલે સળંગાવીને ઝાકઝમાળ કર્યું, અને મોટાં રણવાઘ (રણકાં

વગડાવ્યાં, જેથી મુસલમાનોનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચાય અને ત્યાંથી હિંદુઓના હુમલાની ધારણા રાખે અને પછી એમણે એક જખ્ખર ધસારો કર્યો પશ્ચિમ ખાજુએથી. આથી મુસ્લિમ લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું અને અંધાધૂંધી થઈ રહી.

૧૯૯ જાંગી—જંગી, યુદ્ધનાં.

નીસાણ—યુદ્ધના ડંકાનોગત.

માંટી સવે—દદામાંના ધોર અવાજ સાંભળીને શરવીરોને (માંટી = મદ) શરાતન ચડ્યું અને કાયરોનાં હૈયાં ખેસી ગયાં.

૨૦૦ કરી વિ ફોજ.....—(એ પડખેથી મુસલમાનોને લિડાવવાને) પોતાના લશ્કરને એ ટુકડીઓમાં વહેંચીને માલદે રાહલે (કાન્હડદેનો ભાઈ) મુસ્લિમ લશ્કરની આથમણી ખાજુએ જઈ ને હુમલો કર્યો. (અને મુસલમાનો તો પૂર્વ ખાજુએથી હુમલાની અપેક્ષા રાખી રહ્યા હતા.) મુસલમાન લશ્કરે રક્ષણ માટે ઊભા કરેલા લાકડાના કોટ (કાઠગઢ) ને ભાંગીને રાજપૂત લશ્કર એમની છાવણીમાં દાખલ થઈ ગયું. રાત્રે લશ્કરની ચોકી (ચડકી) ઉપર રહેલા સૈનિકો હાર ખાઈ ને નાસવા લાગ્યા.

૨૦૧ પડી મેલ.....—મુસલમાનોના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું, ખૂમરાણુ (ટુંવારવ) થઈ રહ્યું, હિંદુઓની રણુલાક ગાજી રહી. ઝૂડી ઝુંઘ.....—મુસલમાનોની ઊંઘ ઊડી ગઈ, કેટલાક તો દિડમૂઢ—ખેબાકળા—થઈ ગયા; એમના કાનમાં (યુદ્ધની કિંકિયારીઓ અને અવાજોથી) ધાક પડી ગઈ.

૨૦૨ ગમે ગમે.....—(મુસલમાનોને) દરેક ખાજુએ (ગમે ગમે) અજવાળાં દેખાયાં; ઓચિંતા આવા હુમલાથી મ્લેચ્છોના છકકા છૂટી ગયા (= હિંમત ભાંગી ગઈ). ઊડીને

યવનો (અસમુદ્દીયા—સં. અશ્વમુલ ઉપરથી) એકખીબ ઉપર પડવા લાગ્યા. લશ્કરમાં (સર્વત્ર) અંધાધૂંધી (વલકાક) ફેલાઈ રહી.

૨૦૩ આકાશ તરફ ઊંચા હાથ કરીને એ કિરતારને યાદ કરીને ધા પોકારવા લાગ્યા—કે ‘આટલી (એક) વખત અમને ક્રમે કરીને ખચાવી લે—અમારી સંભાળ લે’

૨૦૪ (ઉતાવળમાં અને ગલરાટમાં મુસલમાન સૈનિકોથી) બખ્તર (ગિરહજી) અવળાં પહેરાઈ જતાં, ધનુષ્યબાણ ઊંધાં અંધાતાં, અને ઘોડાની પીઠે પલાણુ અવળાં મૂકતાં.

૨૦૫ **પવરિ**—ખખર; અંત ‘પ’ સ્ત્રી લિંગનો મુચક છે.

પવાસ—સેવક, નોકર.

ફિરી વીટિ દલિ—આવીને હિંદુસૈન્યે આપણા લશ્કરને યોગમ કરતું (ફિરી) ઘેરી (વીટિ) લીધું છે.

લસકરિ પડીઝ ત્રાસ—(એમના મારાથી) આપણા લશ્કરમાં ત્રાસ વરતાઈ ગયો છે.

૨૦૬ ઉલુધખાને તત્ક્ષણ પોતાનું લશ્કર સજ્જ કર્યું. હાથીઓ ઉપર પાખર નાંખી, ઘોડા ઉપર પલાણુ નાંખ્યા અને મુસ્લિમ ઘોડેસવાર સેના કિડિયારી કરીને (દીવીઓનાં) અજવાળાં હતાં તે તરફ (મળી અજૂવાલાં) નીકળી પડી.

હલ હલ કરી—‘કિડિયારી કરીને’.

૨૦૭ રાતના અંધારામાં અને સર્વત્ર પ્રસરેલી અંધાધૂંધીમાં પોતાનાં માણસો અને દુશ્મનો (આપણાવાળાં = પોતાના અને પારકા) વચ્ચેનો ભેદ (વિગતિ = વિવેક; સં. વ્યક્તિ) કળાતો નથી. દસે દિશાએથી હિંદુ હુમલો કરતા આવે છે. એમને તો આડે હાથે

(વઢી મૂઠિ—‘ઁઠી મૂઠે ’; અર્થાત્, ‘સહજ પ્રયત્ને’; લાક્ષણિક પ્રાચીન ગુજૃ રાજૃ પ્રયોગ) ખાંડાના ધાએ મ્લેચ્છો મારવાનું ખૂબ કાવી ગયું.

૨૦૮ તીન્હા તુરી—પાણીદાર ધોડા.

ઝડવડ રાડત—રાજપૂતો સામે આવે છે. પાણીપંથ ધોડાઓ ઉપર સવાર થયેલા રાજપૂતો ધસીને મુસલમાનો ઉપર લાલાથી જખ્ખર હુમલો કરે છે, અને મધરાતે મ્લેચ્છો મારતાં દસે દિશાએ જાણે ગાંડાતૂર બનીને ઘૂમે છે (હોંડઈ મૂલા).

૨૦૯ રાજપૂત સેનામાંથી ધનુષ્યની પશુછના (સીંગિણિ ગુણ) પ્રચંડ (સપરાણા) ટંકાર થાય છે, અને એમાંથી તીક્ષ્ણ બાણ છૂટે છે. એ દુશ્મનોનાં કવચો (જરહજીળ, આંગા)ને વીંધીને શરીરમાંથી સોસરાં (બીજી તરફ) ફૂટે છે.

૨૧૦ અંગોઅંગિ—હાથોહાથની લડાઈમાં રાજપૂતો તીક્ષ્ણ તરવારોથી (પટે અળીયાલે) જોરથી (હાથી ધોડાનાં) પાખર ભેદી નાંખે છે, અને ખાંડાના પ્રચંડ ધાએ એના સાંધેસાંધા છૂટા કરી નાખે છે.

૨૧૧ લોહ કટાંકડિ ઝડવડ—હથિયારોના પ્રહારોની રમઝટ જામી છે.

પાષરીયા—ખખ્ખર સાજ ચઢાવેલા.

ગૂડઈ—પૂરા કરી નાંખે છે.

૨૧૨ માલ તળી પરિ વાથે આવડ—મલ્લોની માફક દુશ્મનો સાથે બથ્થબથ્થા આવી જાય છે.

પ્રાણઈ વિલગઈ ઝૂંટઈ—બળ કરીને દુશ્મનોને વળગીને એમને સકંજામાં લે છે.

ગુડદા—ગડદા.

વજાવડ—વગાડે, લગાવે. દોડીને ગડદા પાટૂ લગાવે છે અને જખખર પ્રહારો કરીને બાજે છે.

૨૧૩ રાજપૂતોના પ્રહારે હાથીઓ ઉપરથી (ઝપરિયા) મહાવતો (પૂતાર) નીચે ગળડી પડે છે (વિછૂટક), તે જમીન પર પડતાં એમના પગ લાગે છે. (રાજપૂત વીરો) હાથીઓની સૂંઢ કાપીને એમનાં ઢાંચણુ ઢાળી દે છે, તેથી તે (હાથીઓ) ઢગલો થઈને ધરણી પર ઢળી પડે છે.

૨૧૪ ભાજક કંઘ—રાજપૂતોના પ્રહારે (મુસલમાન સૈનિકોના) ખભા લાગે છે.

ધગડ—મુસલમાન સિપાઈ, સરખાવો : વિક્રીયન્તે ધગડૈર્વાજ્ઞારે ગુર્જરા નૃપાઃ ।—રણમલ્લ છંદ.

ધડ—ધડ, માથા વિનાનું શરીર.

માહોમાંહિ—મુસલમાનો એકબીજાને મારવા લાગે છે; અ. અંધાધૂંધીમાં પારકાપરાયાની એમને ખખર પડતી નથી.

૨૧૫ મારીથલ—સંહાર ભૂમિ, કતલખાનું.

પગ મેલ્હણડ ન જાડ—ત્યાં પગ મૂકી શકાય તેમ નથી.

વિહાણા માંહિ—પ્રભાતમાં.

૨૧૬ દોર સિરાચા.....—રાજપૂત યોદ્ધાઓ ચારે બાજુએથી દોરડાં કાપી નાખીને સમીયાણા તોડી પાડે છે, અને તંબુઓનાં બંધાણુ (બાંધી રાખતાં દોરડાં) કાપી નાખે છે.

ચંવ—ચામડું, વાધરી; જેના ગાળા કરીને બાનને બાંધીને હાલરાં બનાવ્યાં હતાં.

જૂજૂઆ કીઘા—છૂટા કર્યાં.

છોડાવ્યાં વાન—સર્વ બાનને મુક્ત કર્યાં.

૨૧૭ મુસ્લિમ લશ્કરનો બધો સરંજામ રાજપૂતોના હાથમાં આવ્યો. ઝડાલી લીધા—‘ઊઠાવી લીધા’ (જીતની લૂંટ રૂપે કબજે કર્યા.) સાદલ અને સીહ—એ બે મોટા સરદારોને રાજપૂતોએ કેદ કર્યા.

૨૧૮ (મોટા સરદારોમાંથી) ઉલુઘખાન એકત્રો જ નાસી જવા પામ્યો. મોટો ઉમરાવ સાદી મલેક, જે બળવાન સરદાર હતો તે રણક્ષેત્રે મરાયો.

૨૧૯ એક નાઠા જાડ—કેટલાક મુસલમાન સૈનિકો દિહમૂઠ બનીને, લયલીત થઈને, નાસવા માંડ્યા.

ઝડી વોવી અપાર—(એમના નાસતાં) પુષ્કળ ધૂળ ભીડી. કરસ્યઈ કેહિ મારેસ્યઈ હીદૂ—‘હિંદુઓ પીછે પકડશે અને મારશે, તો હે કિરતાર ! તું બચાવ.’ (એવી ધા પોકારતા હતા)

૨૨૦ બીજે દિવસે (કારણ કે આ યુદ્ધ રાત્રે ખેડાયું હતું) રાજપૂતોએ રણાંગણમાં તપાસ કરી. ત્યાં એમણે ઘોડાનાં પદ્માણુ ભોંય પડેલાં જોયાં; હાથીની અંબાડી (પાંજરી) ભાંગેલી પડી હતી; ઘોડા કપાઈને ધરણી પર ઢગેલા હતા.

૨૨૧ બેઢાં (તરવારનો પ્રકાર), ષાંઢાં (તરવારો) વેરવિખેર પડેલી હતી. ભાલા, સાંગો, કટારીઓ અને તરવારો મગર (માંકડા=અર્વાં ગુજ્જાં ‘બંકડા’) મુસલમાનોને મારીને (આમ તેમ) પડેલી હતી. માગે કળશિ—?

૨૨૨ કંધ—સ્કંધ, ડોકાં.

કવંધ—ધડ.

કીધડ કચરાવોહ—(લોહમાંસથી) બધે કીચડ થઈ રહ્યો હતો.

સોમનાથ મૂકાવ્યડ—જે અર્થે રાજપૂતો રણુ શોધતા હતા,

તે ભગવાન સોમનાથની મૂર્તિ મળી આવી, એ ગાડામાં બાંધેલી હતી. તેનાં બંધન છોડીને રાજપૂતોએ સાથે લઈ લીધી.

પછી પષાલિયાં લોહ—ત્યાર પછી જ એમણે લોહીનીગળતાં હથિયારો ધોયાં.

૨૨૩ ચરત્યહ જહજહકાર—સર્વત્ર કાન્હડદેનો જયજયકાર થઈ રહ્યો. ઘન્ય ઘન્ય રાહલ કાન્હડદે—મુક્ત થયેલા બાનોની, સાથે કવિની પોતાની પણ આ સ્વગત, ઉક્તિ સમજવાની છે.

૨૨૪ અહીંથી કવિ પુણ્યપ્રશંસા આરંભે છે, જે એ યુગના જીવન ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. આવી જ પુણ્યપ્રશંસા માણિક્ય-સુંદરે પોતાના ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ ને આરંભે કરી છે.

(સરખાવો : પુણ્યલગ્ન પૃથ્વીપીઠિ પ્રસિદ્ધિ, પુણ્યલગ્ન સર્વત્ર વહુમાન,... પામીયહ કેવલજ્ઞાન ।

પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર, હલાસ ૧)

પુણ્યહ પક...—પુણ્યના ફળ રૂપે જ કોઈ (એક) પાનનાં બીડાં જમે છે. પુણ્યથી ઘરમાં (ભૂમિમાંથી) ધનભંડાર (નિધાન) સાંપડે છે.

૨૨૫ પુણ્યહ હુહ સુકુલીણી નારિ—પુણ્યથી જ ઘેર સુકુલીની (અભિજાત) સ્ત્રી હોય. પુણ્યહ તેજી.....—પુણ્ય વડે જ બારણે (વારિ) ધોડાં બંધાય છે (વાણી) અર્થાત્, પુણ્ય હોય તો જ માણસને વાહનાદિકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યહીણ નર મૂલા મમહ—પુણ્યહીણ લોકો મત્ત મનુષ્યની માફક આમતેમ આથડે છે. (એમનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી).

૨૨૬ રમહ મનરંગિ—મનગમતા રંગરાગ મ્હાણે.

રીસ—રોષ, ક્રોધ. અક્રોધ એ પુણ્યવાનનું લક્ષણ ગણ્યું છે.

એ તોંધ પાત્ર છે.

પુણ્યહ વિપ્ર.....—પુણ્ય હોય તો જ બ્રાહ્મણોને દાન કરાય અને તેમની આશિશ મેળવાય.

૨૨૭ પુણ્યહ વાહલાં.....—પુણ્ય હોય તો પ્રિયજનોનો કદી વિયોગ થતો નથી.

પુણ્યહ હુહ સજન સંયોગ—પુણ્યથી (વિદેશ ગયેલા) પ્રિય-જનનો મેળાપ થાય છે. (સજન, સં-સ્વજન ઉપરથી. સરખાવો: પ્રાચીન રાજસ્થાની સાજણ=પ્રિયતમ.)

વારુ ચીર—મનોહર કીમતી વસ્ત્રો.

ફૂટરાં—ફૂટાં, સુંદર.

૨૨૮ દુસકૃત ટલહ—પાપ-પાતક-નાશ પામે છે.

છત્ર ધરાહ—ઉપર છત્ર ધરાય છે.

પુણ્યવંત નવિ પાલા જાહ—‘પુણ્યવંતને પગપાળા જવાનો કદી અવસર આવતો નથી; (અર્થાત્, એમના પુણ્યથી એમને હંમેશાં સુખાસન કે વાહન મળી જ રહે છે.)

૨૨૯ પુણ્યહ મયગલ વાઝહ વારિ—પુણ્ય હોય તોજ આરણે (વારિ) હાથી (મયગલ) બંધાય (વાઝહ).

પુણ્યવંત ભુજ નાવહ હારિ—‘પુણ્યવંતને હાર આવતી નથી,’ અર્થાત્, ‘પુણ્યવંત લોકોને કદી (યુદ્ધમાં) હાર ખમવી પડતી નથી.’

નવલા રંગ—નવનવાં રંગ, નવનવા આનંદ પ્રમોદો.

પુણ્યહ સુણીહ વેણિમૃદંગ ‘પુણ્ય વડે વીણા મૃદંગ સાંભળવાનાં મળે છે; અર્થાત્, ‘પુણ્યવંતને ઘેર સદૈવ ગાયન વાદનના આનંદોત્સવ ચાલતા હોય છે.’

૨૩૦ પુણ્યઈ સૂઈઈ તલાઈ પાટ—પુણ્ય હોય તો દેલિયામાં સરસ તળાઈ ઓમાં મૂવાનું મળે.

૨૩૧ પુણ્યઈ કરી રાય દોઈ માન—પુણ્યે કરીને (=પુણ્યને લીધે જ) રાજદરબારમાં માન મળે.

પુણ્યઈ હુઈ પાધરા પ્રધાન—પુણ્યથી મુશીલ, અનુકૂળ પ્રધાનો મળે (રાજાને અનુલક્ષીને આ ઉક્તિ સમજવાની છે).

પુણ્યઈ ધરીઈ સોનાસાર—પુણ્યથી જ સોનાનાં મુંદર આભૂ-પણો ધારણ કરાય છે)

મોતીહાર—મોતીની માળા.

૨૩૨ ઝૂજલી—ઉજ્જવલ, નિર્મલ.

પુણ્યવત્ત ઘરિ ત્રિણિ વાર—પુણ્યવંતને ત્યાં દિવસમાં ત્રણે વખત (સવાર, મધ્યાહ્ન, અને સંધ્યાકાળે) એકસો આઠ અઢોત્તરસડ) મંગલાચાર (=મંગળવિધિ, દેવપૂજા આદિ નિમિત્તની) કરવામાં આવે છે.

૨૩૩ કૂડડું—જૂઠું, અસત્ય. (સં. કટુકં > અપ. કટુકં)

ચવઈ—મોલે. લાક્ષણિક ગુજૃં શબ્દાપ્રયોગ.

પુણ્યઈ પુણ્ય કરઈ—પુણ્ય હોય તો જ પુણ્ય (=સત્કૃત્યો, સત્કાર્યો) હોંશથી (આદરી) કરી શકાય છે.

નિતુ દીવાલી પુણ્યઈ કરી—‘ પુણ્યવંતને ત્યાં (એનાં પુણ્યને કારણે) નિત્ય દિવાળી (= આનંદોત્સવ) હોય છે. ’ અર્થાત્, એમને ઘેર રોજ કાંઈને કાંઈ સારું, મંગલ બનતું હોય છે, જેને નિમિત્તે હમેશાં આનંદોત્સવ થતા હોય છે.

૨૩૪ હવે પુણ્યના શુભ પરિણામનાં પૌરાણિક ઉદાહરણો કવિ વર્ણવે છે.

પાથર—પથર, સં. પ્રસ્તર > પ્રા. પથર ઉપરથી.

પુણ્યઙ્ગ અણયુગતૂં સંભવઙ્ગ—પુણ્યને લીધે અસંભવિત પણ સંભવિત બને છે.

૨૩૫ કૂચ કૂડ ન સીધડં કાજ—‘અસત્યને લીધે કૌરવનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહીં’; અર્થાત, યુદ્ધમાં અધર્મને કારણે એમને વિજય મળ્યો નહીં.

પુહવિ—પૃથ્વી ઉપર.

પદ્મનાભ પંડિત વિસ્તરી—પદ્મનાભ પંડિતે એ વિસ્તારથી કહી છે. પદ્મનાભ પોતાને પંડિત (અને પાછળ શ્લોક ૪માં ‘સુકવિ’) કહે છે એ નોંધપાત્ર છે.

૨૩૬ વલ્યાં કટક—રણક્ષેત્રમાંથી રાજપૂત સૈન્યો પાછા ફર્યા.

આણંદિડં સદ્—સૌ આનંદ પામ્યાં; સં આનંદિતકઃ > અપ૦ આણંદિઅડ.

કીરતિ બોલઙ્ગ—ખિરદાવે છે.

૨૩૭ વલિડ નીસાણે ઘાડ—ડંકા ઉપર દાંડી પડી.

મેટયા રુદ્ર—(યુદ્ધમાં વિજયી બનતાં) ભગવાન સોમનાથ મળ્યા.

ન લાઈ પેવ—એમાં જરાયે વાર ન લાગી.

નગર મળી પધરાવ્યા દેવ—નગર તરફ ભગવાન સોમનાથની પધરામણી કરી. (= માનપૂર્વક વરદાદો કાઢીને એમને લઈ આવ્યા.)

૨૩૮ નગરલોક ઘઙ્ગ વઙ્ગામળી—નગરલોક વધામણી (હર્ષના આનંદોત્સવ) ઊજવે છે.

મદનમેરિ—મોટી ભેરી.

ભૂંગલ—ભૂંગળ; ભવાઈમાં ભવૈયાઓ વેશને આરંભે અને અંતે ભૂંગળ વગાડે છે, એ સુવિદિત છે.

૨૩૯ તલીયાતોરણ—‘તરીયાતોરણ;’ ‘બરુના સાંઠાનાં ત્રિકોણ પાડીને બનાવેલાં તોરણ’ મંગલ પ્રસંગોએ તરીયાતોરણ લટકાવામાં આવે છે. સરખાવો: તલીયાતોરણ સુંદર વંદરવાલ વિશાલ (વસન્તવિલાસ). ફલહલહ—કંકુ ચોપડેલાં, વરખ ચોડેલાં તરીયાતોરણ પ્રકાશમાં ઝળહળી રહે છે.

ગૂડી ઝહલહ—નાની ધળઓ ફરકી રહે છે. શાલિવાહન શક વર્ષના પ્રથમ દિવસે (ચૈત્ર સુદિ પડવેને દિવસે મહારાષ્ટ્ર આદિ દક્ષિણ પ્રદેશમાં ધરમાંથી નાની ગૂડીઓ ફરકાવે છે એથી એને ‘ગુડી પડવો’ કહે છે.

પૂગી આસ—(સૌ પ્રજાજનોની) આશા પરિપૂર્ણ થઈ. ઠામિ ઠામિ દિવરાઈ રાસ—સ્થળે સ્થળે રાસ રમવા લાગ્યા. મધ્યયુગમાં શુભ અવસરે અને ઉત્સવ દિવસોએ આનંદમાં આવીને રાસ રમવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે.

૨૪૦ નારી કરઈ લૂણલૂછણાં—સ્ત્રીઓ (કાન્હડદેનાં એવારણાં લઈને) લૂણ ઊતારે છે.

પેષણાં—મનોરંજનના ખેલો, જેમાં નૃત્યગીત અભિનયાદિ પ્રધાન હતા.

મારગિ નવાં પાથરયાં ચીર...—લોકોએ કાન્હડદેના સત્કાર અર્થે માર્ગમાં નવાં સુંદર ચીર (કીમતી વસ્ત્રો) બિછાવ્યાં છે. અને રસ્તામાં ફૂલ (ફૂલ પગર = ફૂલની ઢગલીઓ) વેરી છે અને અખીલ (અવીર) ગુલાલ અને મુગધિ દ્રવ્યો છાંટ્યાં છે.

૨૪૧ આપણહ—પોતાને.

૨૪૨ પાંડવ—ધોડાશાળાનો અધિકારી; અશ્વપાલ.

લાસણી ષાળ—ઘોડાની ચંદી, રાતળ.

વાલિ—ઘોડાશાળ, ઘોડાર.

કેકાળ—ઘોડા.

સવિકહિ—સૌ કાઈ ને.

માહિલઈ મુહલિ—અંતઃપુરમાં.

૨૪૩ ધુલ—‘ઘોળ’; મંગલ પ્રસંગના ગીતને ઘોળ કહે છે. મધ્ય-કાલીન કવિતાતું ‘કાગુ’, ‘બારમાસી’ ની માફક ‘ધલિલ’ એક કાવ્ય સ્વરૂપ છે. એનો લય પણ પ્રસન્નમધુર, આનંદજનક હોય છે.

માંડવિ—મંડપમાં, માંડવીએ.

સુહાસણી—સુવાસણ સ્ત્રીઓ.

ઉઢણિ નવરંગ ઘાટ કિ—એમણે નવનવા રંગના ‘ઘાટ’ (=સાળુ) ઓઢ્યા (=‘પહેર્યા’, અક્ષરશઃ, ઉઢણિ=ઓઢણું રૂપે).
જીતઉં સહીય વધામણૂં—આ વિજયની વધામણીના હરખતું ગીત છે.

૨૪૪ સળી બોલઈ માલદે વીર કી—‘સખી!’ (યુદ્ધના વિજેતા તરીકે) માલદે વીરતું નામ બોલાઈ રહ્યું છે.’

બોલઈ = બોલીકતું સંક્ષિપ્તરૂપ સંભવે છે. પાઠ અનિશ્ચિત છે.
(જુઓ. કાન્હડદે પ્રવંધ, રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાલા. સંપાદક કા. બ. વ્યાસ, પૃ. ૬૦, પાટ્ટીપ)

૨૪૫ નિગોદર—હારનો એક પ્રકાર, જેમાં વચ્ચે નંગ જડેલાં હોય.
બહિરણા—(સોનાની કે મોતીની) માળા.

નેહર—નૂપુર, અંબર.

૨૪૬ ત્રાટ—થાળ.

કરુ—તૈયાર કરો.

મોતીયડે પૂરુ ચુક—રાગ્નના સત્કાર અર્થે મોતીએ ચોક પૂરો.
મધ્યકાલીન કવિતામાં આ પ્રકારનું વર્ણન સામાન્ય છે.

૨૪૭ તિણિ રંગિ રાડ વઘાવુ—સખીઓ, કુંકમનું તિલક કરીને રાગ્નને વધાવો.

૨૪૮ દલિ—સંહારી.

શંકર છોડીડ વંધ—ભગવાન સોમનાથનાં બંધન છોડાવ્યાં.

૨૪૯ બેલિઙ્—‘બેડમાં’, ‘બેલડીએ’. માલદે કાન્હડદેના ભાઈ હતા તેથી ‘બેલડીએ માલદે વીર ધણું જીવો’ એમ કહ્યું છે.

૨૫૦ સંવલ—ભાથું. સંસ્કૃત શંવલ ઉપરથી.

પહિરણાં—વસ્ત્રો.

સાથે ભાથું અને પહેરવાનાં લૂગડાં (તેમજ વાટખરથી આદિ) આપીને કાન્હડદેએ બધાં બાન પોતપોતાને ગામ પાછાં મોકલાવ્યાં. એમાંની સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો આશીષ આપવા લાગ્યા કે ‘કાન્હડદે કરોડ વરસના થાઓ.’ આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને આ પ્રકારનો આશીર્વાદ આપતી સાંભળી છે.

૨૫૧ સોમનાથ આરાધ્ય—ભગવાન સોમનાથની પૂજા કરે છે.

નિતુ નિતુ પંચામૃતિ સનાન—ભગવાન શંકરને નિત્ય પંચામૃતથી સ્નાન કરાવે છે.

પૂજા તળા સોલ ઉપચાર—ચંદન, કુસુમ, તિલક, વસ્ત્ર, શણગાર, આદિ ષોડશોપચારે ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવતી.

૨૫૨ નિતુ નિતુ નવનવી—રોજ નવે નવે પ્રકારે (ઉ. ત. કોઈ દિવસ બિલી વડે, કોઈ દિવસે કમળ વડે, એ રીતે) ભગવાનની પૂજા થાય છે.

સહ જુહાર—સૌ કોઈ ભગવાનનું ભક્તિપૂર્વક સ્તવન કરીને નમસ્કાર કરે છે.

અસંભમ—અસંભવિત.

૨૫૩ નરકપાત ડવેલઈ જેડ—જે (લગવાન શંકર) માણસને નરકપાતમાંથી બચાવે છે. (ડવેલઈ = ઉગારે છે).

મોટા સંકટ છોડિડ તેડ—તેમને (પોતાને) મોટા સંકટમાંથી (= બંધનમાંથી) (કાન્હડદેએ) છોડાવ્યા.

મૂરતિ પાંચ એક લિંગથી—એક લિંગમાંથી પાંચ બંડ થઈને પાંચ મૂર્તિ થઈ હતી.

તાસ જમલિ—તેમના જેવી.

૨૫૪ સોરઠ મળી પધરાવ્યડ લિંગ—લિંગનો એક અંશ સોરઠ લાણી (= સોમનાથ પાટણમાં) આદર સહિત ઉત્સવપૂર્વક મોકલાવ્યો.

એક ભાગ વાગડિ લોહસિંગ—લિંગનો (ખીજે) એક અંશ વાગડમાં લોહસિંગ ગામમાં પધરાવ્યો.

આબૂ ઉપરિ થાહર મલી—આખું ઉપર સરસ સ્થાનક હતું. ત્યાં મૂર્તિનો એક અંશ મોકલાવ્યો.

૨૫૫ મૂરતિ એક જાલહુર ... —એક મૂર્તિનું ઝાલોરમાં પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું અને ત્યાં એક (સુંદર) દેવાલય બંધાવ્યું.

દેડલ એક સદ્વાડી માંહિ—એક દેવળ પોતાની વાડીમાં બંધાવ્યું અને ત્યાં મૂર્તિનો એક અંશ પધરાવ્યો.

પાંચ ઠામિ —આ પ્રમાણે આ પાંચ સ્થાનકે લગવાન સોમનાથના લિંગના અંશોનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાપન કરાવ્યું અને ત્યાં નિત્ય એમની પૂજા થવા લાગી.

૨૫૬ પાંચ લિંગ . . . —આ પાંચ શિવલિંગની જે પૂજા કરે છે એને ફરી સંસારમાં અવતરવું પડતું નથી; (= એને મોક્ષ મળે છે).

પદ્મનાભ પંડિત હમ કહી—પદ્મનાભ પંડિતે આ પ્રમાણે કથા વર્ણવી છે. બંડ કે સર્ગને અન્તે કવિતું નામ આણવાની સામાન્ય મધ્યકાલીન પ્રણાલિકા અનુસાર અહીં પદ્મનાભે પોતાનું નામ મૂક્યું છે.

ખંડ ૨

- ૧ પ્રારંભ વોલફ—પ્રારંભ કથે છે.
પદ્મનાભ કવિ વંશ—પદ્મનાભ કવિને પોતાના આલણત્વનું અભિમાન છે.
રાજરિદ્ધિ...—કાન્હડદેના રાજ્યમાં રાજઋદ્ધિ ભરપૂર હતી; નિત્ય નવીન આનંદોચ્છવ થતા હતા, અને સત્યથી, ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનું પાલન થતું હતું.
- ૨ ઝવલ્યા—ગિર્ગ્યા, ખચ્યા. એક ઠામિ—એક સ્થળે. મિલ્યા—મળ્યા. એક ઝઘાડા.....—એમાંના કેટલાક ઉઘાડા, વસ્ત્રહીન હતા. ક્ષુધા કરી...તો કેટલાક ક્ષુધાએ કરીને કે અશક્ત (બીજા= ક્ષીણ) થઈ ગયેલા હતા.
- ૩ એક ઘૂમંતા જાઈ ઘાઈ—કેટલાકને ધાની પીડથી, ચાલતાં ચક્કર આવતાં હતાં—અડવડિયાં ખાર્તા ચાલતા હતા.
એડ ડોલી ઝપાડ્યા જાઈ—તો કેટલાકને ડોળીમાં નાંખીને લઈ જવામાં આવતા હતા (એમની એટલી ગંભીર સ્થિતિ હતી).
એક તળઈ મુષિ ટોઈઈ નીર—કેટલાકનાં મોંમાં પાણી ટોવામાં (= ટીપે ટીપે પાવામાં) આવતું હતું.
પાલા પુલઈ ઝંબરા મીર—(હમેશાં સુખાસનમાં કે વાહનમાં જવાને ટેવાયેલા) અમીર-ઉમરાવો પગપાળા નાસતા (પુલઈ = પળતા) હતા.
- ૪ રહંતાં—રવડતાં, ભટકતાં.
ઝગળા—(અક્ષરશઃ, = અવગણ્યા); (પરાજયને કારણે) અપમાનિત બનેલા.

અલૂપાન અંધારૂં કરી—ઉલુધખાને અંધાર પછેડે. ઓઢીને; અર્થાત્, કાળો પોષાક પહેરીને.

વસ્ત્ર એક મુષિ અંતરિ ઘરી—એક કપડાંથી મુખ ઢાંકીને.

- ૫ ઇસ્સડ—આવો. આ શબ્દ ગ્રા. રાજ.—પુરાની હિંદીની અસરનો ઘોતક છે. નવિ ભાવડ મલડ—ઉલુધખાનને આવો વેશ જરાયે શોભતો નથી.

ભાગાં તળી વાત—(રાજપૂતોને હાથે) પરાજય પામીને મુસ્લિમ લશ્કર લાગવાની વાત.

તુરકળી—તુર્કોની સ્ત્રીઓ; યુદ્ધમાં ગયેલા મુસ્લિમ સૈનિકોની નારીઓ.

- ૬ ટોલે ટોલે પડઈ કરાંબિ—(આ ખખર સાંભળીને) મેશ આંસુનાં બિંદુઓ સાથે (કરાંબિ; સરખાવો હિંદી કરચા). નીચે પડવા લાગી.

નીરપ્રવાહ વહઈ—આંખમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી.

પહિરણ—પહેરણ, કમીજ; (ઉત્તર ભારતમાં તેમજ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓમાં પહેરાતું ઢીંચણ સુધી આવતું કપ્પળ જેવું વસ્ત્ર).

સૂંથળી—લેધો; ચોરણો; સલવાર.

એક ફાડઈ...—દુઃખના અદમ્ય આવેગમાં કાઈ સ્ત્રીઓ વસ્ત્રો ફાડી નાખે છે, અને પગનાં આંઝર (નેઝરી) તોડીને ફેંકી દે છે.

- ૭ એક નાંખઈ એકાડલિ હાર—શોકમગ્ન થઈને એક મોતીનો એકાવલી હાર ડોકમાંથી ફેંકી દે છે.

ઝતારઈ—શરીર ઉપરથી ઉતારી નાંખે છે.

તાળઈ વીણિ વિહોડઈ દોર—શોકના આવેગમાં એક પોતાની વેણી (અંખોડો) ખેંચી કાઢે છે, અને દોરો (ગળાતું સોનાતું આભૂષણ) છોડી (=કાઢી) નાંખે છે.

એક લૂસ્યા દીસઈ બન્દોર—એક લૂટી લીધેલા ખંદર જેવી

(નિસ્તેજ, હતપ્રાણ) લાગતી હતી.

૮ **एक नवि रहइ...घडी**—એક સ્ત્રી યુદ્ધમાં ગયેલા સ્વામીના વિયોગે પહોર કે ઘડી પણ રહી શકતી નથી.

शयु विषवाद पान नइ फूलि—(પોતાનાં અત્યંત પ્રિય) તબોળ ને ફૂલ એકને ઝેર જેવાં થઈ પડ્યાં.

एक रोआवि मुहुगि मूलि—એક મોઢા મૂલી, લાડખી નારી (હૈયાકાંટ) રોઈ.

૯ **फूटरा—इंदर. कुमार = युवान पुत्र. रिणवाउला—**
રણધેલા.

मारया—(મારિયા તું સંક્ષિપ્ત રૂપ, કર્મણિ) મરાયા. કોઈના ભાઈ, કોઈના પતિ, કોઈના સુંદર પુત્રો, તો કોઈના મામા—જે રણધેલા હતા તે—સૌ યુદ્ધમાં મરાયા.

૧૦ આ સર્વ હતભાગી નારીઓ ઉલુધખાનને શાપ દેવા લાગી. જ્યાં સાંથ (ખુલ્લું હાટ, ગુજરી) બેસતી ત્યાં બધું સૂનકાર થઈ ગયું (પઢીયા વાટ) ; નગરમાં બધે હાટ (= દુકાનો) દેવાઈ ગયાં (= બંધ થયાં).

૧૧ **एकइ एक सुणीजइ सगइ**—એકે એકે સગાં (સગઈ) સ્તેહી. (સુણીજઈ ; સરખાવો અર્વા. ગુજ. ‘ સણેજે ’).

पातिसाह लगइ—પાદશાહ સુધી. લગઈ તો અર્થ અહીં અર્વા. ગુજ. ની માફક ‘ સુધી ’ જેવો છે, એ નોંધપાત્ર છે.

निदानि—અંતે, ખરેખર. જે મુસલમાન ફૈનિકો યુદ્ધમાંથી બચીને આવ્યા હતા, તેમને બોલાવીને સુલતાને બધી પૂછપરછ કરી. તે પૂછયા (= તે પૃષ્ઠાઃ)—કર્મણિ રચના.

૧૨ **अलूपान एवइ भडवाउ**—આવા મોટા ભડવીર ઉલુધખાનને. **दीघउ दाउ**—શિકસ્ત આપી.

આગલિ રહ્યા—આગળ ઊભેલા; પાદશાહની આગળ ઊભા રહીને.

૧૩ અવધારડ—સાંભળો. અસપતિ રાઈ = પાદશાહ, (સંબોધન વિલક્તિ).

બોજન સીદા=ખોજઓ (અંતઃપુરના સૈનિકા)ને હેરાન પરેશાન કરી નાંખ્યા. (કર્તારિ). સરખાવો આગળ : વંદીવાલ્લ ઘણા સીદાતા ૧-૧૫૪. મારીયા ઘાન—ખાન (= સરદારો)ને મારી નાંખ્યા.

૧૪ ષોહર—‘ મુસ્લિમ લશ્કરમાંના ચાકરોનો એક વર્ગ.’
 ઘાસ ષવાસ—ખાસ નોકરો (special attendants).
 સૈદ મુલાળે—લશ્કરમાંના સૈયદો અને મુદ્દાઓ. લીધા ઘાસ—દાંતમાં તરણું લઈ (રાજપૂતોને શરણુ થયા.)
 વંદ ગુલામ—નોકરો અને ગુલામો.
 સમરંગણિ પાડ્યા પરદાર—અરદારોને (અરદાર = છડીદાર, વગેરેને) યુદ્ધમાં માર્યા.

૧૫ ષાંડાધાર—તરવારના ધાએ. મૂગલ વચ્ચા ન લામદ્ પાર—પાર વિનાના (અસંખ્ય) મુગલ અગ્ન્યાઓને હણ્યા.
 ઝદાલી લીયા—ઝૂંટવી લીધા.
 તેજ તાષતિ છંડાવીયા—જાવણી લૂંટીને (ઘોડારમાંથી) ઘોડા છોડી લીધા.

૧૬ ષાન તળા—સરદારોના, ઉલુખખાનના. લૂસ્યા—લૂટ્યા.
 વાલિહમનદ્—‘ વસી ’—માલીકને. જેના ઉપર માલિકને હેત છે એવા પાદશાહના બે ભાણેજ.

૧૭ સાદલ સીદ્દ...—(પાદશાહના બે ભાણેજ) સાદલ અને સીદ્દ મલેકને (રાજપૂતોએ) બળપૂર્વક જીવતા કેદ કર્યા.

દીઠડું ઇસ્યું ધમ્હારૂ નેત્રિ—એ અમે અમારી સગી આંખે
જોયું છે. સાદી માલિક...—સાદી મલેક રણમાં પડ્યો.

૧૮ વાત વાત છેહિ કરૂ સલામ—દરેક હકીકત જણાવ્યા
બાદ (છેહિ છેડો, અંતે) એ (=અચેલા સિપાઈઓ કે અમલદારો)
પાદશાહને સલામ કરે છે.

કેતા મલિક ન જાણડું નામ—ખીજા કેટલા સરદારો
રણમાં પડ્યા, તેમના તો નામની પણ અમને ખબર નથી.

એકમના મારૂ રજપૂત—રજપૂતો યુદ્ધમાં એકતાન (એકમના)
થઈને મુસલમાનોને મારતા હતા.

મૂત—મૂર્તિ, ભગવાન સોમનાથની.

૧૯ સુળી વાત રણિ...તંવોલ—રાજપૂતોએ મુસલમાનોને રણમાં
રેણી નાંખ્યાની વાત સાંભળીને પાદશાહે ગમગીનીથી પોતાનો
તંબોલ (પાન ખીડું) નાંખી દીધો.

સુરતાળી ઘોડા હાથીયા—(યુદ્ધના વૃત્તાંતની વાત પાછી
આગળ ચાલે છે). સુલતાનના લશ્કરના હાથી ઘોડા કાન્હડેએ
ખૂંટવી લીધા.

૨૦ ઇસી વાત—આ વાત દેશદેશાવરમાં પ્રસરી ગઈ છે.

ઠીલી નવિ વડસઠ દીવાળ—(લોકો વાત કરે છે કે) હવે
(આ ભયંકર હારને પરિણામે) દિલ્હીમાં દરબાર ભરાતો નથી.

વાહરિ મુહલ ન દીઠ સુરતાળ—મહેલની બહાર સુલતાન
નીકળતા નથી.

દીઠ—દે, મૂકે; ('પગ' કે 'મુખ' અધ્યાહાર).

૨૧ અલૂપાનિ વિણસાડિડું કાજ—ઉલુખખાને બધું કામ
વણસાડ્યું.

અલૂખાનિ જો ઢાળી લાજ—ઉલુધખાને પાદશાહને (લાખ આવે) લખવું પડે, એવું ક્યું.

૨૨ ફસી વાત બોલઈ...ખાન—અલાઉદ્દીનના પ્રધાન કહે કે ‘ઉલુધખાન હવે મહેલમાં ન આવે’; ‘ઉલુધખાનને હવે દરબારમાં આવવાની બંધી છે.’

પાતસાહનૂં લખ હરામ—પાદશાહનું એણે લૂણ હરામ ક્યું.

૨૪ વિમાસી—વિચારીને. નાહર મલિક બોલાવ્યડ—નાહર મલિક નામના સરદારને બોલાવ્યો.

સાથિ થિકડ—સાથમાં. મોજલુ પાંડાધર—(પ્રસિદ્ધ) તરવારિયો (તરવારખાન) ભોજલ.

મુહલ આગિલઈ—મહેલના આગળના કમરામાં.

૨૫ કરી મસૂરતિ—એમની સાથે મસલત કરીને.

દેઈ સીષામણ—પાદશાહે આજ્ઞા આપી.

નામજાદ—નામીયા યોદ્ધાઓ.

મારુઆડિ ડપરિ...હાથિ—મારવાડ ઉપર ચઢાઈ કરવાતું ખીડું સુલતાને સ્વહસ્તે (નાહર મલિકને) આપ્યું.

૨૬ સાહણ કરડ સજાઈ—લશ્કરની સખવટ કરો.

૨૭ ચલાવડ સાથઈ—સાથે લઈ જાઓ.

સોબતિ—ધોળ. પ્રા. રાજ. શબ્દ બાહુ—લેજો (અક્ષરશઃ, = વહન કરજો).

આપઆપણા—પોતપોતાના. મરાતબ લેજ્યો—મર્તાખાનુસાર (પદવી પ્રમાણે) ટુકડીઓ, સરંજામ ધૃં લેજો.

માંહિ મલા સૂઝાર—જેમાં સારા (જખરા) યોદ્ધાઓ હોય.

૨૮ નામજાદ—નામી. લ્યડ સાહણ સપરાણૂં—પ્રખળ ધોડેસ્વાર સૈન્ય લ્યો.

સાથિ ઘણું પાયદલ પાલડું—સાથે મોટું પગપાળું પાયદળ
સૈન્ય પણ લેજો.

વેગિ દીડ પિયાણડું—અને વેગથી પ્રયાણ (ફૂચ) કરો.

૨૯ લેજ્યો મારુઆડિનું પાસું—મારવાડ (ઝાલોરનો પ્રદેશ)
કબજો કરશો.

વલી રપે...હાસૂં—ફરી રપે હાંસી થાય (એનું ધ્યાન
રાખજો).

૩૦ કરસ્યું—કરશો. લવિષ્યકાળ ખીજો પુઠ બહુ આજ્ઞાર્થ.
અર્થમાં પ્રયુક્ત. વિષ્ણુદેવ—સત્વર, તત્કાળ. પ્રાઠ ગુજઠ લાક્ષણિક
શબ્દપ્રયોગ. અમ્હ આયસ પરમાણ—અમારા આદેશ
(=આજ્ઞા) પ્રમાણે. પાદશાહની ઉક્તિ છે. સિરિ કીઘડું—
માથે ચઢાવ્યું.

૩૧ હલહલ કરી કટક સામહણી—હાલને હાલ (એકદમ,
તત્કાળ) લશ્કરનો સરંજામ (સામહણી=સામગ્રી) તૈયાર કર્યો.
મહૂં મહુરત લીઘડું—(ફૂચને માટે) શુભ મુહૂર્ત લેયું.
મુસલમાનોને જ્યોતિષમાં આટલી શ્રદ્ધા હશે? કે પછી આ
કવિ કલ્પના ગણવી? કરી સિલામ વલિડં સહ પાછડું
—લશ્કરને વળાવવાને સાથે ગયેલા સૌ (સગારનેહીઓ)
છેલ્લી સલામ કરીને પાછાં વળ્યાં. શહેરના દરવાજા સુધી સગાં
સ્નેહીઓ વળાવવાને ગયાં હશે.

૩૨ પાતિસાહની આણ...પરાણ—હિંદુઓ પાદશાહની આણ-
માનતા નથી, અને (પાદશાહની સામે) બળથી સામનો કરે છે.
સામતસી રાડલનુ વેટડ...—મુસલમાન સરદારોની આ-
ઉક્તિ છે. એમની ધૃષ્ટતા-ધમકાંડ જુઓ.

- ૩૩ જાલહુર ગઢ વિસમડ અછડ—ખલોરનો ગઢ દુર્ગમ (વિસમડ=વિષમ) છે. લેસ્યૂં પ્રાણિ મારી—=(તો પશુ) અમે એ બળપૂર્વક કબજે કરીશું. કહ તલહટીઈ ઘોરિ જઈ પડસૂ—અથવા તો અમે લડાઈમાં મરાશું અને ગઢની તળેટીમાં કબરમાં સૂઈશું. પણિ નવિ આવડં હારી—પણ અમે હાર ખાઈને પાછા આવવાના તો નથી જ.
- ૩૪ મિહતાં કિમ્હઈ ન માજઈ ‘(લડાઈમાં) કેમેય હારતા નથી.’ મલિકોનું આ વર્ણન છે. સાહજ—અક્ષરશઃ; ‘ઘોડેસવાર સૈન્ય;’ અહીં સામાન્ય ‘લશ્કર’ના અર્થમાં વપરાયું છે. ઢોલ ધ્રસૂકઈ વાજઈ—યુદ્ધના ઢોલ ધ્રિયાંગ ધ્રિયાંગ વાગી રહ્યા છે.
- ૩૫ માર્ગાં દ્વાડ...—લશ્કરના હાથીઓના ચાલવાથી રસ્તાનાં ઝાડ બધાં ભાંગ્યાં, માર્ગમાં આવતાં ખીડ બધાં સફાઈ થઈ ગયાં, અને જળાશયો (બધાં ડહોળાઈને) કાઢવ કાઢવ થઈ રહ્યાં. આ વર્ણન મુસ્લિમ લશ્કરના હાથીઓની સંખ્યા અને કૂચનો વેગ સૂચવે છે. ડૂંગરતણાં સિપર જિમ ચાલઈ...—સુલતાનના લશ્કરના પ્રચંડ મદમસ્ત હાથીઓ બાણે ડૂંગરનાં શિખર ચાલતાં હોય એવા લાગતા હતા.
- ૩૬ મુસ્લિમ સેનાએ વાજતે ડંકે, સડસડટ, હકુમત તળેના પ્રદેશો પસાર કરી દીધા. બુલી વાટ ઘાટ ગિરિકંદર...સમીયાણે—રસ્તાઓ (વાટ) પસાર કરીને, નદીઓ પાર કરીને (ઘાટ) અને પર્વતો (ગિરિકંદર) ઓળંગીને મુસ્લિમ લશ્કર કાન્હડદેના રાજ્યને સીમાડે આવેલા સમીયાણા ગામે પહોંચ્યું.
- ૩૭ કાન્હડદે રાઉલનો ભત્રીજો (સાંતલસિંહ) રોષે ભરાયો; (કારણકે) ત્યાં (સમીયાણા) થી એનું થાણું (રક્ષણ નીચેનો પ્રદેશ) છે. સીહ—સિંહ.

- ૩૮ દેસિ—(પોતાના) પ્રદેશમાં. દલ—(દુશ્મનોના) લશ્કર. વૂંચિ-
વૂંચ સુળીજઈ—સર્વ ત્ર ખૂમરાણુ—કાગારોણ—મચી રહી. કરડ
મેલાવડ—સેન્ય એકઠું કરો. જાઈ ચુપટ ઘાડ લીજઈ—
(જઈ ને) સામસામા ખાંડના દાવ ખેલીએ.
- ૩૯ આ તરફ કાન્હડે વાટ જુએ છે કે હજી નગરમાં (જલોર)માં
(મદદ માટે) કોઈ સંદેશો લઈ ને કેમ આવતું નથી ? કટક
મળી તડ વાહરિ ચડીઅઈ—સાંતલના લશ્કરની તો વહારે
ચડીએ. જડ સાંતલ તેડાવઈ—‘ જો સાંતલ આપણને એ
માટે (સંદેશો મોકલીને) બોલાવે. ’ રાજપૂતોની આવી પ્રણા-
લિકા અનુસાર કાન્હડે સાંતલની વાહરે ધાતાં પહેલાં એના
સંદેશાની અપેક્ષા રાખે છે.
- ૪૦ ષિત્રી તળડં...—ક્ષત્રિઓનું તેજ પ્રખળ છે. સાંતલ કરઈ
વાહાર—(મુસલમાનો સામે લડવાને) સાંતલ રક્ષકદલ (વાહાર)
સજ્જ કરે છે. ગમે ગમે મેલાવા...—ગમે ગમેથી રાજપૂત
સૈન્યની ટુકડીઓ (મેલાવા) આવી રહી છે, જેમાં સમર્થ
યોદ્ધાઓ (મલા જૂઝાર) છે.
- ૪૧ સર્વ યુદ્ધસરંજામ સજ્જ કરીને (કરી સજાઈ) સમગ્ર રાજ-
પૂત લશ્કર મુસલમાનોનો મુકાબલો કરવાને નીકળી પડ્યું.
એમણે ઘોડા ઉપર સાજ નાંખ્યા, જરહજીણુ, ટોપ, રંગાવલિ
(ઇ. બખતરો) ધારણુ કર્યાં, અને બધાં હથિયાર લીધાં.
- ૪૨ આ રીતે નાહર મલિકના લશ્કર ઉપર મજેહરા ચઢ્યાણો
ત્રાટક્યા. હૂઝુ જાણ—મુસ્લિમ લશ્કરને. ચલમલીડં મેલહાણ
—(મુસ્લિમ) છાવણી (ગભરાટથી) ખળભળી ગઈ.
- ૪૩ રિળકાહલ વાજઈ—રણસિંગાં વાગવા લાગ્યાં. વાહઈ

ઘાંડાધાર —(સામસામી) તરવારો ચલાવાય છે. સરખાવો:
 ‘જુ વાહિસ્યઈ હાથ’ (‘જે હાથ ચલાવશે,’ ‘શસ્ત્ર પ્રહાર કરશે’)
 વેલિ કિસન રુકમણીરી, ૧૨૩. સાંફલડું—ધસારો, હુમલો, લડાઈ.

૪૪ ઝસરીડ પાછડ—પાછો હઠ્યો, પાછો ઓસર્યો. અસંભવ—
 (અસંભવિત) સં. અસંભવ ઉપરથી અહીં વિશેષણના અર્થમાં
 પ્રયુક્ત. તેજી સડ છ-સાત—જસો સાતસો ધોડા.

૪૫ મારી મલિક અવાલા કીધા—સાંતલસિંહે મ્લેચ્છોને મારીને
 ખેડેખાકળા, (અવાલા-સં આકુલ, પ્રા. આડલ ઉપરથી) કરી
 નાંખ્યા. મચ કોડિડ તુરકાણડું—તુર્કદેશને છિન્ન ભિન્ન
 કરી નાંખ્યું. ટુડીનઈ છંડાવ્યા થાહર—રાજપૂતોએ વેગથી
 ધસારો કરીને (મુસલમાનોને) એમના સ્થાન થાહર-સ્થળ,
 (યુદ્ધસ્થળ)માંથી મારી હઠાવ્યા, છંડાવ્યા થાહરની પાસેથી
 સ્થળ છોડાવ્યું. વેડિ ગયા વિહાણડું—રાજપૂતો પ્રમળ
 વેગથી (વેડિ) વહાણું (થતાં) (લડાઈ જીતીને) પાછા
 ચાલ્યા ગયા.

૪૬ સરસાં સંબલ દેય—સાથે ભાથાં બાંધીને. દેય = દેઈ. પછીની
 પંક્તિના કાન્હડદેવ ની સાથે પ્રાસ મેળવવાને કવિએ ઈ>ય
 ધ્વનિરૂપાંતર કર્યું છે. નાહરમલિકનું લશ્કર સંપૂર્ણ નાશ પામ્યું
 નહોતું. રાજપૂતોના ધસારા સામે હાર ખાઈને એ પાછો
 હઠ્યો. થોડે જઈને લશ્કર વ્યવસ્થિત કરીને એણે પાછો
 હુમલો કર્યો. વલી—ફરીને સૂંડીનઈ—ધસીને.
 દેષુ કરચડં અમ્હારું—અમારું કામ જુઓ.
 યક વાર વરાંસડ વીતડ—એકવાર (હાર ખાઈને, પાછા
 હઠવું પડ્યું એ) અનિષ્ટ બન્યું. વલી—ફરી.

૪૮ સમીઆણે ગઢરોહડ કીઘડ—(હવે) મુસલમાનોએ સમિયાણાના ગઢને ઘેરા લાલ્યો. (પહેલી વાર રાજપૂતોએ ગઢમાંથી નીચે ઊતરીને નાહરમલિકના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો હતો.) આ ઘેરાની સાંતલે કાન્હડદેને ખબર ન આપી, પરંતુ બીજા પડોશી રાજાએ મુસલમાનોના ધસારાની ઉગ્રતાનો ખ્યાલ આપીને કાન્હડદેને બોલાવ્યા.

૪૯ પાંડાયત—ખાંડધારી, તરવારિયા. સરસુ—સહિત.
પાપરીષ કેકાણે—‘ પાખરેલે ઘોડે ’, અર્થાત્ ‘ વચ્ચે ક્યારેય પોરો ખાધા વિના ’. છહે પિયાણે—‘ ઝડપી દૂધ કરીને ’, (લાક્ષણિક પ્રા. ગુજ. શબ્દપ્રયોગ).

૫૦ ગમદ—ખાણુ. મેલાવડ—સૈન્ય. કટકિ—(મુસલમાનોની) સેના ઉપર. જદ વિલગુ—જઈને આપટયા. એક તરફથી સાંતલે મોટું સૈન્ય લઈને મુસલમાન લશ્કરને લીડાવ્યું, અને બીજા ખાણુથી મુસ્લિમ સેના ઉપર કાન્હડદે ત્રાટક્યો.

૫૧ ગમે ગમે...બધી ખાણુએથી (ગમે ગમે) રાજપૂતો, મુસલમાનોને વચ્ચે ઘેરી લઈને (વિચિ કીધા) મારો ચલાવ્યો. અંગોઅંગિ—હાથોહાથ આવી જઈને. બિહું દલિ સામ્હા—અને લશ્કરોની સામે. મલિકિ—નાહરમલિકે. ઝથલા દોધા—ટક્કર લીધી.

૫૨ સોંગિણિ ગુણ...—ધનુષ્યની પણછના પ્રયત્ન ટંકાર થઈ રહ્યા છે. ઝડ્યાં લોહ...—(સામસામી) તલવારો ઊડી—ખણે વીજળી અગતી ન હોય તેવી. સીર—અમીરો.

૫૩ વુદિ પકજિ ઘાર—એકધારું—જરાયે ખમયાયા વિના—લઢતા હતા. (વૂઢી). આ ઝપાઝપીમાં બીજા કેટલાય સરદારોની સાથે મલિક નાહર મરાયો.

- ૫૪ રાજપૂતોમાં ઘણા, બળવાન ગણાતા સિંધલે દુશ્મનોની સામે ચાલીને અદ્ભુત લડાઈ ખેલીને રણમાં પ્રાણ છોડ્યા.
- ૫૫ આજ સુધી સહુ કોઈ જેને સમરાંગણમાં અતિબળવાન માનતા તે યુદ્ધવીર (મિલકમાલ) (પ્રસિદ્ધ) તરવારબાજ (બંડાધર) ભોજલ રણક્ષેત્રમાં મરાયો. મોજલ પંડાધર—મુસલમાન સૈન્યના નાયકોમાંનો એક (જુઓ : પાછળ, ખંડ ૨—શ્લોક ૨૪). આ નામો સાથેતું વીગતપ્રાચુર્ય કવિને યુદ્ધની સમકાલીન ખ્યાલો અને બયાનોનો પરિચય હોતો એની સાક્ષી પૂરે છે.
- ૫૬ વઘાવી વાજી—જીત્યાની વધામણીનાં મંગળ વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. રાય ચહૂઆણે—કાન્હડદેએ. તડ—પછી. સં તત્ત, પ્રા. અપ. તડ.
- ૫૭ આ વાત જાણીને સાંઠણીસવાર (સાંઠીડ) (દિલ્હી) આવ્યો. (એણે પાદશાહને ખબર આપ્યા કે) સેનાપતિ નાહરમલિક અને તરવારબાજ ભોજલ, જે સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા તે, રણક્ષેત્રમાં મરાયા.
- ૫૮ ચહૂઆણે જીતું—(કર્મણિ રચના) ચહૂઆણે જીત મેળવી, નાહર મલિક તિસી પરિ...વીતૂ—(ચહૂઆણે રાજા કાન્હડદેએ). ઉલુખખાનના જેવા હાલહવાલ કર્યા હતા તેવા જ નાહર મલિકના હાલ કર્યા. તિસી પરિ—તે પ્રકાર, તે પરિસ્થિતિ.
- ૫૯ વારહ વારહ—વારંવાર. હારિ—હાર, પરાજય. હરાણ—હેરાન. કિસી બલાહ ઝઠી તુરકાંણહ—તુર્કોને માથે શી બલા (પરમ આપત્તિ) આવી પડી છે?
- ૬૦ પાદશાહે આ સંબંધે મસલત કરવાને ખાનજહાં, મલેક ધમોદલ, મલેક નેખ અને મલેક કમાલદીન—અ ચાર સરદારોને તતકાળે (તત્તબિન-તત્તલણુ) મહેલની અંદર તેડાવ્યા.

- ૬૧ : મહેલના અંદરના (મંત્રણા) ખંડમાં મસલત માટે બેસીને (પાદશાહ) કહેવા લાગ્યા : “ (આ શું થવા બેઠું છે ? ” જે જે સરદાર લશ્કર લખતે જાય છે તે સૌને ચહુઆણે હરાવ્યા છે. -
- ૬૨ મૂઢા વલ ઘાલી—મૂઢ મરડીને. વિસમા—વસમા, કોર રોષભર્યા. ચૂકડ ઠામ—પોતાનું રાજપાટ (ઠામ = સ્થાન) શુભાવે છે. (ચૂકડ). નિટોલ—નક્કી, અવશ્ય.
- ૬૩ ગોંડ—ખંગાળ. ચોડ—દક્ષિણનું ચોલ રાજ્ય. ગાજણડ—ગઝની. કનૂજડ—કનોજ. મરહટ—મહારાષ્ટ્ર. લાડ—લાટનો પ્રદેશ, દક્ષિણ ગુજરાત. સિંધુ—સિંધ. સવાલપ—સપાદલક્ષ.
- ૬૪ માલવ—માળવા. ચંદેરી—જ્વાલિયર રાજ્યમાં આવેલું એક પુરાતન નગર. માંડવ—માંડવગઢ. સારંગપુર—‘મધ્યપ્રાંતના દેવાસના રાજ્યમાં આવેલું જૂનું શહેર અને દિલ્હી’ (દેરાસરી રજી આં, પૃ. ૧૭૩) રિણથંભોર—રણથંભોર. ચિત્રોડ—ચિતોડ (સં. ચિત્રકૂટ). નાગુર—નાગોર (જોધપુરના રાજ્યમાં આવેલું એક જૂનું શહેર).
- ૬૫ જમણાપુર મથુરાં—યમુનાપુર (યમુનાને તીરે આવેલું નગર) મથુરા. સદ્. દેરાસરીને મતે જમણાપુર=જુવાનપુર, જે પૂર્વ દિશામાં, ખનારસની ઉત્તરે આવેલું છે. હડીસા—ઓરિસ્સા. અંતરવેધ—ગંગા અને યમુનાની અંતરવેદિનો પ્રદેશ. કાકપુર=? મોજપુર=એ નામનું ઉત્તર ભારતનું એક નગર, જેની ભાષાને ભોજપુરી બોલી કહે છે.
- ૬૬ પૂર્વ સાગરથી લશ્કર લખતે (એથીયે આગળ) મેં કૂચ કરી છે. મેં ધસારો કરીને રાજાઓના દેશ ખૂંચવી લીધા છે, અને ત્યાં મારાં થાણાં મૂક્યાં છે. -

- ૬૭ મેં હિંદુસ્તાન (ઉત્તર ભારત), (છેક દક્ષિણતું પાંડ્ય રાજ્ય, અને (પંજાબતું) જલંધર સર ક્યું છે. મેં કાશ્મીર, કામરૂ દેશ (= આસામ), હિમાચલ (ની તળેટીનાં રાજ્યો) અને ખંગાળ સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો છે.
- ૬૮ મેં ખોરાસણને તો મારા (ઘોડેસવાર સૈન્યની) ઘોડાની ખરી તળે ખૂંદી કાઢ્યું છે, અને ત્યાંના ભંડાર પડાવી લીધા છે. મેં મૂગલોનાં લશ્કરોને મારી હડાવ્યાં છે, અને ઉચ મુક્તતાન કબજે કર્યાં છે. (દેરાસરી અનુસાર ઉચ્ચ=ભાવલપુર રાજ્યમાં આવેલું એક પુરાતન નગર; દેરાસરી, ૨૭ આવૃત્તિ. પૃ. ૧૭૪).
- ૬૯ ઘીજ—ચીન. મોટ—ભુતાન. દંડૂર—દંડપુર (કોઈ જૂના નગરનું નામ ?). દેસપતિ—રાજા.
ઢોલી જલગ લ્યાવહ—દિલ્હી અમારી તહેનાતમાં આવે છે.
ઢોરસલુદ્ર લગહ—છેક દક્ષિણના દ્વારસમુદ્રથી, (હાલ મહેસુર રાજ્યમાં અંતર્ગત). મોડોઘા—અક્ષરશઃ, ‘ મુકુટધારી ’, ‘ ખંડિયા રાજ્યો. ’
- ૭૦ કલવગુંદ્ર ઝાનાગુંદી—એ કર્ણાટક પ્રદેશનાં પ્રાચીન નગરોનાં નામ છે. વેદર—આગળના હૈદરાબાદમાં આવેલો પ્રદેશ.
તિલંગ—તૈલંગણ. સ્નાન—‘ કારીગરીની વસ્તુઓ ’; (દેરાસરી ‘ સોતું ’ એ અર્થમાં ધટાવે છે). પાન—પન્ના; એક પ્રકારનું રત્ન. વાળી વોલહ ચંગ—જ્યાં મધુર વાણી બોલાય છે. ’ તામિલ જેવી દક્ષિણાત્મ ભાષાઓની મધુરતાનો આ ઘણો પુરાતન ઉલ્લેખ છે.
- ૭૧ શૂમિ—પ્રદેશો. ચિપમ—દુર્ગમ, દુર્જય. ચાંપી—કબજે કરી. પાંડાપ્રાણહ લીધો—(મારી) તરવારને : જોરે (પ્રાણહ)

છતી લીધી. દેવગિરિ જે રાડત—‘દેવગિરિના રાજા રામદેવે એની કુંવરી પરણાવી.’ ત્યારે સમકાલીન ઇતિહાસ અનુસાર સાચી હકીકત આ, કે અલાહિદીનના જનાનાર્મા બેઠેલી તે કરણની રાણી કૌલાદેવી નહીં, તેમ તેની પુત્રી દેવળદેવી પણ નહીં (એની પુત્રી વિષે કાન્હડદે પ્રવચ્ચમાં કશે ઉલ્લેખ નથી), પણ રામગિરિના રાજા રામદેવી પુત્રી. પ્રજનાલના આ સુરપષ્ટ ઉલ્લેખને સમકાલીન ઐતિહાસિક સામગ્રીનો આધાર અવશ્ય હશે.

૭૨ ઝડળમમરા માહિ જે—દરિયામાં ઊંડાં વમળો (ભમરા) વચ્ચે જે બેટો આવ્યા છે તે સિંહલદ્વીપ (લંકા)નો રાજા નજરાણામાં (મેટ) હાથી મોકલાવે છે.

૭૩ કૂચી—કોચીન ? કલહથ—કલિકટ (જુઓ દેરાસરી, ૨૭ આ. ૦ પૃ. ૧૭૫) જાવા મંદિર—જવા બંદર. હરમજ—ઈરાનનું હોર્મઝ બંદર, જે મોતીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

તેહ તળા માલ અમ્હધરિ આવઈ—એ દૂર દેશોના માલ (= પેદાશ) અમારે ત્યાં આવે છે, અને તે દેશ (ના અધિપતિઓ) અમને નમે છે.

૭૪ સેતુબંધ રામેશ્વર તરકિ (જે) પ્રસિદ્ધ છે (સુનોઈ - અક્ષરશઃ, = ‘સંલગાય છે’), જ્યાં વાનરોએ પાળ બાંધી હતી, ત્યાં મારા સેવકો (જળ = માણસ) (મારી) આણુ વરતાવે છે. (વરતઈ—અહીં પ્રેરક અર્થમાં પ્રયુક્ત) : આવું (વિશાળ) અમારું રાજ્ય છે.

અલાહિદીન રાજા હોવાથી પોતાનું ગૌરવ દર્શાવવાને અહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે.

૭૫ મેં ભરતખંડમાં સર્વ દુર્ગમ કિલ્લા (વિષમ દુર્ગ) તોડી પાડ્યા છે. ભરતખંડમાં ભડવીર તરીકે વિખ્યાત એવા ચહૂઆણોનું ઠામ (ઠાડ = સ્થાન) અલોરગઢ વિષમ (= કપરો, દુર્જય) છે એમ સાંભળ્યું છે.

૭૬ આગળ એ ચાર વાર (રાજપૂતોએ) અમારા સૈન્યને હરાવ્યું, અને (અમારા મુસલમાન સૈન્યની કાંઈ કારી ન ફાવી (ન લાડ લાગ). એથી અમારું આવું મોટું રાજ્ય છતાં અમને કલંક ચોટ્યું છે (અક્ષરશઃ, ‘ અમે લજવાયા છીએ ’). અમારા હૈયામાં એવો તો વૈરાગ્ય આવ્યો છે (કે જેની સીમા નથી) !

૭૭ આળી વાર—આ વેળા તો.. તેજ—સામથઈ દાણું—‘ દર્શાવું ’, પ્રેરક.
કહ સોનગિરિ...—કાં તો સોનગિરિ (અર્થાત્, સુવર્ણગિરિ ઉપર આવેલો અલોરગઢ) બળપૂર્વક ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યું, નહીં તો (અક્ષરશઃ, ‘ કે પછી ’) હથિયારનો ત્યાગ કરીશ.

૭૮ જાડ નો અહીં વિશેષ અર્થ નથી; લગભગ વાક્યારંભક તરીકે એનો પ્રયોગ થયો છે.

પાદશાહે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફરમાન કાઢ્યું કે પાટણથી (આપણા સૈન્યની સહાયતાર્થે) ખાન (= પાટણના સૂબા) ને ખોલાવો. આમ સુલતાન કહે છે. હુંતુ અહીં પંચમી અનુગ છે. એનાં મૂળ છેક અપભ્રંશ સુધી જાય છે. જુઓ: સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૩૫૫ જ્યાં હોન્તડ (= ‘ જ્યાં થઈ ને ’; અર્થાત્, ‘ જ્યાંથી ’) ત્યાં હોન્તડ (‘ ત્યાં થઈ ને ’, અર્થાત્, ‘ ત્યાંથી ’).

૭૯ કાસીદ—કાસદ, ખેપિયો. છડે પીઆણે—મારતે ઘોડે ચલાવ્યડ—મોકલાવ્યો. થાણદાર=સૂબાએ; તૃતીયા એકં પ્રત્યય હાત્ત સિરિ ફુરમાણ. ચડાવ્યડ—સૂબાએ સામે આવીને

‘ફરમાન’ માથે ચડાવ્યું; એણે આંતરૂર્ક ફરમાન (= આજ્ઞાપત્ર) લીધું.

૮૦ લેખ=આજ્ઞાપત્ર. સજાઈ કીવી—ફૂલનો સરંજમ તૈયાર કર્યો. સોનાર—સોની; સં. સુવર્ણકાર ઉપરથી. મંદિર=‘મહેલ’. સુલતાનને નજર (લેટ) કરવાને તૈયાર કરાવેલું હોઈ દેવમંદિર ન હોય; ઉપરાંત, ‘દેવમંદિર’ માટે કાન્હિલદે પ્રવંધ બહુધા પ્રાસાદ, દેડલ, દેહરાસર ઇ. શબ્દો યોગે છે. પોલિ=દરવાજા. પંગાર—‘કાટ’, ‘કિલ્લાની દિવાલ’; સં. પ્રાકાર

૮૧ તિણિ લાગા—તેમાં વપરાયું. સરીસડ—સાથે. ઢીલી નગરિ જઈનહ મેટહ પાતિસાહનહ દોઘડ—દિલ્હી જઈને સૂબાએ એ પાદશાહને લેટ ધર્યું (નજર કયું).

૮૨ કપલ્હાગા ઘાયા—પલાણ વિના ઘોડેસવારી કરનારા (દૂતો; સંદેશવાહકો) બધે ફરી વળ્યા. કટોકટીને પ્રસંગે કટલાક સેવકોનું કામ આઠે પહોર ઘોડેસવાર થઈને બધે સંદેશ પહોંચાડવાનું હતું. એમને અહીં કપલ્હાગા કલા છે.

રાણા રાય મલિક મુહોઘા—પાદશાહની આણ નીચેના ખંડિયા રાયરાણા, પાદશાહના સરદારો (મલિક) અને સામન્તો (મુહોઘા).

૮૩ સહૂઘ—સહૂએ. દલિ આવ્યડ—‘પોતપોતાના સૈન્ય સાથે આવ્યા’ (તૃતીયા); ‘પાદશાહના સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યા.’ (સંપ્રતી). ચઢી ચાલ્યડ સુરતાણ—આ રીતે બધી તૈયારી કરીને સુલતાને ઝાલોર ઉપર ચડાઈ કરી. જિહાં મુકામ...—(ફૂલમાં, દિવસને અંતે) સુલતાન મુકામ નાંખે છે, ત્યાં એની ધાવણી સાત કોસ જેટલો વિસ્તાર રોકે છે. (એટલું વિશાળ સુલતાનનું લક્ષર છે).

- ૮૪ ઘંટા ઘૂઘરમાલ—સુલતાનના હાથીઓની ફાટમાં ઘૂઘરાની માળા નાંખી છે, અને ખંતે બાજુએ ઘંટા લટકાવ્યા છે.
પાપ સાંકલાં કરઈ ષલૂકા—હાથીઓના પગમાં (શોભા અર્થે) સાંકળાં પહેરાવ્યાં છે તે ખળકે છે.
- ૮૫ ઝૂનયા—ચઢી આવેલાં. કાલા મેહ—કાળા વાદળો.
ગયવર ઠાઠ ચાલતાં દીસઈ—એવો આ હાથીઓનો સમૂહ ચાલતાં લાગે છે.
- ૮૬ સાલિહોત્ર જેહની કસૂટી—શાલિહોત્રના પ્રસિદ્ધ અશ્વવિદ્યા-શાસ્ત્રમાં પાર ઊતરે એવા કોડિ—‘કરોડ’, અર્થાત્, ‘અસંખ્ય’.
સાવ દલઈ—પોતાના તમામ લશ્કર સાથે.
- ૮૭ (પાલખી ઉપાડનારા) ભોઈ, મેહાર (ઢોર ચરાવનાર ભરવાડ જેવી જાતિ), ઠાઠીયા (ધાતુકામ કરનારા, tinkers), કહારે (પાણી લાવનારા), કમાનીયા (કમાનગર; ધનુષ્ય બનાવનારા), અને ચાર હજાર પખાલી (લશ્કર) સાથે ચાલ્યા, જે પખાલે પાણી ભરે છે.
- ૮૮ કટકીયા વાળીયા—લશ્કરની ચીજવસ્તુ પૂરી પાડનાર વેપારીઓ.
ગાઢે ચઢી ચાલતી.....—ગાડા ઉપર ચડાવેલી (અને ગાડાના ચાલવા સાથે ફરતી) ધાણી ફેરવતા ધાંચીઓ (લશ્કરની સાથે) આવી રહ્યા છે.
- ૮૯ મોચી, ધાંચા, સથવારા (કડિયા કામ કરનારા), માળી (સૈન્યની) સાથે ચાલે છે. (તેમજ) દરજી, હજમ, ઓડ (જમીન ખોદનારા) અને ચાર હજાર તંખોળીઓ (લશ્કર સાથે) ચાલી રહ્યા છે.
- ૯૦ વગનીઘડા—જવનો દારૂ બનાવનારા (જુઓ : દેરાસરી, પૃ. ૧૭૯.)

કાવડિ ચાલડ—કાવડો લઈને સાથે ચાલે છે.

માઠી વહડ પમાર—(રોટીમાં ખમીર ભેળવનારા—રોટી પકવનારાઓ) (લમાર) પોતાની ભઠ્ઠીઓ (માઠી) લઈને સાથે ચાલે છે.

મઠીયારા—મુસલમાન રસોઈયાઓ.

ઘાટઘડા—વાસણ ધડનારા.

લોહાર—લુહાર.

૯૧ સિલાવટ—સલાટ; પત્થર ધડનારા.

છોહ વહડ—છો (સં. સુઘા > પ્રા. છુહા; = ‘કેળવેલો ચૂનો’) લઈ જાય છે.

ચૂનારા—ચૂનો પાડનારા; ભઠ્ઠીમાં ચૂનો પકવનારા.

બુહરા—વહોરા.

કાગલાકૂટા—કાગદી.

હીર તળા તૂનારા—રેશમી વસ્ત્રો તૂનનારા; રકુંગર.

૯૨ વાણિજૂ—વેપારવણજ કરનારા, વાણિયા.

ઝલગાણા—ઝોળગાણા, ભંગી. કરકટોયા—કઠોર, ભયંકર દેખાવના. હવસી—હબસી સૈનિકો. માથાફત-તીરંદાજ; જખરા યોદ્ધા. (સરખાવો : ‘ભાથી’ અર્વાચીન ગુજ.)

ફરસીઘર સપરાણા—સમર્થ ફરસીધારી; ફરસી વાપરવામાં કાબેલ. ખીજ ચરણમાં ‘ચાલડ’ (=લશ્કરની સાથે ચાલે છે) અધ્યાહાર સમજવાનું છે.

૯૩ દલ ચાલંતા...—પાદશાહના લશ્કરના ચાલવાથી ધરતી કંપી રહે છે; શેષનાગ ધરતીનો ભાર ઝીલી શકતા નથી. પાદશાહનાં લશ્કર જાણે (પૃથ્વી ઉપર) સાગરનાં પૂર ઊલટ્યાં હોય અને તેથી ધરતી ઉપર રેલંછેલ થઈ રહી હોય તેવાં લાગે છે.

૯૪ વરગાં—ખણગાં. નફેરી—શરણાધના જેવું ખણ લાંબું
રણવાદ. જાંગી—જંગી, વિશાળ, નીસાળ—ડંકા.

સુગીઈ જોર્યળ વાઈ—તે ખાર ખાર જેજન સુધી બધે
સંભળાય છે.

૯૫ પડઈ ત્રાસ મડવાય તુરકનઈ—તુરકાના સૈનિકોથી સર્વત્ર
ત્રાસ પ્રસરી રહ્યો. દેસ દંહોદિસિ નાઠા—(માર્ગમાં
આવતા) દેશના લોકો તુરકાના ત્રાસથી દેશે દિશાએ નાસી ગયા.
મારગિ ચાલિ—પંથ કાપીને.

૯૬ વારુ ઠામ—(મારવાડમાં) એમણે સુંદર સ્થળો જોયાં, જ્યાં
પુષ્કળ પાણીથી ભરેલાં સરોવરો આવી રહેલાં હતાં.
પહિલાં દલ સમિયાણે આબ્યાં—દિલ્હીથી અલોર તરફ
જતાં વચ્ચે સમિયાણા આવે. પાદશાહનું લશ્કર ત્યાં (સમિયાણે)
આવી પહોંચ્યું.

૯૭ આ ગઢ લીજઈ ધુરિ—આ (સમિયાણાનો) કિલ્લો પહેલાં
(ધુરિ) લઈએ. પાડિ મેલિ—એને રાણી નાંખીને.
મેલહીઈ થાણું—આપણું થાણું ત્યાં મૂકીએ. તડ—પછી.

૯૮ (હંમેશાં ખતે છે તેમ) સમિયાણા ગઢની આસપાસના લોકો
નાસીને સલામતી માટે ગઢમાં ભરાયા. તુકોંએ તળેટીને
ઘેરો ઘાલ્યો.

“ગઢ ઉપરનું રાવણું (= સૈનિકોને રહેવાનું સ્થાન) સરસ
છે. ત્યાં સરસ (શસ્ત્રસરંજામ, ખાધાંખોરાકી આદિની) સમવટ
(સાંતલસિંહે) કરી છે, (જેનું વણું ન પછીના સ્ત્રોકોમાં
આવે છે).

૯૯ (લશ્કરને) વાપરતાં વાપરતાં સાઠ વરસ સુધી ચાલે એવડા
મોટા ધાન્યના કોઠાર (ત્યાં ભર્યા) છે. સમિયાણાનો અધિપતિ
સાંતલ મહાબળવાન છે. ગઢમાં જળરા યોદ્ધાઓ છે.

૧૦૦ (ધોડાઓને રાતેખ માટે) ગંઢમાં મૂકાં ધાંસ, ચણાની પૂળીઓ
અને કોરડી (= કોદરી ; ' મૂડી ') કડખ અપાર લેરેલી છે.
(અને) સાંતલની ધોડારમાં (વાંલિ-સંપત્તી એકં) પાંચ
હજાર ધોડા ખાંધ્યા છે (વાંધ્યાં ચરેડ = ' ખાંધ્યા ચેરે છે ' ;
અર્થાત્, એમને વગર શ્રમે નિયમિત રાતેખ આપવામાં આવે છે).

૧૦૧ કાઠી—ધંધણાં, ખાળવાનાં લાકડાં. ' લૂણ—મીઠું.

વરસ સુ પુહુંચઈ—એનો સંગ્રહ તો સો વરસ પહેલે એવો છે.
પહિલઈ પુહરિ...—પહેલે પહેલે (= સવારે) ખપોરે
(વિપુહરે) અને સાંજે સૈનિકાને (રોજને રમોડે) જમવાને
માટે (મુંજાઈ) સાદ પડે છે.

૧૦૨ નીઠઈ નહીય લગાર—જે(નાં જળ કદીયે) લગાર પણ
ધટતાં (નીઠઈ) નથી. ડલીચઈ—' ખાલી થઈ જાય ' (સં.
ઉદ્ગરિચ્, ગ્રા. ડલિલિચ ઉપરથી; સરખાવો : અર્વાં ગુજ્ઞં
' ઉલેયે ' = ખાલી કરે).

આકાશમાંથી મેઘ ઉલેચાઈ જાય (અન્યત્ર વરસવાંથી;
અથવા પવનથી વાદળોં ખેંચાઈ જવાથી) તોપણ (ગંઢ ઉપરનાં
સરોવરનાં) જળનો પાર આવતો નથી (= ધટી જતાં નથી).

૧૦૩ ગઢ થાહર—ગઢનું સ્થાન. વિસમો—દુર્ગમ. પોલી પગાર—
(ગઢના) દરવાજા અને દિવાલો.

ઊંચા કોઠા (યુરજ) ઉપર ઘણી કોરડી (દુસ્મનો ઉપર
પથર ફેંકવાનાં યન્ત્ર) ગોઠવી છે, અને એમાંથી મારવાના
(ફેંકવાના) મોટા પથરો (માર) રાખ્યા છે.

૧૦૪ ચઢી ત્રિકલસઈ—ત્રિકલસા ઉપર (= મહેલની અગાશી
ઉપર) ચડીને.

૧૦૫ પાદશાહના લશ્કરે સ્થળે સ્થળે જુદા જુદા મર્તાખાના માણસો
માટે જુદા જુદા પ્રકારના તંબુઓ ઊભા કર્યા હતા. **एक चोइ**
—‘એક થાંભલાવાળો નાનો તંબુ’ (જુઓ : દેરાસરી, પૃ.
૧૮૧). થાંભે—થાંભલે. **बारगइ**—હાથી ખાંધવાનું સ્થળ;
હાથીખાનું. **परि**—વીગત.

૧૦૬ પાદશાહી નેજા (=ખજ) જેના ઉપરથી ફરફરી રહ્યા છે.
એવા સરદારોના મરાતખ (=પડાવ) જેવા. **साहण**—હાથી,
ધોડા વગેરેથી સજ્જ સેના.

अचिरज भावइ—અચરજ—આશ્ચર્ય—થાય છે.

૧૦૭ કટક તળી સામગરી—લશ્કરનો ખધો સરંજામ.

૧૦૮ કોઠઈ કોઠઈ કયાં રણોપાં—ગઢને કોઠે કોઠે રક્ષક ટુકડીઓ
સાંતલે ગોઠવી. **गडा**—પત્થર. **भीति**—કોટની ભીંતો ઉપર.
भला यंत्र—મોટાં ફરકા ઢીકલી જેવાં યંત્રો.

૧૦૯ ઝૂતાવલી ઢીકુલી—ઝડપથી પત્થરો ફેંકતું યંત્ર.

ऊपरि पासे—કોટને ઉપરને ભાગે. **मांडी मूँकी**—ગોઠવી
રાખી. **आपापणे ठामि...**—પોતપોતાને સોંપવામાં આવેલી
જગ્યાએ ખધા નિત્ય રાત્રે જાગતા રહીને (સાવધાનતાથી)
ગઢની ચોડી કરે છે.

૧૧૦ ગઢ ઉપરથી (ઊપર ધિકા) હિંદુઓ ઊતરીને રતોવર્ધ છાપા
મારે છે; અંને વળી પાછા દિવસે હુમલો કરીને દુશ્મનોને સામી
છાતીએ ધા મારે છે.

૧૧૧ સૂંડીનઈ—ધસીને. **गढि**—ગઢ ઉપર હુમલો લઘન. **साव**
दलइ—તમામ લશ્કર સાથે. **नित भिडइ...**—રોજ રોષે

ભરાયેલા રાજપૂતો અને સાંતલ ચઢ્યાણ સુલતાનના લશ્કર સામે લડે છે.

૧૧૨ રોજ સુલ્હમાં મોટા મોટા (પોતાતા) હિંદુ અને મુસલમાન યોદ્ધાઓ રણમાં પડે છે. (તોપણ) રોજ રોજ લડાઈ કરે છે. રોજ રાજપૂતો એકનિષ્ઠાથી ધસારો કરે છે (ઝઝવડ) અને રોપે ભરાઈને દુશ્મનોને રણમાં મારે છે.

૧૧૩ વાનરનો માફક ઝડપ મારીને એક મુસ્લિમ સૈનિક દોડીને ગઢ ઉપર ચઢી જાય છે. મધ્યરાત્રે કોટ ઉપરથી મુસ્લિમ સૈન્ય ઉપર હવાઈઓ આવે છે.

૧૧૪ ઉપરથી 'ઢીકુલી' ઢાળવામાં આવે છે (છોડવામાં આવે છે), એમાંથી લોઢી પત્યરો છૂટે છે. જે હાથીધોડા એમાં વચ્ચે આવી જાય છે તેનું તરત મોત નીપજે છે.

અણબૂટડ મરડ એ મધ્યકાલીન લાક્ષણિક રૂઢ પ્રયોગ છે.

૧૧૫ જાલવડ—(કોટનું) રક્ષણ કરે છે; ખચાવ કરે છે.
હઠિ ચઢીડ સુરતાણ—સુલતાન પણ હવે હડે ભરાયો છે.
વરસ સાત...ચઢ્યાણ—સુલતાને સાત વરસ ઘેરો ચાલુ રાખ્યો, અને સાંતલ ચઢ્યાણે એ તોડ્યાં કર્યો. (હંડાવ્યડ= છોડાવ્યો).

૧૧૬ પેષણાં—ગાયનવાદન નૃત્ય આદિના ખેડો. સુળીઈ વેણિ મૃદંગ—નિત્ય વીણા-મૃદંગનું સંગીત સંભળાય છે.

નિતુ ઉછવ—ગઢ ઉપર રોજ આનંદોચ્છવ થાય છે.

નિતુ પાડલ નાચડ—રોજ નર્તકીઓ (પાલડ=પાત્ર) નૃત્ય

કરે છે. નિતુ નિતુ નવલા રંગ—(ગઢ ઉપર) રોજ નવ-નવા આનંદપ્રભોદ થાય છે.

૧૧૭ 'શેજ' ત્રિકલસે ચડીને સાંતેલ બેસે છે; એની 'બંને' બાજુએ ચામર ઢોળાય છે. મુસ્લિમ લશ્કરમાં સિંહોસન ઉપર બેઠેલો પાદશાહ આ નિરખી રહે છે.

૧૧૮ પંડેડ સાંદ—સાંદ પાડવામાં આવે છે. સારહો તેંડાળા—તીરંદાબને બોલાવવામાં આવ્યા.

ગઢ ઝપલચૂં—ગઢ ઉપરનું. પેષણું—ઉત્સવ. આપૂં બહુત પેસાડ—તેને મોટું ઈનામ આપું.

૧૧૯ વંદડ નામ હુવાણુ...—હુવાણુ મીર નામે (નામ-તૃતીયા એક) નોકર (વંદડ). પાટડ બાંધી...તીર—આંખે પાટા બાંધીને બાણ નાંખે તોખણ (તુંદિ) જેતું તીર (નિશાન) ચૂકતું નથી.

૧૨૦ સોગિણિ તણાં બિ કોસાં મેલો—ધનુષ્યના બે છેડા એકબીજાને અડે (તદન લગોલગ આવી જાય) એટલું ખેંચીને. પ્રાણિ—બળપૂર્વક. હસ્તકધરિ—હાથના ખભા ઉપર (હસ્ત કંધરિ). સોલહીનહ—સોઢી (નતકી)ને. અંગિ સૂંસરડ ફૂટડ—એના શરીરમાંથી આરપાર નીકળી ગયું.

૧૨૧ પડો ધરાતલિ—નતકી ધરણી ઉપર ઢળી પડી. ઝસર—ઉત્સવ. જેહ ન ચૂકડ બાણ—જેતું બાણ કદી લક્ષ્ય ચૂકતું નથી.

૧૨૨ માગડ વીડડ—આદેશ માગે છે. મ્લેચ્છાં ચાહર—મ્લેચ્છોતું ધામ. ફેડડ—ફેડું; ઉખેડી નાખું.

૧૨૩ લીડ બાણ...પરઠિડ—એણે બાણ લીધું અને ધનુષ્યની પણછ ઉપર ગોઠવ્યું. નાષેતાં ગુણ ગોઝડ—એ ફેંકતા ધનુષ્યની પણછ ગાળ રહી. કંધ વિછોડી—રકંધ-ખભો

કાપી નાખીને (વિછોડી=છૂટે કરી નાખીને). વીલપ—સાથે લાગ્યાં એ લક્ષ્યને વીધનારું. પાટક વાજ્યક—સુલતાનના સિંહાસનની પાટ ઉપર લાગ્યું.

૧૨૪ તુરક—મુસલમાન સૈનિક, અહીં તીરંદાજ. ‘મીર હયાખુ’. છાંડિઁ ઠાળ—(સુલતાને) એ સ્થાન છોડી દીધું.

મરણ તળઈ મરૂ...આવેસ્યઈ વાળ—સહને મરણનો ભય લાગવા માંડ્યો કે કરી પાછું (ગઢ ઉપરથી) આણુ આવશે. (અને આપણને વાગશે.)

૧૨૫ તુરક ચડી...—તુર્કો (એમનો ધસારો લઈ જનાર ઘોડેસ્વાર સૈનિકો) ચડાઈ લઈને ગઢની સામે ધસી આવે છે.

સામ્હા—એમની સામે (ગઢ ઉપરથી). નલીયાર—નળીમાંથી બળતા અગારા ફેંકતું એક શસ્ત્ર. નિરતા—અગારા ?

૧૨૬ ડપરિ થિકૂ ઠીવજ.....—ઉપર રાજપૂત સૈન્યમાંથી મોટા ઠીમ (ઠીવ) ઢાળવામાં આવે છે તે વચ્ચે આવતાં સૌ ઝાડગાડ લાંગી નાંખે છે.

હાડ ગૂડ મુષ.....વાજઈ—એ (દીપ્ત) (જ્યાં વાગે ત્યાં) (જેને વાગે તેના) હાડકાં, ગુડા (પગના નળા), કે મોંના કાચકાં (કાચરાં) કરી નાંખે છે, અને એના પડવાથી ચારે તરફ (પટ્ટતર) જમીન ઉપરના પથરા (ઊછળાને) વાગે છે.

૧૨૭ આગિવર્ણ—અગ્નિ (અગારા) જેવા.

નાલઈ નાંખ્યા ગોલા—નલિયારમાંથી ફેંકવામાં આવેલા ગોળા. મૂકા કરઈ...—એ (તપાવેલા ધાતુ કે પથ્થરના) ગોળા દિવાલોને (મીતિ) લાંગીને ભૂકા કરી નાંખે છે, અને મોટા (ઢોલા) તણુઆ કાઢે છે.

૧૨૮ યંત્ર મગરવી.....સૂત્રહાર—સૂત્રધાર (યાંત્રિક) ખરાબર લક્ષ્ય લઈને (દ્રૂ સાંધી = ધ્રુવ સાંધીને) મગરવી યંત્રમાંથી (દુશ્મનો ઉપર) ગોળા નાંખે છે.

પડતડ—ચારે બાજુ.

મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના ખયાનોમાં મગરવી, નિશાત, આદિ યંત્રોના ઉલ્લેખો આવે છે. એ તપાસેલા ગોળા કે પથ્થર ફેંકવાની (ઉચ્ચાલનચાલિત) કરામતો સમજવાની છે. આ કાવ્યના સમય સુધી દારુગોળા કે તોપખંદૂકોનો પ્રવેશ થયેલો જણાતો નથી. એથી જ પદ્મનાભમાં એના ઉલ્લેખો મળતા નથી.

૧૨૯ મટકીયાં વિહૂટફ—સળગતી હવાઈઓ છૂટે છે.

ઘૂઘઈ નિફાત—અને નિશાતો (ગોળા ફેંકવાની યાંત્રિક કરામત) ઘૂઘવી રહે છે.

વીજ તળી પરિ....હલકાપાત—(એ નિશાતોમાંથી ગોળા નીકળે છે ત્યારે) વીજળીની માફક—હલકાપાતના જેવી—ઝબકી રહે છે.

હલકાપાત—તારો ખરો તે.

૧૩૦ ઘળે દિહાડે...પડષી- ઘળે દિવસે આ ઘેરો છોડી જવો પડશે (છાંડી જાસડ = ‘છાંડી જવાશે’; કર્મણિ) એમ મુસલમાનોએ વિચારી નેયું. મારૂપ—મારવાડના રાજપૂતોએ, ચૌહાણોએ. સાહળ—લશ્કર. કીધું ષાષાવિલ્લો—ખાખા-વીખા, શીર્ણવિશીર્ણ કરી નાંખ્યું.

૧૩૧ બે કર જોડી કરી વીનતી—સાંતલે બે હાથ જોડીને (આશાપુરીની) પ્રાર્થના કરી.

આશાપુરી અવધારિ—હે આશાપુરા માતા, સાંભળ.

માંજિ તું સંકટ—અમારાં સંકટ બધાં દૂર કર.

સ્તિહારિ—સંહાર કર.

૧૩૨ હૂડ પસાડ અંચિકા તૂટી—(માતાજીની) કૃપા થઈ; અંબિકા (અહીં, = ‘ આશાપુરા માતા ’) પ્રસન્ન થયાં.

દીઠલું પ્રત્યક્ષ રૂપ—સાંતલે એમના સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં.

વાંદા ઘરી—માતાજીએ (સાંતલનો) હાથ પકડીને.

દલિ જઈ—(મુસલમાનોના) લશ્કરમાં (લઈ) જઈને.

મૂપ—‘ રાજા ’; અહીં, ‘ સુલતાન ’.

૧૩૩ (સુલતાનને જોતાં સાંતલની દૃષ્ટિએ) (ભગવાન શંકરનાં) ત્રણ નયન, પંચ મુખ, સુવિશાળ પિંગળી જટા, કંઠમાં રુંડમાલા (= માનવ જોપરીઓની માળા), કરમાં કમંડલ રૂપે બ્રહ્મકપાલ નજરે પડ્યાં.

૧૩૪ એમના જટા (રૂપી) મુકુટમાં (સાંતલે) ગંગાને નિહાળી; (એમના) અંગ ઉપર ભસ્મની રજ (ચોળેલી) હતી; (એમના) આસનરૂપે (પાંગુરણે) વ્યાધયમ (વાષ્પચંદ્ર) દેખાયું; અને (આયુધમાં) ત્રિશૂલ જોયું.

૧૩૫ ચિત્તિ ચમકયડ ચિત્તવડ...—સાંતલ સુલતાનનું રુદ્રરૂપ જોઈને ચિત્તમાં ચમકીને ત્રિચાર કરવા લાગ્યો. (એ વિચાર કવિએ પછીની કડીમાં જણાવ્યો છે.).

રંગિ રહિડ સિર નામિ—રુદ્રરૂપના દર્શનથી પ્રસન્ન થઈને (સાંતલ) એમને પોતાનું મસ્તક નમાવી રહ્યો.

પદમનાભ પંડિત તણડ...સ્વામી—પદ્મનાભ પંડિતના સ્વામીને (સરખાવો : ‘ નરસૈયાચો સ્વામી ’)—ભગવાન શંકરને-સાંતલે જોયા.

૧૩૬ રુદ્રરૂપિ સુરતાણ...ઘાડ—સુલતાન રુદ્રના અવતાર છે; એમને કેમ મારી શકાય ?

હિયડ—હૃદયમાં. વિમાસી—વિચારીને. (સં. વિમૃશ્ય, પ્રા. વિમસ્સિઅ ઉપરથી.)

સાંતલિ પાછડ દીધડ પાડ—સાંતલના પગ પાછા પડ્યા.

૧૩૭ વલી વિમાસી—વળી વિચાર કરીને.

પાસડ હુતડ—(સુલતાનના.) પડખામાંથી; (સુલતાનની) પાસે હતું તે.

ગુર્જ—ગુરજ; એક પ્રકારનું શસ્ત્ર.

અહિનાણ—એધાણી તરીકે. (સં. અભિજ્ઞાન, પ્રા. અહિણ્ણાણ ઉપરથી.)

સંકેત—નિશાની, પુરાવો.

કહીડ કેતલડ—કેટલું કહેવા છતાં. (સતિ સપ્તમી).

નહી માનડ સુરતાણ—(મેં એને જવા દીધો એ વાત) સુલતાન માનશે નહીં.

૧૩૮ સકલ સરૂપ જાણીડ સાંતલિ—સાંતલે સર્વ પરિસ્થિતિ—સુલતાન રુદ્રનો અવતાર છે માટે એને હરાવવો શક્ય નથી એ હકીકત—જાણી.

તુહિ ન મૂંકડ માણ—‘ તોપણ એ પોતાનો વટ (માણ-માન, ગૌરવ) મૂકતો નથી ’; અર્થાત્, ‘ છતાં પણ એ શરણે ન જતાં યુદ્ધ ચાલુ રાખે છે. ’

૧૩૯ કહડ પ્રધાન—સુલતાનના પ્રધાનો સમિયાણા ગઢ કબજે કરવાની એક યુક્તિ બતાવે છે.

एक परि कीजइ—એક વાત કરીએ.

તિણડ કરડ વિનાણ—એ સંબંધે એક યુક્તિ (વિનાણ; સં. વિજ્ઞાન, પ્રા. વિન્નાણ ઉપરથી) કરીએ.

૧૪૦ ગુણિ—ગુણો. ત્રાપડ—ત્રાપડાં; ગુણપાટ. ભીતિ—(કોટની) ભીતે; અહીં, (ભીંત પાસે).

લેઈ રાતિ મંડાવ્યાં—(માથે) રાત લઈ ને (અર્થાત્, ' રાત્રિએ ') ગોઠવાવ્યાં. ' (દિવસે ગોઠવે તો રાજપૂતોને ખખર પડી જાય.)

૧૪૧ પાપી તળી વાત સી કીજ્યઈ જેહે યિનાસી ગાઈ—જેમણે ગાયોને મારી એવા પાપીઓના પાપની વાત શી કરવી ? (ગોઠત્યા હિંદુ ધર્મ અનુસાર મહાન પાતક ગણાય છે તેથી.)
મૂળિ ઝુપરિ યંત્ર...માંહિ—(રેતીથી ભરેલી) ગુણો (કિલ્લાની દિવાલ પાસે એક ઉપર એક ગોઠવીને ઊંચો ચોતરો બનાવ્યો હતો તેની) ઉપર (પત્થર, ઢીમ ઈં કંકવાનાં) યંત્ર મંડાવીને તે વડે (મારેલી ગાયોને) લઈ ને (કિલ્લા ઉપરના સરોવરના) જલમાં નાંખી.

૧૪૨ તુરળી નારિ પાળીહારિ—ઉતાવળી પનિહારી સ્ત્રીઓ.

આગઈ—પહેલાં. આછડું—સ્વચ્છ.

નિરવર્ણ—રંગ વિનાનું, નિર્મલ. લોહીવર્ણ—લોહીના રંગનું; લોહીરંગનું.

૧૪૩ પાળિ માંહિ દોષ પવડડ—આ પાણી (ગાયના લોહીથી) એટલું બધું અપવિત્ર થયું.

૧૪૪ પાલિ—પાળે. અતિઝ ઘણ—અતિ ધણો, અપાર.

સવિહું જીવાડળહાર—સૌને જિવાડનાર; સૌનું જીવનદાતા.

૧૪૫ તેહે—તેમનાથી. પિણ—ક્ષણભર. ન રહાઈ—રહી શકાતું નથી (કમંચિ).

તેડી પૂછી અંતેડરી—પોતાની રાણીને બોલાવીને પૂછ્યું. (કે ' હવે શું કરીશું ? ')

૧૪૬ રાણી મળઈ...—રાણી કહે, (એમાં વિચારો છો શું ? ') અમે

..સૌ ભૈહર કરીશું' (અને તમે કેસરિયાં કરજો).

જમહરિ—(ભૈહર,) 'અગ્નિપ્રવેશ'. (સં: ચમગૃહ, પ્રા. જમઘર ઉપરથી).

હિંદુ તળહ માનીહ ગાહ—હિંદુઓને ગાય અતિ પૂજ્ય અને પવિત્ર ગણાય.

૧૪૭ જીવતવ્ય—(સં: જીવિતવ્ય)—જીવન. આવા શબ્દપ્રયોગો પદનાલની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિના ઘોતક છે.

પલી—પળી જેટલું, ચાંગળું.

૧૪૮ ચાહઆણનહં ગિરુહં રાજ—ચૌહાણોનું 'ગરવું' (=ગૌરવ-વાળું, ભવ્ય) રાજ્ય.

રુહહં અમહે ભવાહિહં આજ—અમે આજ રુહં કરી બતાવ્યું, (મરણિયું યુદ્ધ ખેલીને અને ભૈહર કરીને).

હમ જાણેજ્યો જમહર કરિહ—(આ પત્રથી તમે) એમ જાણજો કે અમે (અંત:પુરની સૌ રાણીઓએ) ભૈહર કર્યું છે.

૧૪૯ કાન્હડદેની ઘરણી...આવલદેવિ—'કાન્હડદેની જે રાણીઓ હતી—ઉમાદે; કમળાદેવી; જયપતલદેવી અને ભાવલદેવી—એમની પ્રત્યે (સાંતલની રાણીઓએ) વિનંતિપત્ર લખાવ્યો.' વીનતી શબ્દથી એ પત્ર છેલ્લા જુહાર અને ક્ષમાપ્રાર્થનાનો હતો એમ સૂચવાય છે.

૧૫૦ હસ્યું કહિહ—(પત્રમાં) એમ કહ્યું (=લખાવ્યું).

અમ્હ વીતું જેહ—અમારા ઉપર (આજે) જે પરમ આપત્તિ વીતી (=આવી પડી) છે.

હવહ વીચસ્યહ કાલિ તમ્હ તેહ—તે હવે કાલે તમારા ઉપર વીતશે.

અમ્હસ્યું પ્રીતિ...—અમારા ઉપર માયા રાખજો.

આળહ જમારહ મોકલાવળી—આજન્મે (હવે) આ છેલ્લા જુહાર (મોકલાવળી;=વિદાય) સમજન્મે.

૧૫૧ નવિ લાઈ વાર—વાર ન લગાડતાં.

રાણિ સવિ કરચા સિણગાર—રાણીએએ સર્વ શાણગાર સળ્યા. ચંદનકાઠ—ચંદનકાઠ. પરિવાર—પરિજનો.

મિલિહ—એકત્ર થયા.

૧૫૨ સાહસપ્રભાવિ પતલી આહિ—રાણીનો ‘સાહસપ્રભાવ’ (શુરાતન) એટલો બધો પ્રબળ હતો.

જમહર—જોહર માટે સળગાવેલી ચિતા.

રામ રામ ... પિરહ—ત્યાં (એકત્ર થયેલાં) સૌ સ્વજન લોકોના મુખમાંથી (નિઃશ્વાસપૂર્વક) ‘રામ’, ‘રામ’ શબ્દ નીકળતા હતા, અને તેમની આંખમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં.

૧૫૩ જલ જીવન જગ માંહિ—જલ એ જગતમાં સૌનું જીવન છે.

ધિણ—ક્ષણ. ન રહાઈ—રહેવાય નહીં.

૧૫૪ સાત વરસનહ માજનહ—સાત વરસ જેટલે સમયે.

ગોરીડાં દલ ઘણ ઘાઈ—ઘોરીનાં લશ્કરને ઘણું દુષ્ટી નાંખીને. (ઘાઈ અહીં ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે; = ‘ધા મારીને’)

ગઢપતિ—સાંતલ.

ગઢરોહહ પડચડ—ઘેરામાં પડ્યો; ઘેરામાં લડતાં હોવાયો.

ચડપટમહાં ચહ્યાણ માંહિ—ચહ્યાણોમાં મહા લડવીર.

૧૫૫ કોડલરી (કોઢાલી) કુંવરીયાને ફરી (વલી) કોણ (કંવળ)

આણાંપરિયાણાં (વલામણિ) કરાવીને તેડી આણુશે ? (મેલાંચડ)

માઈલિ...—લાઇલુ એ કાન્હડદેના વિરોધી ગઢિયા રાજપૂતોનો પ્રધાન હતો. એણે મુસ્લિમ લશ્કરમાં મળી જઈને સુલતાનને

સરોવર શ્રષ્ટ કરવાની યુક્તિ (મેદ) બતાવ્યો હતો.

જિસ્મું શુદ્ધ રાવળ નહ-રામ...સંગ્રામ—‘જેલું’ રામરાવણનું
 શુદ્ધ ‘યલું’ હતું, જેવો દેવાસુર સંગ્રામ થયો તો, એલું ‘દિંદુ-પુરુષો
 વચ્ચે શુદ્ધ જોલાયું.’ આ ઉપમા પદ્મનાભનું સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર-
 દિક્ષતું પરિશીલન સ્વયં છે.

૧૬૬ પોસાતા પાયક—મોટા લડ્યેયાઓ. ઘિણિ પુદ્ગર—તથા પહોર
 લગી. દલ—મુરલિમ લસકર.

સાદસ પ્રભાવિ પતલી...રિણ માદિ—રાગપૂતોનું સાદસ
 એટલું પ્રખળ હતું કે (એ બધા) લડીને રણમાં ખપી ગયા.
 સાંતલ તળડ...ઘપાણિ—સુલતાને સાંતલનું શુરાતન (વીરામ-
 તન) વખાણીને એલું લોહી વાંછું. (= માન દર્શાવવાને પોતાને
 લલાટે લગાડ્યું).

૧૬૮ પદ્મનામ...કદ્દી—પદ્મનાભ પંડિતે પ્રતિજ્ઞા (મતિ) વડે આ
 કથાપ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.

જિસ્થૂં યુદ્ધ રાવણ નહ રામ...સંગ્રામ—‘જેવું’ ‘રામરાવણનું’
 યુદ્ધ થયું હતું, જેવો દેવાસુર સંગ્રામ થયો હતો, એવું હિંદુ-પુરો-
 વચ્ચે યુદ્ધ ખેલાયું.’ આ ઉપમા પદ્મનાભનું સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર-
 દિક્તું પરિશીલન સ્વયં છે.

૧૬૬ પોસાતા પાયક—મોટા લડવૈયાઓ. ત્રિણિ પુહર—ત્રણ પહેર
 લગી. દલ—મુસ્લિમ લશ્કર.

સાહસ પ્રભાવિ પતલી...રિણ માહિ—રાજપૂતોનું સાહસ
 એટલું પ્રખળ હતું કે (એ બધા) લહીને રણમાં ખપી ગયા.
 સાંતલ તણડ...વષાણિ—સુલતાને સાંતલનું શુરાતન (વીરાચ-
 તન). વખાણીને એનું લોહી વાંછું (= માન દર્શાવવાને પ્રોતાને
 લલાટે લગાડ્યું).

૧૬૮ પદમનામ...કહી—પદ્મનાભ પાંડિતે પ્રતિલા (મતિ) વડે આ
 કથાપ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.